زاری سۆرانی

گۆڤارێکی مانگانەی ئەدەبیی و ڕۆشنبیریی گشتییە، بە زیرەکیی دەستکرد و بە شێوەی دیجیتەڵ دەردەچێت.

ژمارە (دوو) ٢٥ی تشرینی دووەم، ساڵی ٢٠٢٥

Zari Sorani Mag.

No. 02 - 25/11/2025

ناوەڕۆکی ئەم ژمارەیە:

چەند وشەیەک بە خامەی ئێمە

لە دوایییەکانی سەتەی نۆزدە و بە دیاریکراوی لە ساڵانی ١٨٧٧ و ١٨٩٧ دا ؛ قەدەری دوو شاعیری گەورە و ناوداری کورد وەهابووە ، کە لە وڵاتی غەریبی و لە شاری ئیستەنبۆڵی عوسمانلیی کۆچیدوایی دەکەن و بە تاسە و حەسرەتی دووریی لە خاکی کوردستان سەردەنێنەوە. دوو ئەستێرەی هەرە درەوشاوەی شیعری کلاسیکی کوردی و دەرچووی حوجرەی مزگەوت ؛ نالی و حاجی هەردووکیان پێشەنگ و ڕابەری نووسینی ئەدەبیی زمانی کوردیی زاری سۆرانی-ین ، چاکەی بوونە سەرقافڵەیی زاراوەی سۆرانیی لە ڕەوتی گەشەی زمانی شیرینی کوردیدا ؛ دەگەڕێتەوە بۆ بلیمەتی و بەهرەمەندی و هونەرسازیی خامەی ئەم دوو شاعیرەی کورد و عیشق و دڵسۆزییان بۆ زمانی ڕەسەنی نەتەوەکەیان.

حاجی قادری کۆیی لە ساڵی ١٨٩٧ی میلادی کۆچیدوایی کردووە. نالی-ی لە ١١ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٢٩٣ی ڕۆمی بەرامبەر بە ٢٣ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٨٧٧ی میلادی لە Asitane – ئیستەنبۆڵ کۆچیدوایی کردووە ، هەردووکیشیان لە گۆڕستانی قەرەجە ئەحمەد Karacaahmet لە ناوچەی ئوسکودار Üsküdar بە خاک سپێردراون. جێی ئاماژەیە ؛ دیتنەوەی ئەم بەروارە گرنگەی وەفاتی نالی لەناو ئەرشیفخانەی عوسمانیدا ؛ چاکەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کۆششەکانی نووسەری ئەکادیمی (هێمن عومەر خۆشناو).

لەم سەردەمەی سوودوەرگرتن لە ئەی ئای – زیرەکی دەستکرد لە هەموو بوارەکانی ژیاندا ، ئێمە بە هیواین و پێشبینی ئەوە دەکەین بە بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای زیرەکی دەستکرد ؛ بتوانرێت زانیاریی دیکەی پتر لەبارەی ژیان و شیعری (نالی و حاجی) بدۆزرێنەوە ؛ تەنانەت دەکرێت لە داهاتوویەکی نزیکدا کێلی گۆڕ و مەدفەنی موبارەکیان ببینینەوە.

لە کتێبەکەیدا (حاجی قادری کۆیی)؛ نالیناس و حاجیناس-ی گەورە مامۆستا مەسعوود محەمەد نووسیویەتی: "ئێمە زۆر جاران دادەبڕێین لە هەستکردن بە سۆز و عاتیفەی مرۆڤی هەستیاری ئاگر تێبەربووی وەک نالی و حاجی کە نرخدارترین و عەزیزترین و جوانترین هەڵپە و لەرزە و لەرەی هەناوی خۆیان بۆمان کردووە بە دەستەچیلەی هەڵبەست و دەروونی مرۆڤایەتیمانی پێ گەش دەکەنەوە ، ئەگەر گوێیان بدەینێ و تێیان بگەین".

هەزار دروود بۆ رووحی حەزرەتی حاجی و نالی دیاری بێت.

سەرپەرشتیار

محەمەد مێرگەیی

٢٠٢٥/١١/٢٣

زاری سۆرانی گۆڤارێکی مانگانەی ئەدەبیی و رۆشنبیریی گشتییە ، بە زیرەکیی دەستکرد و بە شێوەی دیجیتاڵ دەردەچێت

سەرپەرشتی: محەمەد مێرگەیی - ئیمەیڵ: zarisorani.mag@gmail.com

خوێندنەوەیەکی ڕەخنەگرانە بۆ شیکردنەوەی دیوانی نالی:

ڕوانگەی شیکاریی مەسعوود محەمەد

بە خامەی: ئەی ئای

1.0پێگەی نالی و شیکەرەوەکانی

ئەم بەڵگەنامەیە شیکارییەکی وردی ئەو تێبینی و ڕەخنە زانستییانە پێشکەش دەکات کە بیرمەند و ڕەخنەگری ناسراو، مەسعوود محەمەد، لە کتێبی "دەستەودامانی نالی"دا ئاراستەی یەکێک لە گرنگترین شیکردنەوەکانی دیوانی نالیی کردووە؛ ئەو شیکردنەوەیەی کە لەلایەن زانای پایەبەرز مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و کوڕە کۆچکردووەکەی، فاتیح ،ەوە ئەنجام دراوە. ئەم خوێندنەوەیە هەوڵ دەدات تیشک بخاتە سەر قووڵایی ڕوانگە فیلۆلۆژی و ئەدەبییەکەی مەسعوود محەمەد و ڕۆڵی لە نوێکردنەوەی گفتوگۆی ئەکادیمی لەسەر شیعری نالی.

نالی، شاعیری کلاسیکی کورد (١٧٩٧-١٨٧٥)، پێگەیەکی بڵند و شکۆمەندی لە ئەدەبی کوردیدا هەیە، بە شێوەیەک کە بە یەکێک لە گەورەترین شاعیرانی سەردەمی خۆی و یەکێک لە کۆڵەکەکانی شیعری نوێی کوردی دادەنرێت. بەهۆی قووڵیی شیعرەکانی و ئاڵۆزیی وێنە شیعرییەکانیەوە، دیوانەکەی هەمیشە پێویستی بە شیکردنەوەیەکی ورد هەبووە تا چینە شاردراوەکانی مانا و ڕامانەکانی ئاشکرا بکرێن. ئەم ئەرکە مەزنە لەلایەن زانای پایەبەرز، خوالێخۆشبوو مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و کوڕە کۆچکردووەکەی، فاتیح ،ەوە خرایە ئەستۆ، کە شیکردنەوەیەکی تێروتەسەلیان بۆ دیوانی نالی پێشکەش کرد. ئەم کارە ئەمڕۆ بە بەردی بناغەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کوردییەکان و سەرچاوەیەکی بنەڕەتی بۆ هەموو توێژەر و خوێنەرێک هەژمار دەکرێت.

لەم چوارچێوەیەدا، کتێبەکەی ڕەخنەگر مەسعوود محەمەد بە ناونیشانی "دەستەودامانی نالی" وەک بەشدارییەکی ڕەخنەیی یەکجار گرنگ دێتە ئاراوە. مەسعوود محەمەد لە کتێبەکەیدا مەبەستی کەمکردنەوەی بەهای ئەو شیکردنەوە دامەزرێنەرەی مودەریس و کوڕەکەی نییە، بەڵکو هەوڵ دەدات ئەو هەوڵە مەزنە تەواو بکات لە ڕێگەی خوێندنەوەیەکی شیکارییانەی نوێوە، کە تێیدا لایەنی نوێ ئاشکرا دەکات و هەندێک لێکدانەوە ڕاست دەکاتەوە کە لەوانەیە لەبەرچاوی شیکەرەوەکان دەرچووبن. ئەم بەڵگەنامەیە پوختەیەکی ڕێکخراوی گرنگترین تەوەرە ڕەخنەییەکانی مەسعوود محەمەد دەخاتە ڕوو، و تیشک دەخاتە سەر دیدگای قووڵی فیلۆلۆژی و ئەدەبیی ئەو، کە گفتوگۆی زانستی لە دەوری شیعری نالی زیندوو دەکاتەوە.

بۆ ئەوەی بەها و ڕەهەندە زانستییەکانی ئەم بەشدارییە بەرز بنرخێنین، پێویستە لەو پاڵنەرانە تێبگەین کە وایان لە مەسعوود محەمەد کرد ئەم ئەرکە ڕەخنەییە بگرێتە ئەستۆ، هەروەها ئەو شایستەییانەی کە ئەو دەکەنە کەسێکی لێهاتوو بۆ ئەم پێداچوونەوەیە.

2.0پاساوەکانی مەسعوود محەمەد لە ڕەخنەکەیدا

تێگەیشتن لە پەیوەندیی کەسی و پیشەیی نێوان ڕەخنەگر و بابەتی ڕەخنەکەی، بابەتێکی ستراتیژییە بۆ هەڵسەنگاندنی قووڵایی شیکردنەوەکەی و باوەڕپێکراوییەکەی. ڕەخنەی مەسعوود محەمەد لە شیکردنەوەی دیوانی نالی تەنها ڕاهێنانێکی ئەکادیمی نەبوو، بەڵکو لە پەیوەندییەکی نزیک و قووڵەوە لەگەڵ خودی بەرهەمەکە و خاوەنەکانیدا سەرچاوەی گرتبوو، ئەمەش کێش و بایەخێکی تایبەت بە ڕەخنەکەی دەبەخشێت. مەسعوود محەمەد لە پێشەکیی کتێبەکەیدا پشت بە دوو هۆکاری سەرەکی دەبەستێت کە پاساو بۆ ئەم پێداچوونەوە وردەی دەهێننەوە.

یەکەم، بەشداریی ڕاستەوخۆی وەک پێداچوەرێکی فەرمی : کاتێک بۆ یەکەم جار شیکردنەوەی دیوانی نالی پێشکەش بە "کۆڕی زانیاری کورد" کرا بە مەبەستی بڵاوکردنەوەی، مەسعوود محەمەد، وەک ئەندامێکی کارای کۆڕ، ئەو کەسە بوو کە ئەرکی پێداچوونەوە و هەڵسەنگاندنی پێ سپێردرا. مەسعوود محەمەد باسی دیداری خۆی لەگەڵ فاتیحی مودەریسدا دەکات، کە تێیدا وردەکارییەکانی شیکردنەوەکەیان خستووەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەمەش، نموونەیەکی دیاریکراو دێنێتەوە کە سروشتی ئەم کارلێکە پیشان دەدات، ئەویش ئەم بەیتە شیعرەیە:

خاو و بێ خاوی دوو زولفی خاوم ئەز

چاوە چاوی یەک غەزالە چاوم ئەز

مەسعوود محەمەد ڕەهەندە ڕەوانبێژی و زمانەوانییە ئاڵۆزەکانی ئەم بەیتەی بۆ فاتیح ڕوون کردەوە، ئەمەش فاتیحی قایل کرد کە پێویستە پێداچوونەوە بە شیکردنەوەکەدا بکرێت و فراوانتر بکرێت. هەر بۆیەش، جارێکی تر کار لەسەر شیکردنەوەکە کرایەوە و لە وەشانی کۆتایی و فراوانکراودا، کە ئێستا لەبەردەستی خوێنەراندایە، بڵاو کرایەوە. ئەمە دەیسەلمێنێت کە مەسعوود محەمەد ڕۆڵێکی ڕاوێژکاریی زووتری لە پەرەپێدانی ئەم بەرهەمە گەورەیەدا هەبووە.

دووەم، متمانەی شیکەرەوە بە دیدگاکەی :پەیوەندییەکە تەنها پێداچوونەوەیەکی فەرمی نەبوو، بەڵکو گەیشتە ئاستی متمانەیەکی قووڵی فاتیحی مودەریس بە بۆچوونەکانی مەسعوود محەمەد، بەتایبەتی لەبارەی ژیاننامە و ڕووداوە مێژووییەکانی ژیانی نالی و گەشتەکانییەوە. مەسعوود محەمەد ئاماژە بەوە دەکات کە فاتیح خۆی لە پەراوێزی شیکردنەوەکەدا ئاماژەی بە بەرهەمەکانی ئەو داوە، وەک کتێبی "گولزاری نالی"، و دان بە فەزڵی مەسعوود محەمەددا دەنێت لە ڕوونکردنەوەی لایەنەکانی ژیانی شاعیردا.

لەسەرووی ئەمانەشەوە، مەسعوود محەمەد زانیارییەکی نوێ دەخاتە ڕوو کە لە مامۆستا عەبدوڵڵا حەدادەوە وەریگرتووە سەبارەت بە کۆچی دوایی نالی لە ساڵی ١٢٩٠ی کۆچی (١٨٧٣ی زایینی) لە ئەستەنبوڵ، کە دواتر ئەم زانیارییەی خستووەتە ناو کارە مێژووییەکانی خۆیەوە. ئەمە پەرۆشیی ئەو بۆ تێکەڵکردنی نوێترین دۆزینەوەکان لە توێژینەوەکانیدا نیشان دەدات. کۆی ئەم پاساوانە، پایەیەکی مەعریفی و مێژوویی بە مەسعوود محەمەد دەبەخشن، کە وا دەکات ڕەخنەکەی ببێتە گفتوگۆیەکی زانستیی بنیاتنەر، نەک تەنها ڕەخنەگرتنێک لە دوورەوە.

پاش چەسپاندنی ئەم بنەما مەعریفییانە لە ڕێگەی پەیوەندیی ڕاستەوخۆی بە دەق و خاوەنەکانییەوە، مەسعوود محەمەد لە مێژووی شیکردنەوەکەوە دەپەڕێتەوە بۆ جەوهەرە بابەتییەکەی و یەکەم دەستوەردانی ڕەخنەیی خۆی ئاراستەی کرۆکی پرۆسەی لێکدانەوە دەکات.

3.0هەڵسەنگاندنەوەی لێکدانەوە (تەئویل) بابەتییەکان

یەکێک لە کۆڵەکە سەرەکییەکانی ڕەخنەی مەسعوود محەمەد، تەحەدداکردنی هەندێک لەو لێکدانەوە (تەئویل) بابەتییە بنەڕەتییانەیە کە لە شیکردنەوەکەدا بۆ قەسیدەکانی نالی کراون، بەتایبەتی ئەو قەسیدانەی کە دەکەونە سەر سنووری نێوان مەدحی خودایی و خۆشەویستیی ڕۆمانسی. مەسعوود محەمەد پێی وایە شیکەرەوەکان هەندێک جار پەنایان بۆ لێکدانەوەی دوور بردووە بۆ ئەوەی قەسیدەیەک بخەنە چوارچێوەیەکی ئایینییەوە، لە کاتێکدا بەڵگە

دەقییەکان ئاماژە بە مانایەکی پەیوەستتر بە خۆشەویستی مرۆیی (یار) دەکەن.

ئەمە بە ڕوونی لە شیکردنەوەی قەسیدەی "ئەی جیلوەدەری حوسن"دا دەردەکەوێت، کە لە شیکردنەوەکەدا تەنها وەک مەدحێک بۆ خودا لێکدراوەتەوە. مەسعوود محەمەد دژ بەم لێکدانەوەیە دەوەستێتەوە و جەخت لەسەر ئەو بەیتە دەکاتەوە کە دەڵێت:

ئەی شەوقی ڕوخ و ذەوقی لەبت ذائیقە بەخشا

مەسعوود محەمەد پێی وایە ئەم وتارە ڕاستەوخۆیە، کە باسی "درەوشانەوەی ڕووخسار" و "تامی لێو" دەکات، تەنها بە زۆرەملێیەکی زۆرەوە شیاوی ئەوەیە ئاراستەی زاتی خودایی بکرێت، لە کاتێکدا زۆر گونجاوتر و هاوئاهەنگترە لەگەڵ دەربڕینی خۆشەویستی بۆ یار. بۆ بەهێزکردنی بەڵگەکەشی، بەیتەکەی دوای ئەمە ڕاستەوخۆ دێنێتەوە، کە مەحاڵبوونی لێکدانەوە خوداییەکە زیاتر دەکات:

جان بەر لەبی بۆسەی لەبتە عاشقی زارت...

مەسعوود محەمەد جەخت دەکاتەوە کە زمانی پەرۆشی بۆ ماچ و عەشقی ئاشکرا، زمانێکی غەزەلی و هەستەکیی تەواوە، و بارکردنی بە مانایەکی خودایی، دوورخستنەوەیەتی لە چوارچێوە سروشتییەکەی خۆی.

بۆ زیاتر پتەوکردنی بەڵگەکەی، مەسعوود محەمەد لێکدانەوەیەکی نوێ بۆ وشەی **"مل "**لە هەمان قەسیدەدا پێشکەش دەکات. ڕوونی دەکاتەوە کە شیکەرەوەکان بە هەڵە بە مانای "گەردەن" لێکیان داوەتەوە، لە کاتێکدا ڕەوتی شیعرییەکە ئەوەندە بەهێزە کە وا دەکات وشەکە **"مول "** بێت، واتە "شەراب". ئەم لێکدانەوەیە بەتەواوی لەگەڵ وشەکانی "ذەوق" و "ذائیقە بەخشا"ی ناو بەیتەکەدا دەگونجێت. مەسعوود محەمەد بۆچوونەکەی بە تێبینییەکی فیلۆلۆژیی ورد پشتڕاست دەکاتەوە، ئەویش ئەوەیە کە لە ڕێنووسی کۆنی کوردیدا، هەردوو وشەی "مل" و "مول" بە یەک شێوە (مل) دەنووسران، ئەمەش دەرگا لەسەر ئەم لێکدانەوە گونجاوترە دەکاتەوە.

بەم شیکارییەوە، مەسعوود محەمەد لە ڕەخنەگرتنی بابەتیی گشتییەوە دەچێتە قۆناغی لێکۆڵینەوە لە وردەکارییە زمانەوانییەکان و بەمەش ڕێگە بۆ ڕاستکردنەوەی فیلۆلۆژی و فەرهەنگیی وردتر خۆش دەکات.

4.0ڕاستکردنەوە فیلۆلۆژی و فەرهەنگییەکان

بەهای شیعری کلاسیکی لە وردیی زمانەوانی و پێکهاتە پتەوەکەیدا خۆی دەبینێتەوە، و هەر هەڵەیەک لە تێگەیشتنی وشەکان یان ڕێساکاندا دەکرێت مانای بەیتێک بەتەواوی بگۆڕێت. مەسعوود محەمەد گرنگییەکی تایبەت بەم لایەنە دەدات، و لە کتێبەکەیدا زنجیرەیەک ڕاستکردنەوەی فیلۆلۆژی و فەرهەنگی بۆ شیکردنەوەکە دەخاتە ڕوو، چونکە پێی وایە وردبینی لەم بوارەدا زیادەڕۆیی نییە، بەڵکو بناغەی تێگەیشتنی دروستە.

مەسعوود محەمەد ڕەخنەکانی لە ڕێگەی نموونەی دیاریکراوەوە دەخاتە ڕوو، کە دیارترینیان ئەمانەن:

- **بە مێینەدانانی "حدید" (ل ١٧٠):** لە شیکردنەوەی قەسیدەی "ئیلتیقای پۆلا و ئاسن"دا، مەسعوود محەمەد تێبینی دەکات کە شیکردنەوەکە وشەی "حدید"ی عەرەبی وەک وشەیەکی مێینە مامەڵەی لەگەڵدا دەکات. ئەو دژایەتیی ئەمە دەکات و قورئانی پیرۆز وەک بەڵگە دێنێتەوە، کە تێیدا بە شێوازی نێرینە هاتووە: "فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ"، نەک "فیها". پێی وایە پەنابردنی شیکەرەوەکان بۆ ڕێسایەکی ڕێزمانیی دەگمەن بۆ پاساوهێنانەوە بۆ ئەم بە مێینەدانانە، نالی دەخاتە هەڵوێستێکی بێماناوە کە لە نێوان دەقی ڕوونی قورئان و ڕێسایەکی پەراوێزخراودا یەکێکیان هەڵبژێرێت، کە ئەمەش شیاوی شاعیرێکی گەورەی وەک نالی نییە.
- **"ئاوێنە" بەرامبەر "ئایینەک" (ل١٧٣):** مەسعوود محەمەد ڕەخنە لە زیادکردنی پیتی کاف (ک) بۆ وشەی "ئاوێنە" دەگرێت، کە لە یەکێک لە بەیتەکاندا بووەتە "ئایینەک". ئەو دەڵێت ئەم

زیادکردنەیە ناپێویستە و کێشی شیعری و سەلامەتیی عەرووزییەکەی تێک دەدات، و ئاماژە بەوە دەکات کە دەقە ئەسڵییەکەی ناو پەراوێز، کە ئەم زیادکراوەی تێدا نییە، ڕەسەنتر و جوانترە.

- **"شێوەیی جام" بەرامبەر "شیرەیی جان" (ل٩٢):** مەسعوود محەمەد پێی وایە خوێندنەوەی دروستی یەکێک لە بەیتەکان "شێوەی جام"ە نەک "شیرەی جان". بەڵگەکەشی ئەوەیە کە "شێوەی جام" پێشکەوتنێکی شیعری و لۆژیکیی باشتری هەیە بەرەو باس کردنی "مەی" لە نیوەدێڕی دواتردا، کە ئەمەش پلەبەندییەکی هونەریی گونجاوتر دروست دەکات.
- **"خەططی خۆی" بەرامبەر "حەظظی خۆی" (ل١٠-١١):** لە کێشەیەکدا لەسەر ئەوەی ئاخۆ نالی "خەتی خۆی"ی نووسیوە یان "بەختی خۆی"، مەسعوود محەمەد خوێندنەوەی یەکەمی بەلاوە پەسەندترە. پێی وایە ڕەوتی قەسیدەکە، کە باس لە قەدەری نووسراو و ڕەسەن دەکات، زیاتر لەگەڵ "خەت"دا دەگونجێت کە لە ئەزەلەوە نووسراوە، نەک "بەخت" کە لەوانەیە مانای گۆڕاوی هەبێت.
- **لێڵیی وشەی "سەواد" (ل١١٦):** مەسعوود محەمەد مانایەکی چین لەدوای چینی وشەی "سەواد" ئاشکرا دەکات کە لە شیکردنەوەکەدا فەرامۆش کراوە. ڕوونی دەکاتەوە کە وشەکە سێ مانای تێکچڕژاوی لە بەیتەکەدا هەیە:

1. زانینی خوێندنەوە و نووسین (سەواد بە مانای مەرەکەب یان نووسین).
2. ڕەشیی قژی یار (پەرچەمی ڕەش).
3. ڕەشیی بیلبیلەی چاوی خوێنەر (کە نالی خۆیەتی). ئەم تێکچڕژانە وێنەیەکی شیعریی دەوڵەمەند و قووڵ دروست دەکات کە شیکردنەوەکە بە پێی پێویست ئاوڕی لێ نەداوەتەوە.

کۆی ئەم نموونانە تێزە سەرەکییەکەی مەسعوود محەمەد دەردەخەن: کە تێگەیشتنێکی ڕووکەشانە لە فەرهەنگی وشەکانی نالی بەس نییە، بەڵکو پێویستی بە وردبینیی فیلۆلۆژی، هۆشیارییەک بە ڕێنووسە مێژووییەکان، و ڕێزگرتن لەو لۆژیکە شیعرییە هەیە کە هەڵبژاردنی وشەکانی نالی بەڕێوە دەبات—ئەمەش ئەو قووڵاییە شیکارییەیە کە پێی وایە شیکردنەوەکە هەندێک جار فەرامۆشی کردووە.

5.0ئاشکراکردنی وێنە شیعری و تەوریبە قووڵترەکان

جگە لە ڕاستکردنەوە زمانەوانییە ڕاستەوخۆکان، کاری مەسعوود محەمەد چینە قووڵترەکانی مانا و هونەرە ڕەوانبێژییە ئاڵۆزەکان (پیشەسازییە شیعرییەکان) ئاشکرا دەکات کە لە شیکردنەوە ئەسڵییەکەدا فەرامۆش کراون یان بە خێرایی بەسەریاندا تێپەڕیوە. مەسعوود محەمەد بە لێهاتووییەوە تەوریە و جیناسە ئاڵۆزەکان لێک هەڵدەوەشێنێت و ڕوونی دەکاتەوە کە شیعری نالی تەنها گوزارشتێکی جوان نییە، بەڵکو پێکهاتەیەکی فیکری و هونەریی پتەوە.

- **جیناس لە "نهێنیی دەم" (ل٩٢):** مەسعوود محەمەد ئەو بەیتە شیدەکاتەوە کە پەیوەندی بە "سیرڕی دەهەن"ەوە هەیە، بۆ ئەوەی جیناسێکی ئاڵۆزی کارامانە ئاشکرا بکات. کاتێک نالی دەڵێت "سەری موویێ نییە بێ نوکتە"، تەنها مەبەستی مانا حەرفییەکەی نییە. مەسعوود محەمەد ڕوونی دەکاتەوە کە زیادکردنی خاڵێک (نوکتە) بۆ سەر پیتی یەکەمی وشەی "موو"، کە پیتی میم (م)ە، لە ڕووی دەنگییەوە دەیکات بە پیتی فا (ف)، کە وشەی "فو" پێکدێنێت، کە وشەیەکی عەرەبییە بۆ "دەم". بەم شێوەیە، مانای بەیتەکە دەبێتە ئەوەی کە هەموو "موویەک" (شیعرێک) لە دیوانەکەیدا، لە ناخیدا باسی "دەم" هەڵدەگرێت، کە نهێنیی گەورەی جوانییە.

- **لێکدانەوەی چین لەدوای چینی "پێکگەیشتنی پۆڵا و ئاسن" (ل ١٧٠-١٧٣):** مەسعوود محەمەد لێکدانەوەیەکی جێگرەوە و پڕ لە هێمای سێکسی بۆ قەسیدەی "ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن" پێشکەش دەکات، کە بە توندی دژ بە خوێندنەوەی حەرفی یان هێمایی گشتیی شیکردنەوەکەیە. بەوپەڕی بێلایەنیی زانستییەوە، مەسعوود محەمەد ڕوونی دەکاتەوە کە چۆن ئەم خوێندنەوە جێگرەوەیەی لەسەر شیکردنەوەی زاراوەکانی قەسیدەکە بنیات ناوە، کە تێیدا جێناوەکانی "ئەم" و "ئەو" ئاماژەن بۆ ئەندامی نێرینە و مێینە. هەروەها دەستەواژەی "زاری مار" وەک تەوریەیەک لێکدەداتەوە کە دوو مانای هەیە: زاری ماری کوشندە، و بە شێوەی مەجازی، دەمی مێینە کە "ژەهر" وەردەگرێت. ئەم خوێندنەوە بوێرانەیە ڕەهەندێکی دیکەی شاراوەی قەسیدەکە ئاشکرا دەکات.

- **جیناسی شاراوە لە "جۆگەی ئاوێنەئاسا" (ل ١٧٩):** لە شیکردنەوەی ئەو بەیتەدا کە باسی جۆگەیەکی ئاوی ڕوون دەکات و ئەستێرەکان دەداتەوە، مەسعوود محەمەد جیناسێکی شاراوە لە وشەی **"ئەستێرەکانی"**دا ئاشکرا دەکات. لە ڕواڵەتدا، وشەکە بە مانای "ئەستێرەکان" دێت، بەڵام مەسعوود محەمەد ڕوونی دەکاتەوە کە دەکرێت دابەش بکرێت بۆ دوو برگە :**ئەستێرە** (گۆم یان حەوزی بچووک) و **کانی** .بەم دابەشکردنە، جۆگەکە چیتر تەنها ئاوێنەیەک نییە کە ئاسمان بداتەوە، بەڵکو دەگۆڕێت بۆ وێنەیەکی زیندوو و پێکەوەبەستراوی "کانییەک کە دەڕژێتە ناو گۆمێکەوە"، کە دیمەنێکی سروشتیی واقیعی و ئاڵۆزتر لەوەی شیکەرەوەکان پێشنیاریان کردووە، دروست دەکات.

لێرەوە و بەهۆی ئەم شیکارییە قووڵانەوە، مەسعوود محەمەد لە ئاستی وشەوە دەگوازێتەوە بۆ ئاستی وێنەی شیعریی ئاڵۆز، کە ئەمەش پرسیاری فراوانتر دەوروژێنێت سەبارەت بە ڕەسەنایەتیی هەندێک لەو قەسیدانەی دراونەتە پاڵ نالی و سەلامەتیی دەقەکانیان.

6.0دەربارەی ڕەسەنایەتی و سەلامەتیی دەق

ڕەخنەی دەقی شیعری کلاسیکی ڕووبەڕووی ئاڵنگاریی گەورە دەبێتەوە، لەوانە هەڵەی نووسەرانەوە (نوساخ) بە درێژایی زەمەن، تێکەڵبوونی بەرهەمی شاعیران، و ئەگەری پاڵدانی هەڵەی هەندێک قەسیدە بۆ شاعیران. مەسعوود محەمەد بە وریاییەکی زانستییەوە مامەڵە لەگەڵ ئەم لایەنە هەستیارەدا دەکات، و گومان لە ڕەسەنایەتیی هەندێک لەو بەیت و قەسیدانە دەکات کە لەو دیوانەدا خراونەتە پاڵ نالی کە مودەریس شیکردنەوەی بۆ کردووە.

- **گومان لە پاڵدانی غەزەلی "سەیلی هیجرەت" (ل ٢٠١):** مەسعوود محەمەد گومانەکانی خۆی سەبارەت بە پاڵدانی ئەم غەزەلە بۆ نالی پوخت دەکاتەوە، و لۆژیکێکی بەهێز بۆ پشتگیریی بۆچوونەکەی دەخاتە ڕوو. یەکەم، تێبینی دەکات کە شێوازی قەسیدەکە لە ڕووی هونەری و ڕەوانبێژییەوە کەمتر بەهێزە بە بەراورد لەگەڵ بەرهەمە پشتڕاستکراوەکانی نالی. بەڵام بەهێزترین بەڵگەی ئەوەیە کە یەکێک لە نیوەدێڕەکانی ئەم غەزەلە، بە حەرفی لە قەسیدەیەکی تری ڕەسەنتری نالیدا هاتووە (کە لە ل. ٥٧٦ی دیوانەکەدا ئاماژەی پێکراوە). ئەم دووبارەبوونەوە حەرفییە ئەوە دەگەیەنێت کە نووسەری ئەم غەزەلە نیوەدێڕەکەی لە نالی وەرگرتووە، نەک نالی خۆی نووسیبێتی، چونکە نامۆیە شاعیرێکی گەورەی وەک نالی نیوەدێڕێک بە تەواوی و بە هەمان شێوە لە دوو بەرهەمی جیاوازدا دووبارە بکاتەوە.

- **ڕەخنە لە بەیتی کۆتایی غەزەلێک (ل ٢٢٣):** مەسعوود محەمەد ڕەخنەیەکی توند لە بەیتی کۆتایی ئەو غەزەلە دەگرێت کە بە "...وەکوو بەدناوم ئەز" کۆتایی دێت. بەڵگەکانی بە وردی دەخاتە ڕوو و دەڵێت ئەم بەیتە چەندین

کەموکوڕیی هونەریی تێدایە، کە وا دەکات ئەگەری ئەوەی کاری مامۆستایەکی کارامەی وەک نالی بێت زۆر کەم بێتەوە. ئەو پێی وایە بەیتەکە:

- **کێشی تێکچووە :**ئاوازەکەی لەگەڵ بەحری قەسیدەکەدا ناگونجێت.
- **لە ڕووی زمانەوانییەوە لاوازە :** بەکارهێنانی دەستەواژەی "بۆچ کە لەوڕا" بە دەربڕینێکی لەرزۆک و ناڕەوان دادەنرێت.
- **لە ڕووی شیعرییەوە ناپوختە :**قووڵایی و وێنەی شیعریی تێدا نییە کە شیعری نالی پێ دەناسرێتەوە.

لەسەر بنەمای ئەم تێبینییە ڕەخنەییانە، کاری مەسعوود محەمەد تەنها لە سنووری ڕاستکردنەوەی وشە و لێکدانەوەکاندا نامێنێتەوە، بەڵکو هەنگاو دەنێت بەرەو پاککردنەوەی خودی دەقی شیعریی نالی (مەتن)، کە ئەمەش هەوڵێکی بنچینەییە لە بواری ڕەخنەی دەقدا.

7.0کۆتایی: ئاڵۆزیی هەمیشەیی هونەری نالی

مەسعوود محەمەد لە کتێبی "دەستەودامانی نالی"دا بەشدارییەکی ڕەخنەیی ناوازە پێشکەش دەکات کە دەرگای گفتوگۆ لەسەر شیعری نالی، یەکێک لە گەورەترین شاعیرانی کورد، دەکاتەوە. ڕەخنەکەی لە سنووری ڕاستکردنەوەی زمانەوانی یان فەرهەنگیدا ناوەستێت، بەڵکو شۆڕ دەبێتەوە بۆ قووڵایی پێکهاتەی شیعری، لێکدانەوە بابەتییەکان، و ڕەسەنایەتیی دەقەکان، و دیدگایەکی شیکاریی گشتگیر پێشکەش دەکات.

مەسعوود محەمەد چەندین جار جەخت لەسەر ڕێزی قووڵی خۆی بۆ ئەو کارە دامەزرێنەرەی مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و کوڕەکەی فاتیح دەکاتەوە، کە ئەگەر ئەو کارە نەبووایە، ئەم گفتوگۆ ڕەخنەییە هەرگیز نەدەکرا. لەگەڵ ئەوەشدا، ڕەخنەکەی دەیسەلمێنێت کە شیعری نالی مەیدانێکی دەوڵەمەند و ئاڵۆزە، و خاوەنی چینەها مانایە کە لەوانەیە لەبەرچاوی بەڕێزترین و شارەزاترین شیکەرەوەکانیش دەرچێت. کارەکەی بانگەوازێکی کراوەیە بۆ بەردەوامیی توێژینەوەی زانستی، و جەخت لەوە دەکاتەوە کە دەقە کلاسیکییە مەزنەکان پاشماوەی وەستاو نین، بەڵکو بوونەوەری زیندوون کە لەگەڵ هەموو خوێندنەوەیەکی ڕەخنەیی جددیدا نوێ دەبنەوە.

لە کۆتاییدا، بەهای ئەم گفتوگۆ ڕەخنەییەی کە مەسعوود محەمەد وروووژاندوویەتی، لە توانای هێشتنەوەی دابونەریتە ئەدەبییە کلاسیکییەکاندا خۆی دەبینێتەوە بە شێوەیەکی زیندوو و پڕ لە ژیان. ئەمەش دڵنیایی دەدات لە گواستنەوەی میراتی مەزنی نالی بۆ نەوە نوێیەکانی خوێنەران و توێژەران، بە هۆشیارییەکی قووڵتر و ڕێزگرتنێکی زیاترەوە.

پوختەیەکی شیکاریيانەی کتێبی «کتێبی نالی» لە نووسینی ڕێبوار سیوەیلی

لەلایەن: ئەی ئای

1.0پێشەکی: ڕێبازی لێکدانەوەیی لە خوێندنەوەی نالیدا

کتێبەکەی ڕێبوار سیوەیلی ، «کتێبی نالی» ، بە بەرهەمێکی دامەزرێنەر دادەنرێت کە وەرچەرخانێکی لێکدانەوەیی لە خوێندنەوە کوردییەکاندا دروست دەکات. ئەم کتێبە پێگەی نالی لە نوێوە دادەڕێژێتەوە ، نەک تەنها وەک شاعیرێکی لیریکیی لێهاتوو ، بەڵکو وەک شاعیر-فەیلەسووفێکی نیمچە-لێکدانەوەیی کە بەرهەمە شیعرییەکەی لێکۆڵینەوەیەکی بەردەوامە لە ماهیەتی بوون ، میتۆلۆژیا و ڕاستی. ئەمەش گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی لە میتۆدۆلۆژیای ڕەخنەی ئەدەبیی کوردیدا دەسەپێنێت.

سیوەیلی ئامرازەکانی ڕەخنەی ئەدەبیی مۆدێرن ، بەتایبەتی ڕێبازی لێکدانەوەیی (هێرمینۆتیک)، بەکار دەهێنێت بۆ هەڵوەشاندنەوەی دەقە شیعرییەکان و دەرخستنی ڕەهەندە فەلسەفی و بوونگەراییەکانیان. بەم شێوەیە ، سیوەیلی بە شێوەیەکی کاریگەر ئەو خوێندنەوە ڕووکەشی و ژیاننامەییانە هەڵدەوەشێنێتەوە کە بۆ ماوەیەکی درێژ باڵیان بەسەر لێکۆڵینەوەکانی نالیدا کێشابوو ، و لە ڕیزی ئەو شاعیرە بیرمەندانەدا دایدەنێت کە خەریکی پرسیارە گەورەکانی بوونی مرۆڤ بوون.

لێرەدا زانیارییە سەرەکییەکانی ئەم کارە ڕەخنەییە گرنگە دەخەینە ڕوو:

- **ناونیشان :**کتێبی نالی
- **نووسەر :**ڕێبوار سیوەیلی
- **بڵاوکار :**دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی
- **ساڵی چاپ :**٢٠٠١
- **بابەت :**خوێندنەوەی دەقی شیعری

ئامانجە سەرەکییەکەی سیوەیلی ، وەک خۆی ڕایگەیاندووە ، جێبەجێکردنی ڕێبازی لێکدانەوەییە وەک ئامرازێکی ڕەخنەیی سەرەکی بۆ تێگەیشتن لە دەقەکانی نالی. لەبری ئەوەی تەنها بە لێکدانەوە ڕووکەشییەکانەوە بوەستێت ، نووسەر هەوڵ دەدات بچێتە ناو گفتوگۆیەکی قووڵەوە لەگەڵ دەقدا ، و قەسیدە بە جیهانێکی فرەچینیی مانا و هێما دادەنێت. سیوەیلی لە ڕێگەی ئەم میتۆدەوە ئامانجی ئەوەیە «ئاسۆیەکی نوێ لە تێگەیشتنی شیعری نالیدا بکاتەوە» ، ئاسۆیەک کە تێیدا شاعیر وەک خاوەنی پرۆژەیەکی فیکریی یەکپارچە دەبینرێت ، نەک تەنها هۆنەرەوەی قەسیدە. بەم شێوەیە کتێبەکە تەحەدای خوێندنەوە قوتابخانەییەکان دەکات و قۆناغێکی نوێ لە شیکاریی دەق دادەمەزرێنێت کە بە شێوەیەکی فەلسەفیی جیددی مامەڵە لەگەڵ کەلەپووری شیعریی کوردیدا دەکات.

لەم سۆنگەیەوە ، سیوەیلی گەشتە شیکارییەکەی بە لێکۆڵینەوە لەو ڕەگە میتۆلۆژییانە دەست پێدەکات کە هۆشیاری و جیهانبینیی نالییان پێکهێناوە ، و بە دەروازەی سەرەکی بۆ تێگەیشتن لە جیهانە شیعرییەکەی دایاندەنێت.

2.0بەشی یەکەم: چەمکی میتۆلۆژیا و جیهانبینی لە شیعری نالیدا

ڕێبوار سیوەیلی شیکارییەکەی لەسەر دوو پایەی سەرەکی دادەمەزرێنێت: میتۆلۆژیا و جیهانبینی .(Worldview) ئەو پێی وایە کە تێگەیشتن لە قووڵایی فەلسەفیی شیعری نالی مەحاڵە بەبێ هەرسکردنی ئەو ئەفسانە و گێڕانەوە گەورانەی

کە هۆشیاریی تاکەکەسی و گشتیی ئەویان پێکهێناوە. ئەم بەشە وەک دەروازەیەکی ستراتیژییە کە ڕێگە بۆ هەڵوەشاندنەوەی هێما و دەلالەتەکانی ناو قەسیدەکانی خۆش دەکات ، و لە ئاستی زمانەوە دەیگوازێتەوە بۆ ئاستی دیدگای فیکری.

2.1ڕەهەندە میتۆلۆژییەکان لە سەردەمی نالیدا

سیوەیلی جەخت لەوە دەکاتەوە کە جیهانی شیعریی نالی لە بۆشاییەوە دروست نەبووە ، بەڵکو بەرهەمی کارلێکێکی ئاڵۆزی چەندین سەرچاوەی میتۆلۆژییە کە دیدگای ئەویان بۆ جیهان پێکهێناوە. بە پشتبەستن بە لاپەڕەکانی ٢٤-٢٥ی کتێبەکە ، دەکرێت ئەم سەرچاوانە لەم خاڵانەدا کورت بکرێنەوە:

- **میتۆلۆژیای ناوخۆیی کوردی** :ئەو ئەفسانە و چیرۆکانەی کە لەناو کۆمەڵگەی کوردیدا باو بوون و بەشێک لە یادەوەریی گشتی پێکدەهێنن.
- **میتۆلۆژیای گەردوونیی کوردی** :دیدگای گشتی بۆ بوون ، خولقان و چارەنووس وەک لە کەلەپووری کۆنی کوردیدا هاتووە ، کە تێڕوانینە گەردوونییەکانی دەربارەی خولقان و دیدگاکانی **نەسڵ و ڕەچەڵەک** لەخۆدەگرێت.
- **میتۆلۆژیای بنەماڵەی بابان** :گێڕانەوە پاڵەوانێتی و مێژووییەکانی پەیوەست بە میرنشینی بابان ، بەتایبەتی پرۆسەی دووبارە بنیاتنانەوە و دامەزراندنی شاری سلێمانی کە ڕووداوێکی تەوەرەیی بووە لە هۆشیاریی نالیدا.
- **میتۆلۆژیای پەیوەست بە ژن** :تێڕوانینە هێمایی و ئەفسانەییەکانی ژن ، کە بە ڕوونی لە قەسیدە دیاریکراوەکاندا دەردەکەون ، کاتێک ژن لە ڕۆڵی خۆشەویست تێدەپەڕێت و دەبێتە هێمای نیشتمان یان ڕاستی.
- **میتۆلۆژیای گشتیی مرۆڤایەتی** :وەرگرتنی ئیلهام لەلایەن نالییەوە لە ئەفسانە گەورەکانی مرۆڤایەتی ، کە چوارچێوەی ناوخۆیی تێدەپەڕێنن و باس لە کێشە بوونییەکانی هاوبەش لەنێوان هەموو مرۆڤەکاندا دەکەن.

2.2میتۆلۆژیای بنەماڵەی بابان و ئاوەدانکردنەوەی شاری سلێمانی

سیوەیلی بە لێهاتووییەوە پەیوەندی لەنێوان کۆنتێکستی مێژوویی لەدایکبوونی شاری سلێمانی و گەشەکردنی هۆشیاریی شیعریی نالیدا دروست دەکات. پرۆسەی ئاوەدانکردنەوەی شارەکە تەنها ڕووداوێکی بیناسازی نەبوو ، بەڵکو وەک «دووبارە خولقاندنەوەیەکی» ئەفسانەیی بوو ، کە واقیعێکی نوێی بەرهەمهێنا و ڕاستەوخۆ لەسەر ئەزموونی دەروونی و شیعریی شاعیر ڕەنگی دایەوە. سیوەیلی پێی وایە کە سلێمانی بۆ نالی تەنها شوێنێکی ماددی نەبوو ، بەڵکو بووە هێمای نیشتمان ، ئامادەیی و سەقامگیری. کاتێکیش ناچار کرا بەجێی بهێڵێت ، شارەکە لە شیعرەکانیدا گۆڕا بۆ هێمای بەهەشتی لەدەستچوو ، ئەمەش دیالێکتیکی «ئامادەیی و نائامادەیی» (حضور و غياب)ی دروست کرد کە دواتر بووە یەکێک لە گرنگترین تەوەرەکانی ئەزموونی شیعریی ئەو.

2.3جیهانبینیی شیعریی نالی

سیوەیلی شیکارییەکی قووڵی ئەو جیهانبینییە پێشکەش دەکات کە حوکمی جیهانی شیعریی نالیی کردووە ، کە بە دووانە دیالێکتیکییەکان ناسراوە. ئەم دووانانە تەنها ئامرازی ڕەوانبێژی نین ، بەڵکو ڕەنگدانەوەی ململانێیەکی بوونی و فەلسەفیی قووڵن. نووسەر پێی وایە کە تێگەیشتن لە شیعری نالی پێویستی بە تێگەیشتن لەم دیالێکتیکانە هەیە کە جەوهەری جیهانە شیعرییەکەی پێکدەهێنن.

چەمکی یەکەم	چەمکی دووەم	دیالێکتیکی تەوەرەیی لە شیعری نالیدا
خەیاڵ	**واقیع**	خەیاڵ لای نالی ڕاکردن نییە لە واقیع ، بەڵکو ئامرازێکە بۆ دووبارە بنیاتنانەوەی ئەم واقیعە و تێپەڕاندنی. ئەو جیهانەیە کە شاعیر پەنای بۆ دەبات بۆ دروستکردنی نیشتمانە نموونەییەکەی (یۆتۆپیا) دوای ئەوەی نیشتمانە ماددییەکەی لەدەست داوە.
ئێستا/حضور	**نائامادەیی/غیاب**	ململانێی نێوان بوونی جەستەیی شاعیر لە دوورەوڵاتی (حضور) و بوونی ڕۆحیی نیشتمانە لە ڕووی ماددییەوە ونبووەکەی (غیاب)، بزوێنەری سەرەکیی شیعرەکانیەتی ، کە تێیدا غیاب دەگۆڕێت بۆ حضورێکی شیعریی چڕ.
خود/من	**ئەویتر**	پەیوەندی لەگەڵ ئەویتردا (خۆشەویست) لە جەوهەردا گفتوگۆیە لەگەڵ خوددا ، و هەوڵێکە بۆ تێگەیشتن لە بوون لە ڕێگەی ئەم کارلێکە دیالێکتیکییەوە کە ڕەهەندە شاراوەکانی خود ئاشکرا دەکات.

سیوەیلی دیالێکتیکی ئامادەیی و نائامادەیی لە هێڵکارییەکی شیکارییدا (ل. ٥٨) بە شێوەیەکی بینراو بەرجەستە دەکات ، کە گواستنەوەی هۆشیاریی شاعیر لە دۆخی (من) غیاب (من لە غیابدا) بۆ دۆخی (من) ئێستا (من لە ئێستادا) ڕوون دەکاتەوە. ئەم هێڵکارییە دۆخی دەروونیی نالی وەک کەسێکی دوورخراوە نیشان دەدات ، کە تێیدا «خودەکەی لە دوورەوڵاتی» لە پرۆسەیەکی بەردەوام و ئازاراوی کارلێکدایە لەگەڵ «ئەو خودەی کە لە دوای خۆی بەجێی هێشتووە.«

ئەم جیهانبینییە ئاڵۆزە ، کە لەسەر بنەمای دیالێکتیکی نێوان دژەکان دامەزراوە ، بە ڕوونی لە شیکارییەکەیدا بۆ قەسیدەی «مەستوورە» بەرجەستە دەبێت ، کە تێیدا گفتوگۆی نێوان شاعیر و ژنەکە دەبێتە شانۆی ئەم ململانێ بوونییە.

3.0بەشی دووەم: شیکردنەوەی قەسیدەی «مەستوورە» لە ڕوانگەیەکی نوێوە

ڕێبوار سیوەیلی بەشێکی گەورەی کتێبەکەی بۆ شیکردنەوەی قەسیدەی «مەستوورە» تەرخان دەکات ، نەک لەبەر ئەوەی تەنها قەسیدەیەکی دڵدارییە ، بەڵکو لەبەر ئەوەی نموونەیەکی چڕی بیری لێکدانەوەیی و فەلسەفیی نالییە. ئەو «ڕوانگە نوێیە»ی کە سیوەیلی پێشکەشی دەکات ، ئەو لێکدانەوە باوە تێدەپەڕێنێت کە قەسیدەکە وەک گفتوگۆیەکی ئاسایی لەگەڵ ژنێکدا دەبینێت ، بۆ ئەوەی وەک دەقێکی فەلسەفیی قووڵ پێشکەشی بکات کە پرسیار دەربارەی بوون ، مەعریفە و پەیوەندیی نێوان خود و ئەویتر دەکات. نووسەر ئەم قەسیدەیە بە کلیلێکی سەرەکی بۆ تێگەیشتن لەوە دادەنێت کە نالی چۆن شیعری وەک ئامرازێکی گەڕان بەدوای ڕاستیدا بەکارهێناوە.

3.1کێشەی قەسیدەکە: گێڕەرەوە و کارەکتەر

نووسەر کێشەیەکی بنەڕەتی لە قەسیدەکەدا دەوروژێنێت کە بریتییە لە پەیوەندییە ئاڵۆزەکەی نێوان «نالی» وەک کارەکتەرێک لەناو دەقەکەدا و «مەستوورە». گفتوگۆی نێوانیان تەنها گێڕانەوەی چیرۆکێکی خۆشەویستی نییە ، بەڵکو پێکهاتەیەکی درامییە کە ململانێیەکی ناوەکی ئاشکرا دەکات. سیوەیلی داینامیکی ئەم گفتوگۆیە شیدەکاتەوە کە لەنێوان ئاشکراکردن (هەوڵی نالی بۆ زانینی ڕاستی) و شاردنەوەدا (وەڵامە ناڕوون و هێماییەکانی مەستوورە) هەڵبەز و دابەز دەکات. شاعیر لێرەدا تەنها گێڕەرەوەی ڕووداوەکان نییە ، بەڵکو کارەکتەری سەرەکیشە کە بەدوای

مانادا دەگەڕێت، و مەستوورەش تەنها خۆشەویست نییە، بەڵکو هێمای مەعریفەی داپۆشراو یان ئەو ڕاستییەیە کە بە ئاسانی ناتوانرێت پێی بگات.

3.2کارلێکی نێوان خود و ئەویتر: شیکردنەوەی پەیوەندیی نێوان «نالی» و «مەستوورە«

سیوەیلی پەیوەندییە دیالێکتیکییەکەی نێوان «نالی» و «مەستوورە» لەناو فەزای قەسیدەکەدا هەڵدەوەشێنێتەوە، و ڕوونی دەکاتەوە کە ئەم پەیوەندییە ڕەهەندی سۆزداری تێدەپەڕێنێت و دەگاتە ڕەهەندی قووڵتر:

- **ڕەهەندی بوونگەرایی» :**نالی» لە قەسیدەکەدا نوێنەرایەتیی ئەو خودە گەڕۆک و دڵەڕاوکێدارە دەکات کە پرسیار دەکات، لە کاتێکدا «مەستوورە» نوێنەرایەتیی ئەویتری نهێنی یان ئەو بوونە دەکات کە نهێنییەکانی بە ئاسانی ئاشکرا ناکات. گفتوگۆی نێوانیان نمایشێکی هێماییە بۆ گەشتی مرۆڤ لە گەڕان بەدوای مانای بووونیدا.
- **ڕەهەندی مەعریفی :**سیوەیلی پێی وایە کە گفتوگۆ ئامرازێکە بۆ دەرخستنی ڕاستی. لێرەدا سیوەیلی پشت بە شیکاریی پێکهاتەی قەسیدەکە دەبەستێت کە لەسەر بنەمای پرسیار و وەڵام دامەزراوە (ل. ١٠١-١٠٢)، و بە بزوێنەری ئەم «گەشتە مەعریفییە»ی دادەنێت. پرسیارەکانی نالی نوێنەرایەتیی گەڕانی ئەزموونی دەکەن، لە کاتێکدا وەڵامەکانی مەستوورە هێمان بۆ ئەو ڕاستییە هێماییەی کە پێویستی بە لێکدانەوە هەیە.
- **ڕەهەندی دەروونی :**گفتوگۆکە ڕەنگدانەوەی ململانێی ناوەکیی شاعیر خۆیەتی. «نالی» و «مەستوورە» ڕەنگە نوێنەرایەتیی دوو رووی ڕۆحی شاعیر بکەن: ئەو ڕووەی کە بەدوای ڕاستیی مادديی بەرجەستەدا دەگەڕێت، و ئەو ڕووەی کە تێدەگات ڕاستی قووڵتر و هێماییترە. ئەم ململانێ دەروونییەیە کە قووڵایی درامی بە قەسیدەکە دەبەخشێت.

3.3هێماسازی و ڕەهەندە فەلسەفییەکان

سیوەیلی کۆمەڵێک هێما و دەلالەتی فەلسەفی لە قەسیدەکەوە دەردەهێنێت کە ئاستی لە شیعری دڵدارییەوە بۆ ئاستی دەقی فیکری بەرز دەکەنەوە. لە گرنگترین ئەم لێکدانەوە هێماییانە:

1. **مەستوورە وەک هێمای ڕاستی :(Symbol of Truth)** سیوەیلی پێی وایە کە «مەستوورە» تەنها ژنێک نییە، بەڵکو بەرجەستەبوونی ئەو ڕاستییە «مەستوورە» (داپۆشراو) یان حیکمەتە شاراوەکەیە. هەوڵی نالی بۆ گەیشتن پێی، هەوڵی ئەبەدیی مرۆڤە بۆ مەعریفە.
2. **گفتوگۆ وەک گەشتێکی مەعریفی :(Dialogue as an Epistemological Journey)** قەسیدەکە لە شیکاریی سیوەیلیدا گەشتێکی مەعریفییە، لە پرسیاری هەستپێکراوی ڕاستەوخۆوە دەست پێدەکات و بە تێگەیشتنی فەلسەفی کۆتایی دێت. هەموو دێڕێکی قەسیدەکە هەنگاوێکە لەم گەشتەدا بەرەو تێگەیشتنێکی قووڵتر لە خۆشەویستی و بوون.
3. **جەستە و ڕۆح :(Body and Soul)** سیوەیلی شیدەکاتەوە کە قەسیدەکە چۆن شیعری دڵداریی باو تێدەپەڕێنێت کە تەرکیز لەسەر جەستە دەکات، بۆ ئەوەی پەیوەندییەک پێشکەش بکات کە تێیدا ماددی و ڕۆحی تێکەڵ دەبن. پەیوەندی لەگەڵ مەستوورەدا پردێکە بۆ پەڕینەوە لە جیهانی هەستپێکراوەوە بۆ جیهانی مانا.

4. **گفتوگۆ وەک پردێک بەرەو یۆتۆپیا :(Dialogue as a Bridge to Utopia)** بە پشتبەستن بە هێڵکارییەکی روونکەرەوە (ل. ١١٧)، سیوەیلی پێی وایە کە گفتوگۆ لەگەڵ مەستوورەدا هەوڵێکی نالییە بۆ بنیاتنانی جیهانێکی شیعریی جێگرەوە یان «یۆتۆپیا». مەستوورە وەک هاندەرێک کار دەکات کە شاعیر لە «جیهانی واقیعی/دەرەوە»وە دەگوازێتەوە بۆ «جیهانی شیعری/خەیاڵی»، کە فەزایەکی نموونەییە و قەرەبووی لەدەستدانەکانی لە واقیعدا بۆ دەکاتەوە.

دوای ئەوەی سیوەیلی سەلماندی کە نالی چۆن هێما باوەکەی خۆشەویست بەکاردەهێنێت بۆ هەڵوەشاندنەوەی راستیی فەلسەفی، دەچێتە سەر هێمایەکی تەواو ناباو ئەویش کەرە. بۆ ئەوەی سروشتی ریشەیی و تێکدەرانەی جیهانی هێمایی نالی بسەلمێنێت.

4.0بەشی سێیەم: لە وەسفی «کەر»دا - عەقڵ و هێما

لەم بەشەی کتێبەکەدا، رێبوار سیوەیلی دەچێتە سەر شیکردنەوەی یەکێک لە قەسیدە هەرە مشتومڕهەڵگر و ناباوەکانی نالی، کە قەسیدەیەکە لە وەسفی «کەر»دا. گرنگیی ستراتیژیی ئەم شیکارییە لەوەدایە کە توانای نالی بۆ هەڵگێڕانەوەی هێما کولتوورییە باوەکان ئاشکرا دەکات. نالی کارەکتەری «کەر»، کە عادەتەن بە نەزانی و گێلییەوە بەستراوەتەوە، وەک ئامرازێک بۆ لێکۆڵینەوە لە بابەتە فەلسەفییە قووڵەکان و رەخنەی کۆمەڵایەتیی تیژ بەکاردەهێنێت، کە ئەمەش تەحەدای چاوەڕوانییەکانی خوێنەر دەکات و دەیسەلمێنێت کە هێماسازی لای نالی ئامرازێکی فیکریی ئاڵۆزە.

» 4.1عاقڵ» و «کەر»: نزیکبوونەوەیەکی هێمایی

سیوەیلی بە روونکردنەوەی کۆنتێکستی کولتووری و ئەدەبیی کارەکتەرەکانی «عاقڵ» و «کەر» رێگە بۆ ئەم بەشە خۆش دەکات. لە کەلەپووری کولتووریدا، «عاقڵ» نوێنەرایەتیی دانایی و مەعریفە دەکات، لە کاتێکدا «کەر» بە تەواوی پێچەوانەکەیەتی. بەڵام سیوەیلی پێی وایە کە نالی پرۆسەیەکی ریشەیی هەڵوەشاندنەوەی ئەم دووانەیە ئەنجام دەدات، و کەر وەک بوونەوەرێک پێشکەش دەکات کە خاوەنی سیفاتی وەک ئارامگری، خۆڕاگری و دانایی فیترییە، لە کاتێکدا «عاقڵ» رەنگە وەک کەسێکی بانگەشەکەری دانایی دەربکەوێت کە خۆی نییەتی. سیوەیلی تەنها بە شیکاریی ناوخۆیی ناوەستێت، بەڵکو نالی لەناو کۆنتێکستێکی ئەدەبیی جیهانیی فراوانتردا دادەنێت، و ئاماژە (ل. ١٧٦) بە رۆمانی «گۆڕانکارییەکان» (یان «کەری زێڕین»)ی ئەپولیۆس دەکات وەک نموونەیەکی کلاسیکی بۆ بەکارهێنانی فێڵی «ئاژەڵی دانا»، کە ئەمەش قووڵایی ئەم نەریتە ئەدەبییە دووپات دەکاتەوە کە نالی سەر بە ئەوە.

4.2شیکردنەوەی قەسیدەی «کەر»: رەخنەی کۆمەڵایەتی و فەلسەفی

ئارگومێنتە سەرەکییەکەی سیوەیلی لەسەر ئەوە چڕ دەبێتەوە کە نالی کەر وەک بابەتی گاڵتەجاڕی بەکارناهێنێت، بەڵکو وەک هێمایەکی ئاوێتە کە خزمەت بە چەندین ئامانجی رەخنەیی دەکات. لە رێگەی وەسفکردنی کەرەوە، نالی ئەم کارانە دەکات:

- **رەخنەگرتن لە دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکان :**شاعیر رەخنە لەو کۆمەڵگەیە دەگرێت کە حوکم لەسەر دەرکەوتەکان دەدات و ئەوەی بە «خوارتر» یان «کەم بایەختر» دادەنرێت بە سووک سەیری دەکات. بە وەسفکردنی کەر، نالی وەسفی سادەیی، ئارامگری و کاری ماندوونەناسانە دەکات، کە بەهایەکن رەنگە لە کۆمەڵگەکەیدا بە پێی پێویست رێزیان لێ نەگیرێت.
- **لێکۆڵینەوە لە سروشتی دانایی :**نالی پرسیارێکی فەلسەفی دەوروژێنێت دەربارەی ماهیەتی دانایی راستەقینە. ئایا تەنها ئەو مەعریفەیەیە کە لە کتێبەکانەوە بەدەست هاتووە (دانایی عاقڵ)، یان تێگەیشتنی فیترییە بۆ ژیان و توانای خۆڕاگرییە (دانایی کەر)؟ نالی مەیلی بۆ پەسەندکردنی جۆری

دووەمی دانایی هەیە، و بە ڕەسەنتر و قووڵتری دادەنێت.

- **هەڵگێڕانەوەی دیدگای باو**: هەر تەنها هەڵبژاردنی «کەر» وەک بابەتی وەسفکردن، لە خۆیدا کارێکی شیعریی شۆڕشگێڕانەیە کە ئامانجی شۆککردنی خوێنەر و پاڵنانیەتی بۆ دووبارە بیرکردنەوە لە باوەڕ کولتووری و بەهاییەکانی.

4.3دەلالەتە فیکری و کۆمەڵایەتییەکان

بە پشتبەستن بە شیکاریی سیوەیلی، دەکرێت ئەو ڕەخنە فیکری و کۆمەڵایەتییانەی نالی لە قەسیدەکەدا جێی کردوونەتەوە بەم شێوەیە کورت بکرێنەوە:

- **ڕەخنەگرتن لە بانگەشەی مەعریفی**: نالی ڕەخنە لەوانە دەگرێت کە بانگەشەی دانایی و مەعریفە دەکەن بەبێ ئەوەی بەڕاستی خاوەنی بن، و پێی وایە دانایی ئەوان ڕووکەشە بە بەراورد لەگەڵ ئەو داناییە فیترییەی کە کەر هێمایەتی.
- **دووبارە هەڵسەنگاندنەوەی فەزیلەتەکان**: شاعیر تیشک دەخاتە سەر فەزیلەتە لەبیرکراوەکانی وەک ئارامگری، خۆڕاگری و قەناعەت، و وەک جەوهەری دانایی پێشکەشیان دەکات، بە پێچەوانەی ئاواتخوازی و لووتبەرزیی فیکرییەوە.
- **ناکۆکیی نێوان دەرکەوتە و ناوەڕۆک**: تەواوی قەسیدەکە لەسەر ئەم ناکۆکییە بنیات نراوە. کەر، کە لە ڕواڵەتدا هێمای گێلییە، لە ناوەڕۆکدا هێمای دانایی ڕەسەنە. و عاقڵ، کە وەک هێمای مەعریفە دەردەکەوێت، ڕەنگە لە ناوەڕۆکدا بەتاڵ و دەستکرد بێت.

بەم شێوەیە، سیوەیلی ئەم شیکارییە کۆتایی پێدەهێنێت و دەیسەلمێنێت کە نالی شاعیرێکە دەتوانێت نامۆترین بابەتەکان بکاتە ماددەیەک بۆ تێڕامانی فەلسەفی، کە ئەمەش ڕێگە بۆ کۆتایی کتێبەکە خۆش دەکات کە هەموو ئەم دەزووە شیکارییانە کۆدەکاتەوە.

5.0ئەنجام: داهێنانەکانی «کتێبی نالی» لە خوێندنەوەی کوردیدا

لەکۆتایی ئەم شیکارییەدا، کتێبی «کتێبی نالی» لە نووسینی ڕێبوار سیوەیلی، بەشدارییەکی بنەڕەتی و تەوەرەیی لە بواری خوێندنەوەی کوردی و ڕەخنەی ئەدەبیی مۆدێرندا پێشکەش دەکات. گرنگیی ئەم کارە لە توانای گواستنەوەی خوێندنەوەی شیعری نالی لە بازنەی وەسفکردنی باوەوە بۆ فەزای شیکاریی فەلسەفی و لێکدانەوەیی قووڵ دەردەکەوێت. سیوەیلی سەرکەوتوو بووە لە هەڵوەشاندنەوەی وێنە باوەکەی نالی وەک شاعیرێکی دڵداری، و وەک شاعیر-فەیلەسووفێکی خاوەن جیهانبینییەکی ئاڵۆز لە نوێوە پێشکەشی کردۆتەوە.

ئارگومێنتە سەرەکییەکەی کتێبەکە لە دەوری ئەو بیرۆکەیە دەسوڕێتەوە کە نالی تەنها هۆنەرەوەی وشەکان نەبووە، بەڵکو بیرمەندێک بووە کە شیعری وەک ئامرازێک بۆ لێکۆڵینەوە لە ئاڵۆزترین پرسیارە بوونییەکان بەکارهێناوە. لە ڕێگەی ڕۆچوون بەناو ڕەهەندە میتۆلۆژییەکان، شیکردنەوەی دووانە دیالێکتیکییەکان (وەک ئامادەیی و نائامادەیی، خەیاڵ و واقیع)، و هەڵوەشاندنەوەی هێماسازی لە قەسیدەکانی وەک «مەستوورە» و «کەر»دا، سیوەیلی دەیسەلمێنێت کە دەقەکانی نالی جیهانێکی فیکرین و پێویستیان بە خوێندنەوەیەکی ورد و فرەئاست هەیە. ئەو سەلماندی کە لە پشت هەموو قەسیدەیەکی خۆشەویستی یان وەسفەوە، پرسیارێکی فەلسەفی دەربارەی ماهیەتی ڕاستی، مەعریفە و بوون بوونی هەیە.

دیارترین کاریگەریی ئەو میتۆدە شیکارییەی کە سیوەیلی پەیڕەوی کردووە لەوەدایە کە دەرگا لەسەر خوێندنەوەی نوێ دەکاتەوە، نەک تەنها بۆ شیعری نالی، بەڵکو بۆ تەواوی شیعری کلاسیکی کوردی. لە ڕێگەی جێبەجێکردنی هێرمینۆتیکەوە، نووسەر داوا لە ڕەخنەگران و توێژەران دەکات کە مامەڵە لەگەڵ ئەم کەلەپوورە ئەدەبییەدا وەک

بەرهەمێکی فیکریی دەوڵەمەند بکەن، نەک تەنها وەک بەڵگەنامەی مێژوویی یان جوانیناسی. بەم شێوەیە، «کتێبی نالی» بە شێوەیەکی کاریگەر بەشداری دەکات لە نوێکردنەوەی ئامرازەکانی ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی و دانانی کەلەپووری نالی لەو کۆنتێکستە فیکرییە جیهانییەی کە شایەنیەتی.

حاجی قادری کۆیی: تێڕوانینەکانی شاعیری شۆڕشگێڕی کورد

I.کورتە

ئەم کورتەیە شیکارییەکی قووڵ پێشکەش دەکات سەبارەت بە کەسایەتی و بیرۆکەکانی شاعیر و بیرمەندی کورد ، حاجی قادری کۆیی (سەدەی نۆزدەهەم)، وەک لە گوتارەکەی شاعیر **هێمن موکریانیدا** هاتووە. حاجی قادر تەنها وەک شاعیرێکی کلاسیک وێنا ناکرێت ، بەڵکو وەک چاکسازیخوازێکی نەتەوەیی شۆڕشگێڕ و رۆشنبیرێکی پێش سەردەمی خۆی ، کە بانگەوازی بۆ راپەڕینێکی گشتگیر بۆ نەتەوەی کورد دەکرد.

تێڕوانینەکانی لە دەوری پێویستیی دروستکردنی **شۆڕشێکی گشتگیر** چڕ دەبێتەوە: شۆڕشێکی سیاسی بۆ بەدەستهێنانی **یەکێتیی نەتەوەیی** و رزگاربوون لە هەژموونی عوسمانی ، شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی بۆ ڕەتکردنەوەی دابونەریتە دواکەوتووەکان و ئازادکردنی ژنان ، شۆڕشێکی ئابووری بۆ بەکارهێنانی سەرچاوە سروشتییەکان و گەیشتن بە خودبژێوی ، هەروەها شۆڕشێکی رۆشنبیری بۆ وەرگرتنی زانستە نوێیەکان و ڕەتکردنەوەی خوێندنی سوننەتیی بێسوود. بیرۆکەکانی دەربارەی یەکێتیی نەتەوەیی ، **دادپەروەریی کۆمەڵایەتی**، خوێندنی نوێ ، و گەشەپێدانی ئابووری ، وەک دیدگایەکی پێشبینیکارانە بوون بۆ داهاتوویەک کە خۆی نەژیا تا بیبینێت ، ئەمەش وایکردووە لەبەرچاوی رۆشنبیرانی هاوچەرخی کورددا ببێتە **"مامۆستای شیعری شۆڕشگێڕی."**

II.شیکاریی وردی بابەتە سەرەکییەکان

1.کەسایەتیی حاجی قادر: پابەندبوون و قوربانیدان

حاجی قادر لە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەند یان شێخ نەبوو ، بەڵکو لە هەژاری و هەتیویدا گەورە بوو و ئازاری بێبەشبوونی چەشت ، ئەمەش کەسایەتییەکەی دارشت و کردییە بیرمەندێکی واقیعبین کە پەیوەست بوو بە ئازارەکانی گەلەکەیەوە. پێگەکەی لە ڕەچەڵەکەوە سەرچاوەی نەگرتبوو ، بەڵکو لە تێکۆشانی خودی خۆیەوە لە پێناو زانست و زانیاریدا. ئەو گەشتە سەختەی خۆی بەم شێوەیە وەسف دەکات:

به بیرت دێ زەمانێک چووینە باڵەک

بە پێخاوسی نە کەوشم بوو نە کاڵەک

باوەڕێکی قووڵی هەبوو کە شوێنەواری نەمری مرۆڤ ناو و کارەکانیەتی ، نەک ژیانی کاتیی ، کە ئەمەی لە شیعرەکانیدا دەربڕیوە:

مەرگ و ژین میسلی سێبەر و تاوە

ئەوی باقی بمێنێ هەر ناوە

ژیانی نموونەی قوربانیدان و خۆنەویستی بوو ؛ وزە و بیری خۆی بۆ رزگارکردنی نەتەوەکەی تەرخان کرد ، و لەم پێناوەدا بەبێ ماندووبوون و نائومێدی بەرگەی ناخۆشی و ئازاری گرت. کەسێکی هەلپەرست نەبوو ، بەڵکو شۆڕشگێڕێکی ڕاستەقینە بوو کە ئاستەنگەکانی وەک پاڵنەرێک بۆ پێشڤەچوون دەبینی.

2.دیدگای سیاسی: یەکێتیی کورد و سەربەخۆیی نیشتمانی

حاجی قادر بە وردییەکی زۆرەوە دەردە سەرەکییەکەی دەستنیشان کرد کە بووەتە هۆی ئازارەکانی نەتەوەی کورد ،

ئەویش نەبوونی یەکڕیزی و ململانێی خێڵەکی بوو. ئەو وای دەبینی کە ئەم پارچەبوونە وایکردووە کورد ببێتە نێچیرێکی ئاسان بۆ هێزە باڵادەستەکان و ڕێگر بووە لە بەدەستهێنانی کیانێکی سەربەخۆ. ئەم بیرۆکەیەی بە ڕوونی لەم دێڕەدا دەربڕیوە:

تا ڕێک نەکەون قەبیلی ئەکراد

هەر وا دەبنە خرابە ئاباد

هەروەها داخ و حەسرەتی بۆ دۆخی دواکەوتووی ڕۆشنبیریی نەتەوەکەی دەخوارد، وای دادەنا کە کورد تەنها نەتەوەی سەر ڕووی زەوییە کە لە نووسین و تۆمارکردن بە زمانی خۆی بێبەشە، ئەمەش دەبێتە هۆی لەناوچوونی ناسنامە و مێژووەکەی.

میللەتی بێ کتێب و بێ نووسین

غەیری کوردان نییە لە ڕووی زەمین

دیدگایەکی سیاسیی وردبینی هەبوو، ئاگاداریی دەدا لە فێڵی دەوڵەتی عوسمانی ("ڕۆم") و بانگی کوردی دەکرد کە نەکەونە داوی بانگەوازەکانی "جیهاد"ەوە کە تەنها خزمەتی بەرژەوەندییەکانی سوڵتانیان دەکرد. ئەو تێگەیشتبوو کە ئەو جەنگانە لە پێناو ئاییندا نەبوون، بەڵکو لە پێناو بەرژەوەندیی ئیمپراتۆریەتەکاندا بوون، دیدگایەک کە ڕاستییەکەی دوای دەیان ساڵ لە کۆچی دوایی لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا سەلمێندرا.

3.شۆڕشی کۆمەڵایەتی: ڕەخنە لە دابونەریت و بانگەواز بۆ ئازادی

بانگەوازەکەی حاجی قادر تەنها بۆ گۆڕانکاریی سیاسی نەبوو، بەڵکو شۆڕشێکی کۆمەڵایەتیی قووڵیشی لەخۆ دەگرت کە ئامانجی هەڵوەشاندنەوەی پێکهاتە دواکەوتووە سوننەتییەکان بوو.

ڕەخنە لە دامەزراوەی ئایینیی سوننەتی

هێرشێکی توندی کردە سەر شێخ و دەروێشە ساختەکان، وای دادەنا کە دامەزراوەکانیان (خانەقا و تەکیێ) جگە لە تەمبەڵی و بێکاری و چەوساندنەوەی خەڵک، هیچ شتێکی تر بەرهەم ناهێنن.

بانگەواز بۆ ئازادکردن و فێرکردنی ژنان

لە سەردەمێکدا کە ژن دیلی دابونەریت بوو، حاجی قادر بانگەوازی بۆ پێویستیی فێرکردنی دەکرد، وای دادەنا کە زانست مافی هەمووانە، چ پیاو و چ ژن. لە بانگەوازەکەیدا پشتی بە فەرموودەی پێغەمبەر (د.خ) دەبەست "داوای زانست بکەن ئەگەر لە چینیش بێت"، بەمەش تەحەدای تێگەیشتنی پیاوسالارانەی باوی بۆ ئایین دەکرد.

4.پرۆژەی ئابووری: بەکارهێنانی سەرچاوەکان و گەیشتن بە خودبژێوی

حاجی قادر خاوەنی دیدگایەکی ئابووریی زۆر پێشکەوتووتر لە سەردەمی خۆی بوو، بانگەوازی لە کورد دەکرد کە ئاوڕ لە سامانە سروشتییە زەبەلاحەکانیان بدەنەوە و کاری لەسەر بکەن بۆ بەدەستهێنانی گەشە و خۆشگوزەرانی.

هۆشیاری سەبارەت بە سامانە سروشتییەکان

بە ڕوونی ئاماژەی بەو سەرچاوانە کرد کە لە کوردستاندا هەن، وەک کانزا و نەوت و گۆگرد و خوێ و خەڵووز، کە پشتگوێ خرابوون.

گەشەپێدانی کشتوکاڵ و پیشەسازی

ڕەخنەی لە دۆخی سستی و پشت بەستن بە هاوردەکردنی بەرهەمە سەرەکییەکان دەگرت کە دەکرا لە ناوخۆدا بەرهەم بهێنرێن، وەک خورما و لیمۆ و زەیتی زەیتوون.

بانگەواز بۆ خاوەندارێتیی گشتی

بیرۆکەی دابەشکردنی سەرچاوە سروشتییەکانی وەک چیا و دارستانەکانی بەسەر خەڵکدا بە شێوەیەکی دادپەروەرانە هێنایە ئاراوە، کە بیرۆکەیەک بوو تۆوی بیری سۆسیالیستیی تێدا بوو.

.5شۆڕشی رۆشنبیری و پەروەردەیی: بەرەو زانستی نوێ

حاجی قادر تێگەیشتبوو کە نەزانی و دواکەوتوویی دوژمنی پێشکەوتنن ، و ئەو خوێندنە سوننەتییەی کە لەسەر بنەمای لەبەرکردن و وەرگرتن بوو ، چیتر بەسوود نەبوو.

رەخنە لە خوێندنی کۆن

رەخنەی لە زانایانی ئایینی دەگرت کە خۆیان نوقمی گفتوگۆی زمانی و رەوانبێژیی بێسوود کردبوو بەبێ ئەوەی هیچ کارامەیی و پیشەیەکی بەسوود دوای تەواوکردنی خوێندنەکەیان بەدەست بهێنن.

بانگەواز بۆ زانستە نوێیەکان

هانی گەلەکەی دەدا کە ئاوڕ لە دەستکەوتە زانستی و پیشەسازییەکانی ئەوروپا بدەنەوە ، نموونەی بە باڵادەستیی پیشەسازیی ژاپۆن بەسەر چیندا دەهێنایەوە ، سەرەڕای جیاوازیی گەورەی دانیشتووان ، وەک بەڵگەیەک لەسەر ئەوەی کە هێز لە زانست و پیشەسازیدایە نەک لە ژمارەدا.

هاندانی نووسین بە زمانی کوردی

بە توندی رەخنەی لەو رۆشنبیرە کوردانە دەگرت کە بە زمانێکی تر جگە لە زمانی دایکی خۆیان دەنووسی ، و بەو مریشکەی دەشوبهاندن کە جوچکە مراوی پەروەردە دەکات ؛ کاتێک جوچکەکان دەگەنە ئاو ، دایکیان بەجێدەهێڵن و مەلە دەکەن ، لە کاتێکدا ئەو لەسەر کەنارەکە بێدەسەڵات دەمێنێتەوە. هەروەها ستایشی شاعیرانی میللی و فۆلکلۆری کوردی دەکرد و بە پارێزەری راستەقینەی ناسنامەی دەزانین.

.6بیرۆکە پێشکەوتووەکان و دیدگای داهاتوو

بیرۆکەکانی حاجی قادر سنوورەکانی ناسیۆنالیزمی سوننەتییان تێپەڕاند ، شیعرەکانی ئاماژەیان بە چەمکی دیموکراسی و سۆسیالیستیی ئەگەری تێدابوو.

دیموکراسی و بەشداریی گەل

باسی لە سیستمێکی حوکمڕانی دەکرد کە هەموو تاکەکانی کۆمەڵگە ، بە خاوەن پیشە سادەکانیشەوە ، بەشداری لە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتەکەیاندا بکەن.

میرات و تێڕوانینی قووڵ

حاجی قادر ئاگادار بوو کە بیرۆکە شۆڕشگێڕییەکانی لە سەردەمی خۆیدا رووبەڕووی رەتکردنەوە دەبنەوە ، بەڵام دڵنیا بوو کە نەوەکانی داهاتوو بەهایان دەزانن و هەوڵی بەدیهێنانیان دەدەن. پێشبینیی ئەوەی کردبوو کە رۆژێک دێت شیعرەکانی دەبنە ئاڵای شۆڕش ، هاوشێوەی ئاڵای **"کاوەی ئاسنگەر** "لە ئەفسانەی کوردیدا.

سەرەڕای ئەوەی کە بە هەژاری و دوورەوڵاتی ژیا و مرد ، تەنانەت گۆڕەکەشی ونە ، بەڵام میراتە فیکرییەکەی هێشتا زیندووە ، و شیعرەکانی بوونەتە دەستووری راپەڕین و سەرچاوەی ئیلهام بۆ بزووتنەوەی رزگاریخوازیی کورد.

سەرچاوە: هێمن موکریانی ، هەواری خاڵی.

لێکۆڵینەوە زمانەوانییە کوردییەکانی خۆدزکۆ: شیکارییەکی مێژوویی

١ .پوختە

ئەم پوختەیە شیکارییەکی قووڵی توێژینەوەیەکی ڕەخنەگرانە دەخاتە ڕوو سەبارەت بە کارە زمانەوانییەکانی ڕۆژهەڵاتناسی پۆڵەندی ، ئەلێکساندەر خۆدزکۆ ، بەتایبەتی لێکۆڵینەوە پێشەنگەکەی کە لە ساڵی ١٨٥٧دا لەسەر زاراوەی سلێمانی بڵاوی کردووەتەوە. ئەم بەڵگەنامەیە گرنگیی مێژوویی کاری خۆدزکۆ وەک یەکێک لە یەکەمین هەوڵە سیستماتیکەکان بۆ وەسفکردنی ڕێزمانی زاراوەی کوردی ڕوون دەکاتەوە و دەیخاتە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسیی سەدەی نۆزدەهەمەوە.

توێژینەوەکە بە شێوەیەکی میتۆدی ، شیکارییەکانی خۆدزکۆ بەراورد دەکات لەگەڵ لێکۆڵینەوە زمانەوانییە مۆدێرنەکان ، بەتایبەتی کاری د. ن. ماکێنزی "لێکۆڵینەوە لە زاراوە کوردییەکان" (١٩٦١) کە وەک پێوەرێک بۆ هەڵسەنگاندنی وردی و بەشدارییەکانی خۆدزکۆ بەکارهاتووە. تەوەرە سەرەکییەکانی توێژینەوەکە بریتین لە پشکنینێکی ڕەخنەگرانە بۆ مامەڵەی خۆدزکۆ لەگەڵ ڕێزمانی زمانی کوردیدا ، کە سیستەمی ناو (ڕەگەز ، ژمارە ، دۆخ)، جێناو ، کردار و هاوەڵناوەکان دەگرێتەوە ، لەگەڵ ڕۆڵی لە تۆمارکردنی وشەسازی و زاراوەکاندا. هەروەها ، بەڵگەنامەکە جەخت لەسەر ڕۆڵی سەرەکیی زانیاریدەرە زمانەوانییەکەی خۆدزکۆ، میرزا ئیسکەندەر ، و کاریگەریی ئەم پشت پێ بەستنە لەسەر سروشتی داتا کۆکراوەکان دەکاتەوە. لە کۆتاییدا ، توێژینەوەکە دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە کاری خۆدزکۆ ، سەرەڕای هەبوونی هەندێک خاڵی لاوازی میتۆدی و تیۆری بە بەراورد لەگەڵ پێوەرە مۆدێرنەکان ، وەک بەڵگەنامەیەکی دامەزرێنەری حاشاهەڵنەگر و بنەڕەتی لە مێژووی کوردناسیدا دەمێنێتەوە.

بۆ تێگەیشتن لە گرنگیی ئەم کارە ، سەرەتا پێویستە لەو چوارچێوە مێژوویی و کولتوورییە بڕوانین کە کاری تێدا کراوە.

٢ .چوارچێوەی مێژوویی و زمانەوانیی کاری ئەلێکساندەر خۆدزکۆ

لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتناسان لە سەدەی نۆزدەهەمدا یەکەمین بناغەیان بۆ توێژینەوەی ئەکادیمیی ڕۆژئاوایی لەسەر زمانی کوردی دانا. لەنێو ئەم ڕۆژهەڵاتناسانەدا ، ئەلێکساندەر خۆدزکۆ (١٨٠٤-١٨٩١) وەک کەسایەتییەکی دیار دەردەکەوێت کە کارەکانی خاڵێکی وەرچەرخانی گرنگن لە مێژووی زمانەوانیی کوردیدا.

ا . ئەلێکساندەر خۆدزکۆ: ژیاننامە و بەشدارییەکان

- **ژیان و پیشە :**خۆدزکۆ لە پۆڵەندا لەدایک بووە ، لە زانکۆی ڤیلنیوس خوێندوویەتی و هەر لە سەرەتاوە حەزی لە لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتی بووە. وەک دیپلۆماتکارێکی ڕووسی لە ئێران خزمەتی کردووە ، ئەمەش دەرفەتێکی دەگمەنی بۆ ڕەخساندووە کە ڕاستەوخۆ لەگەڵ زمان و کولتووره ناوخۆییەکاندا ، لەنێویاندا زمانی کوردی ، تێکەڵ بێت.
- **کاری دامەزرێنەر :**لێکۆڵینەوەکەی کە لە ساڵی ١٨٥٧ لە "گۆڤاری ئاسیایی (Journal " Asiatique)لەژێر ناونیشانی "لێکۆڵینەوەی زمانەوانی دەربارەی زمانی کوردی (زاراوەی سلێمانی)" بڵاو کراوەتەوە ، بە یەکێک لە گرنگترین کارەکانی دادەنرێت. لێکۆڵینەوەکە لە زنجیرەی پێنجەم ، بەرگی نۆیەمی گۆڤارەکەدا بڵاو کراوەتەوە.
- **گرنگی :**لێکۆڵینەوەکەی خۆدزکۆ یەکێک بوو لە یەکەمین هەوڵەکان بۆ داڕشتنی وەسفێکی ڕێزمانیی سیستماتیک و گشتگیر بۆ زاراوەی کوردیی سلێمانی ، کە چەندین لایەنی ڕێزمان و مۆرفۆلۆجی و سینتاکسی لەخۆ گرتبوو.

ب. ڕۆژهەڵاتناسانی تر و لێکۆڵینەوەکانیان

هاوکات لەگەڵ هەوڵەکانی خۆدزکۆ، چەند ڕۆژهەڵاتناسێکی دیکەش بەشدارییان لە بەڵگەنامەکردنی زمان و کولتووری کوردیدا کرد. لەوانە، ژول لۆرانس، هونەرمەند و گەشتیاری فەرەنسی، لە ساڵی ١٨٥٦دا تێبینییەکانی خۆی لەسەر ژیان و کولتووری کورد لە گەشتێکیدا بۆ تورکیا و ئێران بڵاو کردەوە. بە هەمان شێوە، توێژەری ڕووسی پیتەر ئیڤانۆڤیچ لێرخ لە نێوان ساڵانی ١٨٥٧ و ١٨٥٨ کارێکی زمانەوانیی گرنگی بە ناونیشانی "لێکۆڵینەوە لەسەر کورد و کلدانییەکانی باکووری ئێران" بڵاو کردەوە. ئەم هەوڵە هاوتەریبانە پێکەوە ژینگەیەکی ئەکادیمییان دروست کرد کە بناغەی بۆ تێگەیشتنێکی قووڵتر لە زمانی کوردی لە ئەورووپادا دانا.

بۆ تێگەیشتن لە قووڵایی ئەم شیکارییە، گرنگە سەرەتا لەو بنەما میتۆدۆلۆژییە بڕوانین کە توێژینەوەکەی لەسەر بنیات نراوە.

٣ .میتۆدۆلۆژی و سەرچاوەکان

توێژینەوە ڕەخنەییەکە پشت بە میتۆدێکی بەراوردکاری دەبەستێت، کە تێیدا کاری خۆدزکۆ لە ڕێگەی بەراوردکردنی لەگەڵ سەرچاوە مۆدێرنەکان شیدەکرێتەوە، و پشکنین بۆ ئەو ئامرازانە دەکرێت کە لە کۆکردنەوەی داتاکانیدا بەکاریهێناون.

١ . ١ . ئاگاداری زمانەوانی: میرزا ئیسکەندەر

خۆدزکۆ بە شێوەیەکی بەرچاو پشتی بە زانیاریدەرێکی زمانەوانی بە ناوی میرزا ئیسکەندەر بەستووە کە خەڵکی سلێمانی بووە. ئەم پشت بەستنە، هەرچەندە لە سەردەمێکدا کە سەرچاوەی نووسراوی پێویست لەبەردەستدا نەبوو کارێکی پێویست بوو، بەڵام کاریگەریی لەسەر سروشتی بابەتە زمانەوانییەکە هەبووە، چونکە ڕەنگدانەوەی زمانی تەنها یەک تاکە کەسە و لەوانەیە نوێنەرایەتییەکی تەواو وردی هەموو زاراوەکە نەکات.

ب. بەراوردکردن لەگەڵ کارەکانی د. ن. ماکێنزی

توێژینەوەکە بە شێوەیەکی سەرەکی کتێبەکەی د. ن. ماکێنزی "لێکۆڵینەوە لە زاراوە کوردییەکان (Kurdish Dialect Studies)" کە لە ساڵی ١٩٦١ بڵاو کراوەتەوە، وەک سەرچاوەیەکی بنەڕەتی بۆ هەڵسەنگاندنی وردیی شیکارییە ڕێزمانییەکانی خۆدزکۆ بەکاردەهێنێت. کاری ماکێنزی بە یەکێک لە گرنگترین لێکۆڵینەوە مۆدێرنەکان لە بواری زمانەوانیی کوردیدا دادەنرێت، ئەمەش وای لێ دەکات ببێتە ئامرازێکی نموونەیی بۆ پێوانەکردنی ڕادەی دروستی و باوەڕپێکراویی ئەو تێبینییانەی کە خۆدزکۆ سەدەیەک پێشتر تۆماری کردوون.

ج. بەراوردکردن لەگەڵ کارەکانی بنەماڵەی بەدرخان

بەڵگەنامەکە ئاماژە بە کارە زمانەوانییەکانی بنەماڵەی بەدرخانیش دەکات، کە بە بەشدارییەکی ڕەسەنی کوردی لە لێکۆڵینەوەی زماندا دادەنرێت. میتۆدۆلۆجی و دیدگای زمانەوانیی ئەوان لەگەڵ کاری خۆدزکۆدا بەراورد دەکرێت بۆ ڕوونکردنەوەی جیاوازییەکان لە تێڕوانینی نێوان توێژەرێکی ڕۆژئاوایی و توێژەرانی زمانەکە خۆیاندا.

ئەم چوارچێوە میتۆدۆلۆژییە پتەوە، بناغەیەک بۆ پشکنینێکی وردی لایەنە ڕێزمانییەکانی ناو کارەکەی خۆدزکۆ دادەنێت.

٤ .شیکاریی وردی ڕێزمانی لە کارەکانی خۆدزکۆدا

دەقی سەرچاوە پشکنینێکی ورد بۆ ئەو لایەنە ڕێزمانییانە دەکات کە خۆدزکۆ لە لێکۆڵینەوەکەیدا باسی کردوون، لەگەڵ هەڵسەنگاندنێکی ڕەخنەگرانە بۆ هەر بەشێک.

١ . ١ . ناو(Substantifs)

- **ڕەگەز :(Genres)** خۆدزکۆ تێبینیی ئەوەی کردووە کە جیاوازییەکی ڕێزمانیی ڕوون لەنێوان ڕەگەزی نێر و مێدا لە زاراوەی کوردیدا بوونی نییە، کە ئەمەش لەگەڵ لێکۆڵینەوە مۆدێرنەکاندا یەکدەگرێتەوە.
- **ژمارە :(Pluriels)** خۆدزکۆ بەکارهێنانی پاشگرەکانی -ان و -کانی بۆ دروستکردنی شێوەی کۆ تۆمار کردووە، کە شیکارییەکی تا ڕادەیەکی زۆر وردە. نموونەی وەک: روبار -> روباران اسب -> اسبان
- **دۆخی ڕێزمانی :(Cas)** خۆدزکۆ، لەژێر کاریگەریی مۆدێلەکانی ڕێزمانی لاتینیدا، حەوت دۆخی ڕێزمانی بۆ ناو دیاری کردووە. ئەم پۆلێنکردنە، هەرچەندە لە ڕووی وەسفییەوە سوودی هەبووە،

بەڵام ڕەنگە ڕەنگدانەوەی پێکهاتەی ڕەسەنی زمانی کوردی نەبێت. ئەو دۆخانەی کە وەسفی کردوون بریتین لە:

1. **دۆخی بکەری :(Nominatif)** شێوەی بنەڕەتیی ناو.
2. **دۆخی خاوەندارێتی :(Génitif)** بە زیادکردنی پاشگری ێ دروست دەبێت.
3. **دۆخی بەرکاری نیشاندراو :(Datif)** بە زیادکردنی پاشگری ێ دروست دەبێت.
4. **دۆخی بەرکاری ڕاستەوخۆ :(Accusatif)** زۆربەی کات بە زیادکردنی پاشگری ێ یان ێک دروست دەبێت.
5. **دۆخی بانگکردن :(Vocatif)** بە زیادکردنی پاشگری ینە دروست دەبێت.
6. **دۆخی "لە :(Ablatif)** "بە زیادکردنی لە...ەوە دروست دەبێت.
7. **دۆخی "لە...دا :(Locatif)** "بە زیادکردنی لە...دا دروست دەبێت.

ب. هاوەڵناو(Adjectifs)

- **شوێن و گونجان :**خۆدزکۆ تێبینیی ئەوەی کردووە کە هاوەڵناو دەکەوێتە دوای ئەو ناوەی کە وەسفی دەکات ، کە ئەمەش بە یاسای "ئیزافە" ناسراوە.
- **پلەکانی بەراوردکاری (Degrés de comparaison):**
  - **بەراوردکاری :(Comparatif)** بەکارهێنانی پاشگری تری بۆ ئاماژەدان بە بەراورد تۆمار کردووە، وەک: خاس باش <- خاستر باشتر
  - **باڵایی :(Superlatif)** ئاماژەی بە بەکارهێنانی وشەی وەک زۆر یان گەلێک کردووە لەپێش هاوەڵناوەکەوە بۆ دەربڕینی پلەی باڵا.

ج. جێناو(Pronoms)

خۆدزکۆ جێناوەکانی بۆ چەندین جۆری جیاواز پۆلێن کردووە و خشتەی بۆ شێوەکانیان داناوە.

جۆر	تاک	کۆ
کەسی یەکەم	من	ئێمە
کەسی دووەم	تۆ	ئێوە
کەسی سێیەم	ئەو	ئەوان

هەروەها شیکاریی بۆ جێناوە لکاوەکانیش کردووە کە بە کردار و ناوەکانەوە دەلکێن.

د. کردار و ئامرازەکان(Verbes et Particules)

- شیکاریی خۆدزکۆ بۆ کردارەکان یەکێک بوو لە وردترین لایەنەکانی لێکۆڵینەوەکەی.
- **پێشگر و پاشگری کردار :**بەکارهێنانی پێشگرەکانی وەک ب بۆ فەرمان و ڕانەبردووی پابەند، و دە بۆ ڕانەبردووی هەواڵی، و پاشگری ا کە لەوانەیە ئاماژە بێت بە بەردەوامی، تۆمار کردووە.
- **کاتەکان (الا ، زمنة) :** وەسفی سیستەمی کاتە سادە و ئاوێتەکانی لە زمانی کوردیدا کردووە.

لە ڕوانگەی ئەم شیکارییە وردەوە، ئێستا دەتوانین هەڵسەنگاندنێکی گشتگیر بۆ بەها و سنووردارێتییەکانی بەشدارییەکەی خۆدزکۆ ئەنجام بدەین.

٥ .هەڵسەنگاندن و بەشدارییەکانی خۆدزکۆ

توێژینەوەکە هەڵسەنگاندنێکی هاوسەنگ بۆ کاری خۆدزکۆ پێشکەش دەکات، کە دان بە ڕۆڵی پێشەنگانەی و هەروەها سنووردارێتیی کارەکەشیدا دەنێت.

خاڵە بەهێزەکان و بەشدارییەکان

- **پێشەنگی :**کارەکەی بە یەکەم وەسفی ڕێزمانیی زانستی و وردی زاراوەیەکی کوردی دادەنرێت، کە دەرگای بۆ لێکۆڵینەوەی دواتر کردەوە.
- **گشتگیری :**پانتاییەکی بەرفراوانی لە دیاردە ڕێزمانی و مۆرفۆلۆجییەکان گرتەوە.

- **بەڵگەنامەکردن :**بابەتێکی زمانەوانیی بەنرخی سەدەی نۆزدەهەمی پاراست کە ئەگەری لەناوچوونی هەبوو.

خاڵە لاوازەکان و سنووردارێتییەکان

- **کاریگەربوون بە مۆدێلە ئەوروپییەکان :** جێبەجێکردنی مۆدێلەکانی رێزمانی لاتینی (وەک سیستەمی حەوت دۆخەکە) بووە هۆی سەپاندنی پۆلێنکارییەک کە رەنگە بە تەواوی بۆ پێکهاتەی ناوەکیی زمانی کوردی گونجاو نەبووبێت.
- **پشت بەستن بە یەک زانیاریدەر :**کورتکردنەوەی داتاکانی لەسەر زاراوەی یەک تاکە کەس، گشتگیریی نوێنەرایەتیکردنی بۆ زاراوەی سلێمانی وەک گشت کەم کردەوە.
- **وردیی فۆنەتیکی :**ئامرازەکانی نووسینەوەی دەنگ لە سەردەمی ئەودا بە ئەندازەی پێویست ورد نەبوون بۆ گرتنی هەموو جیاوازییە دەنگییە وردەکان، ئەمەش بووە هۆی هەندێک نادروستی لە نوێنەرایەتیکردنی دەنگەکاندا.

وەک پوختەیەکی کۆتایی، ئەم خشتەیەی خوارەوە گرنگترین ئەو کەسایەتی و بەرهەمانە دەخاتە روو کە لە چوارچێوەی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا ئاماژەیان پێ کراوە.

٦ .کەسایەتی و بڵاوکراوە سەرەکییەکان

کەسایەتی	کاری سەرەکیی ئاماژەپێکراو	ساڵ
ئەلێکساندەر خۆدزکۆ	"لێکۆڵینەوەی زمانەوانی دەربارەی زمانی کوردی -زاراوەی سلێمانی"	١٨٥٧
ژول لۆرانس	"کوردەکان: تێبینی لە گەشتێکدا لە تورکیا و ئێران"	١٨٥٦
پیتەر ئیڤانۆڤیچ لێرخ	"لێکۆڵینەوە لەسەر کورد و کلدانییەکانی باکووری ئێران"	١٨٥٨-١٨٥٧
د. ن. ماکێنزی	"لێکۆڵینەوە لە زاراوە کوردییەکان"	١٩٦١
س. ج. ئێدمۆندز	"کورد ، تورک و عەرەب"	١٩٥٧
یوجین فلاندان	"گەشتێک لە ئێراندا لە ماوەی ساڵانی ١٨٤٠ و ١٨٤١"	١٨٥١
هێنری رۆلنسۆن	نامەگۆڕینەوە و راپۆرتی دیپلۆماسی	نزیکەی ١٨٤٦

سەرچاوە: ئەلیکساندەر خۆدزکۆ، چەند لێکۆڵینەوەیەکی فیلۆلۆژی دەربارەی زمانی کوردی (دیالێکتی سلێمانی)، و. نەجاتی عەبدوڵلا، ب. بنکەی ژین، سلێمانی، 2005.

مێژووی پەخشانی کوردی لە ڕوانگەی عەلائەدین سەجادییەوە

١ .پێشەکی: گرنگیی پەخشان لە ئەدەبی کوردیدا

پەخشان ، وەک یەکێک لە دوو باڵە سەرەکییەکەی ئەدەب لەپاڵ شیعردا ، خاوەنی مێژوو و پێگەیەکی تایبەتە لەناو ئەدەبیاتی کوردیدا. هەرچەندە لە قۆناغە کلاسیکەکاندا شیعر زیاتر جێگەی بایەخی نووسەران و خوێنەران بووە ، بەڵام پەخشان هەمیشە وەک ئامرازێکی گرنگ بۆ گێڕانەوەی مێژوو ، دەربڕینی بیروباوەڕی ئایینی ، و تۆمارکردنی حیکمەت و ئامۆژگاری ڕۆڵی بینیوە. لەم بوارەدا ، مامۆستا عەلائەدین سەجادی وەک یەکێک لە دیارترین مێژوونووسان و شیکارانی ئەدەبی کورد ، لە ڕێگەی بەرهەمە ناوازەکەیەوە "مێژووی ئەدەبی کوردی" ، ڕوانگەیەکی ورد و قۆناغبەندکراوی سەبارەت بە ڕەوتی گەشەکردنی پەخشانی کوردی خستووەتەڕوو.

ئەم بەڵگەنامەیە هەوڵدەدات پوختەیەکی شیکاری لەسەر دیدگا و پۆلێنکارییەکانی سەجادی بۆ قۆناغە جیاوازەکانی پەخشان پێشکەش بکات ، بە پشت بەستن بەو زانیاری و تێبینییە وردانەی کە لە دەقی سەرچاوەدا ئاماژەیان پێکراوە. بۆ تێگەیشتن لە دۆخی پەخشانی هاوچەرخ ، پێویستە سەرەتا لە ڕەگ و ڕیشە و قۆناغە سەرەتاییەکانییەوە دەست پێبکەین.

٢ .قۆناغی سەرەتایی پەخشانی کوردی: تایبەتمەندی و شێوازەکان

لێکۆڵینەوە لە قۆناغە سەرەتاییەکانی پەخشانی کوردی ، دەروازەیەکە بۆ تێگەیشتن لەو بناغە ستایلی و ناوەڕۆکییەی کە پەخشانی مۆدێرنی لەسەر دامەزراوە. وەک چۆن سەجادی بە وردی تێبینی دەکات ، پەخشانی ئەم سەردەمە بە چەند تایبەتمەندییەکی دیاریکراو دەناسرێتەوە کە گرنگترینیان بریتییە لە شێوازی **پەخشانی هۆنراوەیی** یان **سەجع.** ئەم شێوازە ، کە تێیدا کۆتایی ڕستەکان هاوقافیە و ئاوازێکی مۆسیقی دروست دەکات ، پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ فۆرمە کلاسیکەکانی ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵاتیدا هەبووە. بەڵام شیکاریی قووڵتر دەریدەخات کە ئەم ستایلە تەنها ڕازاندنەوەیەکی هونەری نەبووە ، بەڵکو بە شێوەیەکی دانەبڕاو بە کارکردی سەرەکیی دەقەکەوە بەسترابووەوە.

سەبارەت بە ناوەڕۆک ، بەرهەمە پەخشانییە سەرەتاییەکان بە گشتی لە چوارچێوەی بابەتی ئایینی ، ئەخلاقی و ئامۆژگاریدا بوون ، وەک "مەولوودنامە" و "معراجنامە". لێرەدا ، سەجع وەک ئامرازێک بۆ ئاسانکردنی لەبەرکردن و کاریگەرترکردنی پەیامی ئایینی و پەروەردەیی بەکارهاتووە. ئەم تێکەڵاوییەی نێوان ستایلی سەجع و کارکردی ئایینی ، هەرچەندە لە سەردەمی خۆیدا بەهایەکی هونەری و کرداریی هەبووە ، بەڵام لە هەمان کاتدا بووە هۆی ئەوەی کە ئەم شێوازە بۆ گوزارشتکردن لە ژیانی نوێ و بیرۆکەی هاوچەرخ گونجاو نەبێت. زمانی بەکارهاتووش ، کە زمانێکی کلاسیکی قورس و تێکەڵ بە وشەی عەرەبی و فارسی بوو ، زیاتر ئەم دوورییەی لە زمانی خەڵک و پێداویستییەکانی سەردەمی نوێ زیاد دەکرد ، ئەمەش ڕێگەی بۆ قۆناغی نوێبوونەوە خۆش کرد.

٣ .قۆناغی نوێبوونەوە و ڕۆژنامەگەری (١٩٠٠ — ١٩٣٠)

سەرەتای سەدەی بیستەم ، وەرچەرخانێکی مێژوویی گرنگ بوو کە گۆڕانکاریی قووڵی کۆمەڵایەتی و سیاسیی لە ناوچەکەدا بەدوای خۆیدا هێنا و کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر پەخشانی کوردی دانا. سەجادی لێرەدا خاڵێکی وەرچەرخانی چارەنووسساز دەستنیشان دەکات: دەرکەوتنی ڕۆژنامەگەریی کوردی. لەگەڵ بڵاوبوونەوەی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی **"کوردستان" ١٨٩٨-١٩٠٢** ، میدیایەکی نوێ هاتە ئاراوە کە پێویستیی کردارییی بۆ زمان و شێوازێکی نوێی پەخشان دروست کرد.

پەخشانی سەجعی کلاسیک ، بەهۆی سروشتی ئاڵۆز و ڕازاوەی و خاوی گەیاندنی پەیامەکەیەوە ، نەیدەتوانی

وەڵامدەرەوەی پێداویستییەکانی رۆژنامەگەری بێت. ئەم میدیا نوێیە داوای ئەوەی دەکرد کە نووسینەکان روون، کورت، پوخت و راستەوخۆ بن تا پەیامەکەیان بە خێرایی بگاتە خوێنەرێکی بەرفراوانتر. وەک سەجادی ئاماژەی پێدەدات، لەم قۆناغەدا بڵاوکراوەی وەک **"ژیانەوە "** و **"ژیان "**لە ساڵانی **١٩٢٢ - ١٩٢٣** بوونە سەکۆیەک بۆ ئەم گۆڕانکارییە. لە ئەنجامدا، پەخشان وردە وردە لە زمانی قورسی ئایینی و ستایلی سەجع دوورکەوتەوە و بەرەو شێوازێکی سادەتر و کرداریتر هەنگاوی نا. ئەم گۆڕانە تەنها هەڵبژاردنێکی ستایلی نەبوو، بەڵکو پێویستییەکی کرداری بوو کە لەلایەن سروشتی میدیا نوێیەکەوە سەپێنرابوو، و بەمەش بناغەی بۆ پەخشانی گێڕانەوەیی و شیکاریی مۆدێرن دانا.

٤ .قۆناغی گەشەکردن و دەرکەوتنی ستایلی نوێ (١٩٣٠ — ١٩٥٠)

ئەم دوو دەیەیە بە قۆناغی پێگەیشتن و دامەزراندنی بناغەکانی پەخشانی هاوچەرخی کوردی دادەنرێت. لەم ماوەیەدا، پەخشان لە قۆناغی تاقیکردنەوەی سەرەتایی رۆژنامەوانییەوە تێپەڕی و بووە خاوەنی ستایل و فۆرمی ئەدەبیی سەربەخۆ. شیکارییەکەی عەلائەدین سەجادی لەم قۆناغەدا زیاتر جەخت لەسەر گەشەکردنی *ژانرەکان* وەک هێزی بزوێنەری سەرەکی دەکاتەوە، نەک تەنها رۆڵی تاکەکەسی نووسەران. ئەمەش تێڕوانینێکی گرنگە بۆ تێگەیشتن لە میتۆدی مێژوونووسییەکەی.

یەکێک لە گرنگترین گۆڕانکارییەکانی ئەم قۆناغە، سەرهەڵدان و گەشەکردنی ژانری نوێی ئەدەبی بوو .**چیرۆکی کورتی هونەری** وەک فۆرمێکی ئەدەبیی نوێ دەرکەوت و نووسەران دەستیان کرد بە نووسینی چیرۆک کە رەنگدانەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی و کێشە مرۆییەکان بوو. هاوکات، **وتاری رەخنەیی و شیکاری** گەشەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی و نووسەران دەستیان کرد بە لێکدانەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان و تاوتوێکردنی پرسە فیکری و رۆشنبیرییەکان. ئەم گەشەسەندنە ژانرییە بووە هۆی ئەوەی کە پەخشانی کوردی لە ئامرازێکی سادەی گەیاندنی زانیارییەوە ببێتە بواری داهێنانی ئەدەبی و دەربڕینی بیرکردنەوەی قووڵ، و بەم شێوەیە زەمینەی بۆ قۆناغی دواتری فراوانبوون خۆش کرد.

٥ .قۆناغی فراوانبوون و فرەڕەنگی (١٩٥٠ — ١٩٧٠)

دوو دەیەی نێوان ساڵانی ١٩٥٠ و ١٩٧٠ بە قۆناغی زێڕینی فراوانبوونی بواری پەخشانی کوردی و زیادبوونی بەرچاوی بڵاوکراوەکان دادەنرێت. لەم ماوەیەدا، ژمارەی گۆڤار، رۆژنامە و کتێبی پەخشانی بە شێوەیەکی بەرچاو زیادی کرد، کە ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی ژینگەیەکی لەبار بۆ گەشەکردنی زیاتری نووسین و دەرکەوتنی نووسەری نوێ. سەجادی ئاماژە بەوە دەکات کە ئەم زیادبوونە چەندایەتییە، فرەڕەنگی و گەشەیەکی چۆنایەتیشی لەگەڵ خۆیدا هێنا. ژانرەکانی پەخشان هەمەچەشن بوون و بوارە جیاجیاکانی ژیانیان گرتەوە، لەوانە:

- **فراوانبوونی چیرۆک و رۆمان :**چیرۆکی کورت زیاتر پێگەیشت و هەوڵی سەرەتایی بۆ نووسینی رۆمان دەستی پێکرد.
- **گەشەکردنی وتاری شیکاری و لێکۆڵینەوە :**نووسین لەسەر بابەتە فیکری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئەدەبییەکان قووڵایی زیاتری پەیدا کرد.
- **بایەخدان بە وەرگێڕان :**وەرگێڕانی بەرهەمی ئەدەبی و زانستی لە زمانە بیانییەکانەوە بووە یەکێک لە کارە گرنگەکانی ئەم سەردەمە.

یەکێکی دیکە لە خاڵە هەرە گرنگەکانی ئەم قۆناغە، هەوڵەکان بوو بۆ ستانداردکردنی زمان. ئەمە پرۆسەیەکی فەرمی و ئەکادیمی نەبوو، بەڵکو ستانداردکردنێکی نافەرمی و ئۆرگانی بوو کە لەناو لاپەڕەی گۆڤار و رۆژنامەکاندا رووی دەدا. نووسەران و سەرنووسەران لە رێگەی وتار و گفتوگۆوە هەوڵیان دەدا رێنووس و رێزمانێکی یەکگرتوو دابمەزرێنن و زاراوەی نوێ بۆ چەمکە مۆدێرنەکان دابتاشن. ئەم پرۆسە زیندووەی گەشەپێدانی زمان کە لەلایەن نووسەران و رۆشنبیرانەوە بەڕێوەدەچوو، کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر پاراوبوون و یەکگرتوویی زمانی پەخشانی دوای خۆی بەجێهێشت و بناغەی بۆ قۆناغی هاوچەرخ پتەوتر کرد.

٦ .قۆناغی هاوچەرخ و رەوتە نوێیەکان (١٩٧٠ — ١٩٨٠)

ئەم دەیەیە، درێژکراوەی قۆناغی گەشەسەندنی پێشووتر بوو، بەڵام لەگەڵ دەرکەوتنی چەندین رەوتی نوێ و تاقیکردنەوەی ستایلی جیاواز. لەم ماوەیەدا، پەخشانی کوردی لەرووی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە زیاتر پێشکەوت و نووسەرانی ئەم نەوەیە هەوڵیان دا لە چوارچێوە باوەکان بچنە دەرەوە. لێرەدا، رەخنەی سەجادی وەک شیکارێکی

وردبینی ئەم سەردەمە، دوولایەنەیە: لە کاتێکدا دان بە داهێنان و پێشکەوتنەکاندا دەنێت، هاوکات ئاماژە بە هەندێک خاڵی لاوازیش دەکات.

- **خاڵە بەهێزەکان :**ئەم قۆناغە بە **داهێنان لە ستایلدا** و **فراوانبوونی بابەتەکان** (وەک بابەتی بوێرانەی کۆمەڵایەتی، سیاسی و دەروونی) دەناسرێتەوە. زمانی پەخشان تا ڕادەیەکی زۆر لە کاریگەریی شێوازە کلاسیکەکان ڕزگاری ببوو و ستانداردێکی نافەرمی بۆ دروست ببوو.
- **خاڵە لاوازەکان (بەپێی ڕەخنەکانی سەجادی):** لەگەڵ ئەم گەشەکردنەدا، سەجادی تێبینیی چەند کێشەیەک دەکات. یەکەم، **لاوازیی زمان** لە هەندێک بەرهەمدا، کە نووسەران کەمتر بایەخیان بە پاراوی و ڕێزمانی کوردی داوە. دووەم، **کاریگەریی نەرێنیی زمانی بیانی**؛ نیگەرانییەکەی سەجادی لێرەدا تەنها وەرگرتنی وشە نییە، بەڵکو زیاتر بریتییە لە بەکارهێنانی ڕستەسازیی نادروست کە لاساییکردنەوەیەکی ناشیانەی سینتاکسی زمانە بیانییەکانە و لەگەڵ ڕۆحی زمانی کوردیدا ناگونجێت. سێیەم، **پەلەکردن لە بڵاوکردنەوەدا** کە وایکردووە هەندێک بەرهەم بەبێ پێداچوونەوەی پێویست بکەونە بەر دیدەی خوێنەر.

بەم شێوەیە، سەجادی وێنایەکی هاوسەنگ بۆ ئەم قۆناغە دەکێشێت و لەپاڵ دەستخۆشیدا، ئاماژە بەو ئاڵنگارییانەش دەکات کە پەخشانی کوردی لەو سەردەمەدا ڕووبەڕووی بووەوە.

٧.پوختە و دەرئەنجام

ڕێڕەوی گەشەکردنی پەخشانی کوردی، وەک چۆن لە شیکارییەکانی عەلائەدین سەجادی لە دەقی سەرچاوەدا خراوەتەڕوو، گەشتێکی دوور و درێژە لە فۆرمە کلاسیکەکانەوە بەرەو شێوازە مۆدێرن و هەمەچەشنەکان. ئەم گەشتە لە پەخشانی سەجعی ئایینی و ئەخلاقییەوە دەستی پێکرد، کە تێیدا ستایل و کارکرد تێکەڵی یەکتر ببوون. پاشان، بەهۆی دەرکەوتنی ڕۆژنامەگەری لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، پەخشان لەژێر فشارێکی کردارییدا بەرەو سادەیی و ڕاستەوخۆیی هەنگاوی نا. ئەم وەرچەرخانە بناغەی بۆ قۆناغەکانی دواتر دانا کە تێیدا ژانری نوێ وەک چیرۆکی کورت و وتاری ڕەخنەیی سەریان هەڵدا. لە کۆتاییدا، پەخشانی کوردی گەیشتە قۆناغی فراوانبوون و فرەڕەنگی، کە تێیدا بووە ئامرازێکی سەرەکی بۆ دەربڕینی بیروبۆچوونی فیکری، سیاسی، کۆمەڵایەتی و داهێنانی ئەدەبی.

لەسەر بنەمای شیکارییەکانی سەجادی، دەتوانین سێ دەرئەنجامی سەرەکی دەستنیشان بکەین:

1. **گۆڕانی کارکردی پەخشان :**پەخشانی کوردی لە کارکردێکی پەروەردەیی و ئایینیی سنووردارەوە گۆڕا بۆ کارکردێکی فرەڕەهەندی کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئەدەبی. ئەم گۆڕانە ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی گۆڕانکارییەکانی ناو کۆمەڵگەی کوردی بوو.
2. **ڕۆڵی چارەنووسسازی ڕۆژنامەگەری :**دەرکەوتنی بڵاوکراوەکان خاڵی وەرچەرخانی سەرەکی بوو لە مێژووی پەخشانی کوردیدا. ڕۆژنامەگەری وەک پێویستییەکی کرداری، زمانی لە ستایلی ئاڵۆزی کلاسیک ڕزگار کرد و کردی بە ئامرازێکی کاریگەر بۆ پەیوەندیی مۆدێرن، هەروەها بووە سەکۆیەک بۆ دەرکەوتنی نووسەری نوێ.
3. **پەیوەندیی نێوان زمان و ناوەڕۆک :**گەشەکردنی پەخشان تەنها لەڕووی ناوەڕۆکەوە نەبوو، بەڵکو هاوتەریب بوو لەگەڵ گەشەکردنی تواناکانی زمانی کوردیدا. هەرچەندە زمانی پەخشان بەردەوام ڕووبەڕووی ئاڵنگاری بووەتەوە، بەڵام قۆناغ بە قۆناغ پەرەی سەندووە و بەرەو زمانێکی ستانداردی دەوڵەمەند هەنگاوی ناوە کە توانای گوزارشتکردنی لە ئاڵۆزترین بیرۆکەکان هەیە.

لە کۆتاییدا، تێگەیشتن لەم مێژووە ئەدەبییە، وەک چۆن عەلائەدین سەجادی تۆماری کردووە، کلیلی تێگەیشتنە لە دۆخی ئێستای ئەدەبیاتی کوردی و ئەو ڕەوت و ئاڕاستانەی کە لە داهاتوودا ڕووبەڕووی دەبنەوە.

سەرچاوە: عەلائەدین سەجادی، مێژووی پەخشانی کوردی.

مرواری و شیعر

چاوی من دەم دەم دەڕێژێ ئاوی صاف و خوێنی گەش

دا بڵێن دەریای عومانە دوڕڕ و مەرجانی هەیە (نالی -دیوان: ل 573)

١.٠ پێشەکی: دوو گەنجینەکەی کەنداو

ناوچەی کەنداوی فارس و عەرەب، وەک لانکەیەکی مێژوویی شارستانیەت، لە مێژە بە هەردوو لایەنی توانای بازرگانی و بەخشندەیی قووڵی کولتوورییەوە ناسراوە. ئەم بەڵگەنامەیە لێکۆڵینەوەیەکە لە میراتی تێکئاڵاوی دوو بەنرخترین هەناردەی ناوچەکە: **سامانی بەرجەستەی مرواری سروشتی و هێزی نادیاری هەمیشەیی شیعری**، کە لەلایەن وەستایانی وەک حافزەوە نموونەی هێنراوەتەوە. ئەم نووسینە تێزێکی ناوەندی دەخاتەڕوو کە بریتییە: **<u>لە دوو شێوازی جیاوازی "نوقمبوون": یەکێکیان نوقمبوونی مەترسیداری غەواسەکانە بۆ بنی دەریا بە مەبەستی دەرهێنانی گەوهەر، ئەوی دیکەیان نوقمبوونی مێتافۆرییانەیە بۆ قووڵاییەکانی رۆح بەدوای راستیدا لە رێگەی شیعرەوە.</u>**

گرنگی ستراتیژی ئەم میراتە دوولایەنە لەوەدایە کە چۆن مرواری بۆ هەزاران ساڵ ئابووری و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ناوچەکەی داڕشتووە، لە کاتێکدا هونەرە ئەدەبییەکانی رۆحیان پێناسە کردووە و کاریگەرییان لەسەر کولتووری جیهانی هەبووە. سامانی یەکەم، کە لە رێگەی مەترسییەوە بەدەست دەهات، ژیانی ماددی دابین دەکرد؛ بەڵام سامانی دووەم، کە لە رێگەی ئازادیی فیکرییەوە دەردەبڕدرا، بەهایەکی نەمری بەخشییە ناسنامەی ناوچەکە. ئێستا با بە وردی بچینە ناو جیهانی نوقمبوون بۆ مرواری.

٢.٠ مرواری درەوشاوە: دیارییەکی قووڵاییەکان

مرواری سروشتی، پێش دۆزینەوەی نەوت، بڕبڕەی پشتی ئابووری کەنداو بوو. ئەم بەشە باس لە تەواوی سووڕی ژیانی مرواری دەکات، لە سەرچاوە ئەفسانەییەکانەوە تا کاری مەترسیداری کۆکردنەوەی و ئەو سیستەمە ئابوورییە ئاڵۆزانەی کە پشتی پێ دەبەست. ئەم گەشتە مێژووی گەوهەرێک دەگێڕێتەوە کە بۆ چەندین سەدە چارەنووسی ناوچەکەی دیاری کردووە.

٢.١ سەرەتای گەوهەرێک: ئەفسانە و زانست

باوەڕە کۆنەکان سەبارەت بە دروستبوونی مرواری زۆر جیاوازن لە ڕوونکردنەوە زانستییە مۆدێرنەکان. بەپێی سەرچاوە فارسی و عەرەبییەکان، کە ڕەگیان لە بیرۆکەکانی ئەرەستۆدا داکوتاوە، باوەڕ وابوو کە صەدەفێک دڵۆپێکی بارانی بەهاری (بەتایبەتی لە مانگی ئۆردیبەهێشتی فارسی) قووت دەدات و دواتر دەیگۆڕێت بۆ مرواری. ئەم وێناکردنە شاعیرانەیە لەلایەن وەستایانی ئەدەبی فارسەوە دەوڵەمەندتر کراوە؛ بۆ نموونە، سەعدی باسی ئەوە دەکات کە چۆن صەدەفێک بە کڕنۆشەوە دڵۆپێکی بارانی خودایی وەردەگرێت، و نیزامی لەدایکبوونی ئەسکەندەری مەکدۆنی بە گەشەکردنی مرواریەکی شاهانە لەناو صەدەفێکدا دەشوبهێنێت کە بە بارانی بەهار پیتێنراوە. ئەفسانەیەکی دیکەش باس لەوە دەکات کە تیشکی مانگ دەچێتە ناو صەدەفەکەوە و گەوهەر دروست دەکات.

بەڵام لە ڕوانگەی زانستییەوە، دروستبوونی مرواری میکانیزمێکی بەرگری بایۆلۆجییە. کاتێک تەنێکی نامۆ، وەک دەنکە لمێک، دەچێتە ناو صەدەفەکەوە، گیانەوەرەکە بۆ

پاراستنی خۆی چین لەدوای چینی ماددەی **دایکی مرواری (nacre)**بە دەوریدا دەچنێت. ئەم پرۆسە سروشتییە بە تەواوی جیاوازە لە مرواری چێنراو (کولتورکراو) و دەستکرد کە مرۆڤ دەستی تێوەردەدات. ئەم ڕوونکردنەوە دژبەیەکە—یەکێکیان شاعیرانە و خودایی و ئەوی تریان بایۆلۆجی—ناسنامەی دوولایەنەی مرواری وەک سەرسوڕهێنەرێکی سروشتی و بابەتێکی لێکۆڵینەوەی مرۆیی نیشان دەدەن.

٢.٢ کۆکردنەوەی پڕمەترسی: ژیانی غەواس

ژیانی غەواسێکی مرواری لە کەنداو پڕ بوو لە سەختی و مەترسی. گێڕانەوە کەسی و مێژووییەکان باس لە بارودۆخی دژواری کارکردن دەکەن کە جەستە و ڕۆحیانی دادەماڵی.

تۆڵی جەستەیی :غەواسەکان بە خۆراکێکی زۆر کەم دەژیان کە تەنها لە خورما و برنج پێکهاتبوو، ئەمەش زۆرجار دەبووە هۆی تووشبوونیان بە نەخۆشی **ئیسکەربیۆت** .**(scurvy)** ئاوی خواردنەوەیان پیس و کەم بوو، و لەسەر پشتی کەشتییەکان لە شوێنی تەسک و ناتەندروستدا دەخەوتن، کە ئەمەش دەبووە هۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکانی سییەکان .**مەترسییەکانی دەریا :**هەڕەشەی بەردەوامی قرش و ماسی ژەهراوی ژیانی دەخستنە مەترسییەوە .**مەترسییە فیزیۆلۆژییەکان :**مەترسی تەواوبوونی هەناسە هەمیشە لە ئارادا بوو، و بوونی سەییب (کەسێک کە گوریسەکەی دەگرت) زۆر گرنگ بوو. کەمبوونەوەی ئۆکسجین بەهۆی نوقمبوونە دووبارەکانەوە کاریگەری درێژخایەنی وەک **لەبیرچوونەوە** لەسەر مێشکیان بەجێ دەهێشت.

کەرەستەکانیان زۆر سەرەتایی بوون، وەک چەقۆی سادە بۆ کردنەوەی صەدەفەکان، ئامرازێکی داری بە گوریس بەستراو کە بەردێکی قورسی پێوە بوو بۆ دابەزین، داپۆشەری پەنجە بۆ پاراستن، و بۆرییەکی چەرمی بۆ هەناسەدان لەژێر ئاودا.

ڕۆڵ (نازناو)	وەسف
نوخەزە(Nokhatha)	کاپتنی کەشتی و سەرکردەی گەشتی مرواری
غەیس(Ghais)	غەواسێک کە نوقم دەبێت بۆ کۆکردنەوەی صەدەف
سەییب(Sayyib)	یاریدەدەری غەواس؛ گوریسی ژیانی دەگرێت و بۆ سەرەوەی ڕادەکێشێت
ڕەزیف(Radhif)	شاگرد یان یاریدەدەرێک لەسەر کەشتی
تیبباب(Tibbab)	کوڕێکی گەنج کە بۆ ماوەی دوو ساڵ فێری کار دەبێت
نەهام(Nahham)	گۆرانیبێژی کەشتی کە گۆرانی دەریایی دەڵێت بۆ هاندانی دەریاوانان

ئەم باجە مرۆییە گەورەیە سووتەمەنی سیستەمێکی ئابووری ئاڵۆز بوو کە ناوچەکەی بۆ سەدان ساڵ بەڕێوە دەبرد.

٢.٣ ئابووریی مرواری: لە بنی دەریاوە بۆ بازاڕ

سیستەمی ئابووریی بازرگانی مرواری پێکهاتەیەکی چینایەتی ئاڵۆزی هەبوو. لە سەرەوەی هەرەمەکەدا حکومەت یان فەرمانڕەوا هەبوو، دواتر بازرگانەکان (*تەوواش*)، کاپتنی کەشتییەکان (نوخەزە)، و لە کۆتاییدا غەواسەکان. قازانج و قەرزەکان لەناو ئەم پێکهاتەیەدا بەڕێوە دەبران. بە شێوەیەکی تراژیدی، زۆرجار غەواسەکان **پێش دەستپێکردنی وەرزەکە** قەرزیان لە *نوخەزە* یان بازرگانەکان دەکرد، ئەمەش

دەیخستنە ناو سوورێکی بێ کۆتایی کۆیلایەتی قەرزەوە کە رزگاربوون لێی ئەستەم بوو.

پرۆسەی نرخاندن و بازرگانی مرواری زۆر ورد بوو .*تەوواش* لەسەر پارچە قوماشێکی سوور (خیرجە) کەرەستەی تایبەتی بەکار دەهێنا: سندووقێکی دارین(*بیشتەختە*) بۆ هەڵگرتنی پارە و کەرەستەکانی، بێژنگی مسی(*طاساس*) بۆ جیاکردنەوەی مرواریەکان بەپێی قەبارە، تەرازوویەکی هەستیار، و کێشی **عەقیق** *مسقال*، *رەتی* . مرواریەکان بەپێی قەبارە، شێوە، درەوشانەوە، و رەنگ پۆلێن دەکران بۆ دیاریکردنی نرخەکانیان. ناوەندە مێژوویە سەرەکییەکانی نوقمبوون و بازرگانی مرواری بریتی بوون لە کەناراوەکانی ئێران (کیش، خارگ، سیراف)، بەحرەین، و بەندەری پێشووی لەنگە لە کەناری فارس. ئەم سیستەمە سەدان ساڵەیی، کە ژیانی زۆر کەسی لەسەر بوو، رووبەرووی گۆڕانکارییەکی گەورە بووەوە کە کۆتایی پێ هێنا.

٢.٤ کۆتایی سەردەمێک: داکشانی مرواری سروشتی

لە سەرەتا تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، چەندین هۆکار بوونە مایەی هەرەسی پیشەسازی مرواری سروشتی لە کەنداو.

1. **سەرهەڵدانی مرواری چێنراو :**پەرەپێدانی مرواری چێنراو لە ژاپۆن لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بازاڕەکانی پڕ کرد لە بەدیلێکی هەرزانتر. ئەمەش بووە هۆی دابەزینێکی بەرچاوی نرخی مرواری سروشتی.
2. **دۆزینەوەی نەوت :**دۆزینەوە و هەناردەکردنی نەوت لە بەحرەین (١٩٣٢)، سعودیە (١٩٣٨) و قەتەر (١٩٤٠) دەرفەتی ئابووری نوێ، سەقامگیرتر، و کەم مەترسیتری خوڵقاند. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کرێکاران واز لە پیشەسازی پڕمەترسی مرواری بهێنن و ڕوو لە کەرتی نەوت بکەن.
3. **قەیرانە جیۆپۆلەتیکی و ئابوورییەکان :**ڕووداوە جیهانییەکان کاریگەری گەورەیان هەبوو. جەنگی جیهانی دووەم بازرگانی پەککخست. دواتر، سەربەخۆیی هیندستان لە ساڵی ١٩٤٧ و قەدەغەکردنی هاوردەکردنی کەلوپەلی گرانبەها لەلایەن حکومەتی نوێی هیندستانەوە، بازاڕی سەرەکی کەنداوی بە تەواوی داخست.

ئەم داکشانە گۆڕانکارییەکی قووڵی کۆمەڵایەتی و ئابووری لێکەوتەوە. ناوچەکە سەرچاوەیەکی نوێی سامانی دۆزییەوە، بەڵام میراتە کولتوورییەکەی وەک بەشێکی دانەبڕاو لە ناسنامەکەی مایەوە.

٣.٠ وشەی هەمیشەیی: میراتێکی شیعری فارسی

لە سامانی بەرجەستەی مرواریەوە، دەچینە سەر گەنجینەیەکی نادیار بەڵام بە هەمان شێوە بەنرخ: شیعری فارسی. حافزی شیرازی نموونەی هەرەبەرزی ئەم میراتە کولتوورییەیە. ئەم بەشە تیشک دەخاتە سەر بەرهەمەکانی، پەیوەندییەکەی بە کولتووری ماددی ناوچەکەوە (وەک مرواری)، و کاریگەرییە جیهانییەکەی.

٣.١ میری شاعیران: حافزی شیرازی

خواجە شەمسەدین محەمەد حافزی شیرازی (نزیکەی ١٣٢٥-١٣٩٠)، کە بە نازناوی *حافز* ناسراوە، شاعیرێکی فارسی بوو کە زۆربەی ژیانی لە شیراز بەسەر برد. تێمە سەرەکییەکانی شیعرەکانی بریتین لە خۆشەویستی، شەراب، باوەڕ، و ڕەخنەگرتنێکی تیژ لە دووڕوویی. وەک شاعیرێکی عیرفانی و سۆفی، غەزەلەکانی وەک دەربڕینی خۆشیی ئیلاهی و گەیشتن بە حەقیقەت سەیر دەکرێن. حافز گرنگییەکی کولتووری هەمیشەیی لە جیهانی فارسی زماندا هەیە، کە تەنانەت دیوانەکەی بۆ فاڵگرتنەوەش (*فاڵی حافز*) بەکار دەهێنرێت. ئەو بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ جیهانی شیعری بە جیهانی ماددییەوە دەبەستێتەوە کاتێک ئاماژە بە "ئەو مرواریەی کە لە صەدەفی کات و شوێندا جێی نابێتەوە" دەکات، کە ئاماژەیەکی قووڵە بۆ حەقیقەتی ڕۆحیی نەمری.

٣.٢ دەنگدانەوەی جیهانی: شیعری فارسی لە ڕۆژئاوا

کاریگەری شیعری فارسی، بەتایبەتی حافز، لەسەر ئەدەبیاتی ڕۆژئاوا زۆر بووە، وەک لە شیکارییەکانی ڕاڵف واڵدۆ ئێمەرسۆندا دیارە. ئێمەرسۆن لە ڕێگەی وەرگێڕانە ئەڵمانییەکانی ڤۆن هامەر-پورگشتاڵەوە ئاشنای شیعری فارسی بوو. ئەو سەرسام بوو بە قووڵایی فەلسەفی حافز، تەنانەت لە ڕێگەی وەرگێڕانە مامناوەندەکانیشەوە.

ئێمەرسۆن چەند خاڵێکی سەرەکی لە شیعری حافزدا بەرز نرخاند:

- **ئازادیی فیکری :**بوێری حافز لە بەربەرەکانێکردنی دابونەریتەکان. ئێمەرسۆن دەڵێت: "یاسا یان ڕێسایەک بۆ ئەو وەک پەرژینێکە بۆ کورێکی قوتابی چالاک —هاندانێکە بۆ بازدان".
- **ڕەخنە لە دووڕوویی :**بەکارهێنانی بەردەوامی تەنز دژی کەسانی خۆبەپیرزان.
- **ئاهەنگگێڕان بە خۆشی :**ستایشکردنی **"شەراب، گوڵ، کچان، باڵندە، بەیانی و مۆسیقا "**وەک دەربڕینی شادییەکی بێسنوور و سووکایەتیکردن بە **"وریایی نزم"**.
- **هێمای شەراب :**ئێمەرسۆن شەرابی لە شیعری حافزدا وەک **"سەرخۆشییەکی ئاسایی "**نەدەبینی، بەڵکو وەک **"هێمایەکی بەهێزی ئازادی فیکری"**.

جێی سەرنجە کە ئێمەرسۆن، سەرەڕای وەرگێڕانە لاوازەکان، توانی قووڵایی فەلسەفی بەرهەمەکانی حافز ببینێت و وەک پاڵەوانێکی دژ بە توندڕەوی و ڕووکەشبینی ناسی.

٤.٠ کۆتایی: میراتی هەمیشەیی کەنداو

مێژووی تێکئاڵاوی مرواری و شیعر دیدگایەکی گشتگیرمان پێدەبەخشێت بۆ تێگەیشتن لە ڕۆحی کولتووری و ئابووری کەنداوی فارس و عەرەب. ئەم دوو میراتە دوو شێوازی جیاوازی "**نوقمبوون**" نیشان دەدەن: **نوقمبوون لە قووڵایی مەترسیداری دەریادا بۆ دەرهێنانی گەوهەرێکی ماددی، و نوقمبوون لە قووڵایی ڕۆحدا بۆ دۆزینەوەی حەقیقەتێکی مەعنەوی**. گواستنەوە لە ئابوورییەک کە پشتی بە مرواری دەبەست—بەرهەمی مەترسی و بەخت—بۆ ئابوورییەکی پشتیوان بە نەوت، گۆڕانکارییەکی گەورە بوو. جیهانی کۆنی غەواس و *تەوواش* جێگەی خۆی دا بە سەردەمێکی مۆدێرن. هەرچەندە بناغە ئابوورییەکان گۆڕاون، بەڵام میراتە کولتوورییەکە وەک سەرچاوەیەکی بەهێزی ناسنامەی ناوچەیی ماوەتەوە. لە کۆتاییدا، میراتی **"مرواری بەنرخ "**و **"مرواری قسە "**بەردەوامن لە پێناسەکردنی مێژووی دەوڵەمەند و ئاڵۆزی کەنداو.

سەرچاوە: کۆمەڵێک ماڵپەڕ و پێگەی جودا.

وەرگێڕانی سوورەتی فاتیحە لەلایەن هەژارەوە: تێڕوانینێکی زمانەوانی و واتایی

١.٠ پێشەکی: بایەخی وەرگێڕانی فاتیحە لەلایەن هەژارەوە

ئەم شیکارییە زمانەوانی و واتاییە، پەردە لەسەر قووڵایی وەرگێڕانە کوردییەکەی سوورەتی فاتیحە لەلایەن مامۆستا هەژارەوە لادەدات. تێگەیشتن لەم سوورەتە مەزنە، کە ناسراوە بە "دایکی کتێب" (ام الکتاب)، لە ڕێگەی زمانێکی ڕەسەنی کوردییەوە، دەرفەتێکی دانسقەیە بۆ کردنەوەی دەروازەی نوێی تێڕامان و تێگەیشتن لە پەیامە گەردوونییەکانی. لێرەدا تیشک دەخەینە سەر ئەو وردەکارییە زمانەوانییانەی کە چۆن هەڵبژاردنی هەر وشەیەک لەلایەن وەرگێڕەوە، دەتوانێت دیدگای خوێنەری کورد بەرامبەر بە چەمکە خوداییەکان قووڵتر بکاتەوە.

بیرمەند و وەرگێڕی مەزنی کورد، **عەبدولڕەحمان شەرەفکەندی "هەژار" (١٩٢١-١٩٩١)**، لە شاکارەکەیدا "قورئانی پیرۆز بە کوردی"، کارێکی ئەنجام داوە کە سنوورەکانی وەرگێڕانی وشەیی دەبەزێنێت. وەرگێڕانەکەی ئەو، هەوڵێکی هوشیارانەیە بۆ گواستنەوەی کولتووری و هزریی ماناکان، بە شێوازێک کە ڕاستەوخۆ لەگەڵ ڕۆح و تێگەیشتنی خوێنەری کورددا بدوێت.

لە ڕێگەی ئەم شیکارییەوە، دابەزینە ناو پێکهاتەی تەوەریی ئایەتەکان و ئاشکرای دەکەین کە چۆن هەژار بە وشەسازییەکی وردبینانە، بناغەکانی پەیامی خودایی دادەڕێژێتەوە.

٢.٠ شیکاریی تەوەریی ئایەتەکان

شیکاریی تەوەریی وەرگێڕانەکەی هەژار پێکهاتەیەکی خودایی یەکگرتوو ئاشکرا دەکات، کە تێیدا هەر وشەیەک بە وردی هەڵبژێردراوە بۆ بنیاتنانی تێگەیشتنێکی قووڵ لە پەیامەکە. ئەم بنیاتنانە لە ناساندنی سیفەتە بنەڕەتییەکانی خوداوە دەست پێدەکات، بە پەیمانی پەرستن و پشت پێ بەستندا تێدەپەڕێت، و دەگاتە لوتکە بە داواکاریی هیدایەت. ئەم شیکارییە دەریدەخات کە چۆن وشە کوردییەکان، بارگەیەکی واتایی نوێ دەبەخشنە دەقەکە.

٢.١ سیفەتە خوداییەکان: بەخشندەیی و میهرەبانی (ئایەتەکانی ١ و ٣)

وەرگێڕانەکەی هەژار لەبری "الرحمن" و "الرحیم"، دوو وشەی کوردیی دێرین و پڕ مانا دادەنێت" :**دەهەندە "و "دلۆڤان** ."وشەی "دەهەندە"، چەمکی بەخشینی فراوان و بێوچانی خودا بەرجەستە دەکات ؛ ئەو بەخشینەی کە هەموو بوونەوەری گرتووەتەوە. لە بەرامبەردا، "دلۆڤان" ئاماژەیە بۆ سۆز و میهرەبانییەکی قووڵی ناوەکی و بەردەوام. ئەم دوو وشەیە پێکەوە، وێنەیەکی تەواو لە ڕەحمەتی خودایی دەکێشن کە هەم بنەمای بەخشینی گشتییە و هەم سۆزی تایبەت دەگرێتەوە.

- "وە ناو خودا، کە دەهەندە و دلۆڤانە ".ئایەتی ١
- "دەهەندەیە و دلۆڤانە ". ئایەتی ٣

دووبارەبوونەوەی ستراتیژیی ئەم دوو سیفەتە لە سەرەتا و ناوەڕاستی سوورەتەکەدا، جەخت لە حەقیقەتێکی بنەڕەتی دەکاتەوە: بنچینەی پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و خودا لەسەر ڕەحمەت و میهرەبانی دامەزراوە. ئەمە چوارچێوەیەکی دلۆڤانانە بۆ تەواوی پەیامەکە دادەڕێژێت و وا دەکات هەموو چەمکەکانی دواتر لەم ڕوانگەیەوە بخوێنرێنەوە.

دوای دامەزراندنی چوارچێوەی میهرەبانیی بێسنوور لە ڕێگەی سیفەتەکانی "دەهەندە" و "دلۆڤان"ەوە، وەرگێڕانەکە دەچێتە قۆناغی دووەم: پێناسەکردنی شێوازی کارکردنی ئەم میهرەبانییە لە گەردووندا، کە لە چەمکی "ڕاهێنەر"دا بەرجەستە دەبێت.

٢.٢ پەروەردگارێتی و ستایش: ڕاهێنەری جیهانەکان (ئایەتی ٢)

هەڵبژاردنی وشەی **"ڕاهێنەر "**لەبری "رب العالمین"، گۆڕانێکی هزریی گرنگە. هەژار بەم کارە، پەیوەندیی خودا و گەردوون لە چوارچێوەی دروستکردنی سەرەتایی دەردەهێنێت و دەیخاتە ناو پرۆسەیەکی دینامیکی و بەردەوامی پەروەردە و پێگەیاندنەوە. "ڕاهێنەر" ئاماژەیە بۆ بوونێک کە نەک هەر جیهانەکانی دروست کردووە، بەڵکو بەردەوام چاودێرییان دەکات، فێریان دەکات و بەرەو کامڵبوونیان دەبات.

- "سوپاس بۆ خوا، کە ڕاهێنەری جیهانە ".ئایەتی ٢

لێکەوتە فکرییەکانی ئەم چەمکە قووڵن؛ پەروەردگارێتیی خودا سنووردار نییە بۆ گەلێک یان ئایینێک، بەڵکو هەموو جیهانەکان بەبێ جیاوازی دەگرێتەوە. ئەمە دیدێکی گەردوونی و کراوە دادەمەزرێنێت کە ڕێز لە فرەیی بوون دەگرێت و دەستی چاودێریی خودایی لە هەموو گۆشەیەکی گیتیدا دەبینێت.

٢.٣ سەروەریی ڕۆژی دوایی: خاوەنی ڕۆژی پەسڵان (ئایەتی ٤)

بۆ دەربڕینی "مالك یوم الدین"، هەژار دەستەواژەی پڕ هێزی **"خاوەنی ڕۆژی پەسڵانە "**بەکاردەهێنێت. وشەی "پەسڵان" لە زمانی کوردیدا مانای یەکلاکردنەوەی کاروباران، جیاکردنەوەی حەق و ناحەق، و گەیشتن بە دەرەنجامی کۆتایی دەگەیەنێت. وشەی "خاوەن"یش دەسەڵاتی ڕەها و تاکانەی خودا لەو ڕۆژەدا جەخت لێ دەکاتەوە، کە تەنها ئەو بڕیاردەری کۆتاییە و هیچ دەسەڵاتێکی تر بوونی نییە.

- "خاوەنی ڕۆژی پەسڵانە ". ئایەتی ٤

باوەڕبوون بەم ڕۆژە، کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی لەسەر ژیانی ئیماندار هەیە. ئەمە بناغەی دادپەروەریی خودایی و لێپرسینەوە دادەمەزرێنێت، و مرۆڤ هان دەدات بۆ هەستکردن بە بەرپرسیارێتی بەرامبەر کردەوەکانی، چونکە دڵنیایە لەوەی کە هیچ کارێک بەبێ دەرەنجام نامێنێتەوە.

٢.٤ پەیمانی پەرستن و پشت پێ بەستن (ئایەتی ٥)

ئەم ئایەتە وەک دڵی سوورەتەکە و کرۆکی پەیوەندیی نێوان بەندە و خودایە. وەرگێڕانەکەی هەژار ئەم پەیمانە دوولایەنەیە بە زمانێکی ڕوون و ڕاستەوخۆ دادەڕێژێت:

- "ئێمە هەر تۆ دەپەرستین؛ پشتن هەر بە تۆ دەبەستین ".ئایەتی ٥
  - **پەرستنی تایبەت" :**ئێمە هەر تۆ دەپەرستین "جەختکردنەوەیەکی ڕەهایە لەسەر تەنها شایستەبوونی خودا بۆ پەرستن.
  - **پشت بەستنی ڕەها" :**پشتن هەر بە تۆ دەبەستین "دانپێدانانە بەوەی کە سەرچاوەی ڕاستەقینەی یارمەتی و هێز، تەنها و تەنها خودایە.

ئەم داڕشتنە، هەموو نێوەندگیر و واسیتەیەک لادەبات و پەیوەندییەکی کەسی و بێ پەردە لە نێوان بەندە و ئافریدگاردا دروست دەکات، کە تێیدا مرۆڤ ڕاستەوخۆ و بەبێ هیچ بەربەستێک، ڕوو لە خوای خۆی دەکات.

٢.٥ داواکاریی سەرەکی: هیدایەت بۆ ڕێگای ڕاست (ئایەتەکانی ٦ و ٧)

دوای ستایش، دانپێدانان بە سیفەتە خوداییەکان، و نوێکردنەوەی پەیمان، سوورەتەکە دەگاتە لوتکە و داواکارییە سەرەکییەکەی، کە بریتییە لە داوای هیدایەت. هەژار دەستەواژەی "اهدنا الصراط المستقیم"ی بە **"لە ڕاستەڕێ شارەزان کە "**وەرگێڕاوە. ئەمە داوایەکی سادە نییە بۆ ڕێنمایی، بەڵکو داوایەکی قووڵترە. وشەی "شارەزا" لێرەدا لە واتای تەکنیکی تێدەپەڕێت؛ ئاماژەیە بۆ "عیرفان" و تێگەیشتنێکی ڕۆحیی ناوەکی کە ڕێبوارەکە لەگەڵ حەقیقەتی ڕێگاکەدا یەکدەخات.

- "لە ڕاستەڕێ شارەزان کە ". ئایەتی ٦
- "ڕێی ئەوانەی کە خۆت چاکەت دەگەڵ کردوون؛ نەک ئەوانەی کە وەبەر تووڕەیی کەوتوون؛ نە ئەوانەش کە لاڕێ بوون ". ئایەتی ٧

لێرەدا "ڕێگای ڕاست" بە سێ دیاریکەری ورد پێناسە دەکرێت، کە ڕێگاکە لە هەر گومان و تەمومژێک پاک دەکاتەوە:

- **پێناسەی ئەرێنی** :ڕێگای ئەو کەسانەیە کە نیعمەت و چاکەی خودایان پێ بەخشراوە.
- **دوورخستنەوەی یەکەم** :نەک ڕێگای ئەو کەسانەی کە شایستەی تووڕەیی خودا بوون.
- **دوورخستنەوەی دووەم** :نەک ڕێگای ئەو کەسانەی کە لە ڕێگای حەق لایان داوە و گومڕا بوون.

بۆ ئەوەی بە تەواوی لە هێزی ئەم وشەسازییە تێبگەین ، پێویستە دەقەکە وەک یەکەیەکی یەکگرتوو ببینین. لە بەشی داهاتوودا ، دەقی تەواوی وەرگێڕانەکە دەخرێتە ڕوو ، کە دەرفەتێکە بۆ بینینی چۆنیەتی کارلێکی ئەم تەوەرانە لەناو پێکهاتە گشتییەکەیدا.

٣.٠ دەقی تەواوی وەرگێڕانەکە

لەم خشتەیەی خوارەوەدا ، دەقی تەواوی وەرگێڕانی سوورەتی فاتیحە لەلایەن هەژارەوە خراوەتە ڕوو ، کە تێیدا یەکپارچەیی پەیامەکە بە ڕوونی دەردەکەوێت.

ئایەت	وەرگێڕانی کوردیی هەژار
١	وە ناو خودا ، کە دەهەندە و دلۆڤانە.
٢	سوپاس بۆ خوا ، کە ڕاهێنەری جیهانە.
٣	دەهەندەیە و دلۆڤانە.
٤	خاوەنی ڕۆژی پەسڵانە.
٥	ئێمە هەر تۆ دەپەرستین ؛ پشتن هەر بە تۆ دەبەستین.
٦	لە ڕاستەڕێ شارەزان کە.
٧	ڕێی ئەوانەی کە خۆت چاکەت دەگەڵ کردوون؛ نەک ئەوانەی کە وەبەر تووڕەیی کەوتوون ؛ نە ئەوانەش کە لاڕێ بوون.

تێڕامان لەم دەقە یەکگرتووە ، ڕێگەمان بۆ دەکاتەوە تا بچینە ناو جیهانی وانە قووڵەکان و پەیامە جیهانییەکانی ئەم سوورەتە مەزنە.

٤.٠ وانە قووڵەکان و پەیامە جیهانییەکان

تێڕامان لە وەرگێڕانە کوردییەکەی هەژار تەنها تێگەیشتنێکی زمانەوانی نییە، بەڵکو کردنەوەی دەروازەیەکە بەرەو تێگەیشتنێکی نوێی فکری و ڕۆحی. ئەم بەشە، وەک دەرئەنجامێکی قووڵ بۆ شیکارییەکەی پێشوو ، چەند وانەیەکی بنەڕەتی دەخاتە ڕوو کە لەم وەرگێڕانەوە هەڵدەهێنجرێن.

1. **وانەی یەکەم: بنەمای دوولایەنەی میهرەبانیی خودایی** سوورەتەکە بە ڕاگەیاندنی میهرەبانی دەست پێدەکات و پێش هەر چەمکێکی تر ، دووبارە جەختی لەسەر دەکاتەوە. خودا وەک **"دەهەندە "**و **"دلۆڤان"** پێناسە دەکرێت. ئەم دووبارەکردنەوەیە ئەوە دەگەیەنێت کە میهرەبانی تەنها سیفەتێک نییە ، بەڵکو ئەو بنەما ڕەهایەیە کە هەموو شتێکی تری لەسەر بنیاد نراوە. ستایش ، پەروەردگارێتی ، و پشت پێ بەستن ، هەموویان لەم میهرەبانییە بێسنوورەوە سەرچاوە دەگرن.
   - وە ناو خودا ، کە دەهەندە و دلۆڤانە.
   - دەهەندەیە و دلۆڤانە.
2. **وانەی دووەم: دانانن بە پەروەردگارێتیی گشتگیر** ئایەتی دووەم ستایشی خودا دەکات وەک **"ڕاهێنەری جیهانە** ."هێزی ئەم دەستەواژەیە لە گشتگیرییە ڕەهاکەیدایە. پەروەردگارێتیی خودا سنووردار ناکات بۆ گەلێک یان گرووپێکی دیاریکراو ، بەڵکو ڕایدەگەیەنێت کە ئەو پەروەردگاری هەموو جیهانەکانە. ئەم چەمکە دیدێکی جیهانیی کراوە دادەمەزرێنێت کە بانگەوازە بۆ ڕێزگرتن لە فرەیی گەردوون.
   - سوپاس بۆ خوا ، کە ڕاهێنەری جیهانە.
3. **وانەی سێیەم: دڵنیایی لە لێپرسینەوە و پاداشت** ئایەتی چوارەم بنەمایەکی سەرەکیی باوەڕ

دادەمەزرێنێت: ئیمان بە رۆژی لێپرسینەوە. خودا **"خاوەنی رۆژی پەسڵانە** ."ئەم دانپێدانانە تەنها بیرۆکەیەکی غەیبی نییە، بەڵکو پرەنسیپێکە کە ئاراستەی ژیانی رۆژانە دەکات. هەستکردن بە بوونی رۆژێکی دادپەروەریی کۆتایی، مرۆڤ بەرەو چاکەکاری و بەرپرسیارێتی هان دەدات.

- خاوەنی رۆژی پەسڵانە.

4. **وانەی چوارەم: پەیمانی راستەوخۆی پەرستن و پشت پێ بەستن** ئایەتی پێنجەم کرۆکی پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و خوایە. راگەیاندنێکی راستەوخۆ و تایبەتە" :**ئێمە هەر تۆ دەپەرستین؛ پشتن هەر بە تۆ دەبەستین** ."هێزی ئەم ئایەتە لەوەدایە کە هەموو نێوەندگیرییەک هەڵدەوەشێنێتەوە و پەیوەندییەکی کەسیی بێ پەردە لە نێوان بەندە و پەروەردگاردا دادەمەزرێنێت.
   - ئێمە هەر تۆ دەپەرستین؛ پشتن هەر بە تۆ دەبەستین.
5. **وانەی پێنجەم: لوتکەی دوعا: داواکردنی هیدایەت** دوای ستایش و دانپێدانان و پەیمان، سوورەتەکە دەگاتە دوعا، کە جەوهەری عیبادەتە. داواکارییەکە بەنرخترین شتە کە مرۆڤ دەتوانێت داوای بکات: هیدایەت بۆ **"راستەڕێ** ."ئەم رێگایە تەنها رێچکەیەک نییە، بەڵکو نەخشەرێگای ژیانێکی راست و دروستە. ئەم دوعایە رەنگدانەوەی بەرزترین ئاواتەکانی رۆحی مرۆڤە: گەڕان بەدوای روونی و ئامانج لەناو گێژاوەکانی ژیاندا.
   - لە راستەڕێ شارەزان کە.
   - رێی ئەوانەی کە خۆت چاکەت دەگەڵ کردوون...

ئەم وانانە، بناغەی تێگەیشتنێکی قووڵتر لە پەیامی سوورەتەکە دادەڕێژن و دەمانبەن بەرەو دەرەنجامگیرییەکی کۆتایی.

٥.٠ دەرەنجام: دەنگدانەوەی پەیامی خودایی بە زمانی کوردی

ئەم شیکارییە نیشانی دا کە چۆن وەرگێڕانەکەی هەژار بۆ سوورەتی فاتیحە، لە رێگەی هەڵبژاردنی وردی وشەسازیی کوردییەوە، تێگەیشتنی خوێنەر بۆ چەمکە بنەڕەتییەکانی ئیمان قووڵتر دەکاتەوە. بەکارهێنانی وشەکانی وەک **"دەهەندە** "و **"دلۆڤان** "بۆ میهرەبانی، **"راهێنەر** "بۆ پەروەردگارێتیی گشتگیر، و **"پەسڵان** "بۆ رۆژی دوایی، ماناکان بە شێوەیەک دەگوازێتەوە کە لەگەڵ کولتوور و زمانی کوردیدا دەگونجێت و دەنگدانەوەی زیاتری دەبێت.

کاری وەرگێڕانی هەژار تەنها گواستنەوەی دەق نییە، بەڵکو پردێکی کولتووری و زمانەوانییە کە جەوهەری پەیامە خوداییەکان بە شێوەیەکی زیندوو دەگەیەنێتە خوێنەری کورد. ئەمە دەیسەلمێنێت کە پەیامە گەردوونییەکانی قورئان توانای ئەوەیان هەیە لە هەموو زمان و کولتوورێکدا دەنگ بدەنەوە و قووڵایی و هێزی خۆیان بپارێزن.

لە کۆتاییدا، پرسیارێک دێتە ئاراوە کە هانمان دەدات بۆ بیرکردنەوەی زیاتر :**چۆن بیستنی ئەم وشە نەمرانە بە زمانێکی جیاواز، دیدگای ئێمە بەرامبەر پەیامە جیهانییەکەی دەگۆڕێت؟**

مەولانای ڕوومی: شاعیری سۆفی ، زانا ، و ڕێڕەوی عەشق

1.پوختە

ئەم پوختەیە دەروازەیەکی گشتگیرە بۆ تێگەیشتن لە ژیان ، وەرچەرخانی ڕۆحی ، و میراتی نەمر و بەرفراوانی مەولانا جەلالەدینی ڕوومی ، کە یەکێکە لە دیارترین کەسایەتییەکانی جیهانی سۆفیگەری ئیسلامی. ئەم بەشە وەک بناغەیەک دادەنرێت بۆ لێکدانەوەی وردەکارییەکانی ژیان و فەلسەفەی ئەم زانا گەورەیە ، کە لە بەشەکانی داهاتوودا بە درێژی باسی لێوە دەکرێت.

ئەم کورتە شیکارییەکی گشتگیر پێشکەش دەکات بۆ ژیان و بیری جەلالەدین محەمەد بەلخی ، کە لە ئاستی جیهاندا بە مەولانا جەلالەدینی ڕوومی ناسراوە ، یەکێک لە دیارترین زانایانی سۆفیگەری و شاعیران لە مێژووی ئیسلامیدا. ڕوومی لە ساڵی ٦٠٤ی کۆچی (١٢٠٧ی زایینی) لە بەلخ لەدایکبووە و خوێندنێکی فراوانی لە بواری ئایین و فیقهدا وەرگرتووە ، وەک شوێنکەوتووی ڕێبازی باوکی ، زانای پایەبەرز بەهائەدین وەلەد. دیداری لەگەڵ دەروێشی گەڕۆک ، شەمسەدینی تەبریزی لە ساڵی ٦٤٢ی کۆچی (١٢٤٤ی زایینی) خاڵی وەرچەرخانێکی ڕیشەیی بوو لە ژیانیدا ، کاتێک لە جیهانی فیقھ و وانەوتنەوەی فەرمییەوە گۆڕا بۆ شاعیرێکی سۆفی و عاشقی خودایی. ئەم وەرچەرخانە میراتێکی ئەدەبیی زەبەلاحی لێکەوتەوە ، کە دیارترینیان دیوانە شیعرییە عاشقانەکەیەتی بە ناوی "دیوانی شەمسی تەبریزی" و شاکارە داستانئامێزەکەی "مەسنەوی مەعنەوی" کە بە منارەیەک لە حیکمەتی سۆفیگەریدا دادەنرێت. فەلسەفەی ڕوومی لەسەر بنەمای چەقییەتی "عەشق"ی خودایی دامەزراوە وەک ڕێگایەک بۆ گەیشتن بە حەقیقەتی "تەوحید"، لەگەڵ پەیامێکی جیهانی کە بانگەشە بۆ لێبووردەیی و قبووڵکردنی ئەویتر دەکات. ئەمەش لە تەریقەتی مەولەویدا بەرجەستە بوو کە دوای کۆچی دوایی ئەو دامەزرا و بە ڕێوڕەسمی "سەماع" (سەمای دەروێشان) ناسرا. میراتی ڕوومی لە ڕێگەی شیعر و وتەکانییەوە بە زیندوویی ماوەتەوە ، کە سنووری کات و شوێن تێدەپەڕێنن و تێڕوانینی قووڵ سەبارەت بە دەروونی مرۆڤ و گەڕان بەدوای حەقیقەتدا پێشکەش دەکەن.

بۆ تێگەیشتنێکی قووڵتر ، وردەکارییەکانی ژیاننامەی مەولانا لە بەشی داهاتوودا دەخرێتەڕوو.

2.ژیاننامەی مەولانا(Biography of Mawlana)

بۆ ئەوەی لە قووڵایی کەسایەتیی مەولانا تێبگەین ، پێویستە سەرەتا لە ژیانی سەرەتایی ، خوێندن ، و ئەو گەشتە گرنگەی کە بەرەو قۆنیای برد ، بکۆڵینەوە. ئەم زانیاریانە نەک هەر بناغەی گەشەی زانستی و ڕۆحیی ئەون ، بەڵکو پەنجەرەیەکن بۆ تێگەیشتن لەو ژینگە سیاسی و فیکرییە ئاڵۆزەی سەدەی سیانزەیەم کە کەسایەتیی ڕوومیی تێدا داڕشت.

سەرەتاکانی ژیان و خوێندن(Early Life and Education)

- **ناو و نازناو** :جەلالەدین محەمەد کوڕی محەمەد کوڕی حسێن بەلخی قۆنەوی. بە نازناوی "مەولانا" و "ڕوومی" ناسراوە.
- **لەدایکبوون و کۆچیدوایی** :لە شاری بەلخ (ئەفغانستانی ئێستا) لە ٦ی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ٦٠٤ی کۆچی بەرامبەر بە ٣٠ی ئەیلوولی ١٢٠٧ی زایینی لەدایکبووە. لە شاری قۆنیا (تورکیای ئێستا) لە ٥ی جەمادی دووەمی ساڵی ٦٧٢ی کۆچی بەرامبەر بە ١٧ی کانوونی یەکەمی ١٢٧٣ی زایینی کۆچی دوایی کردووە.
- **خێزان** :باوکی زانای گەورە بەهائەدین وەلەدە ، کە نازناوی "سولتانی زانایان"ی لێنرابوو ، و دایکی ناوی موئمینە خاتوون بوو. ڕەچەڵەکی باوکی دەگەڕێتەوە بۆ خەلیفە ئەبوبەکری سدیق.

کۆچکردن و نیشتەجێبوون لە قۆنیا (Migration and Settling in Konya)

لە ئەنجامی گرژییە سیاسییەکانی نێوان باوکی و هەندێک لە زانایانی کۆشکی دەوڵەتی خوارزمی، کە لە سەرووی هەموویانەوە فەیلەسوف فەخرەدینی ڕازی بوو، هەروەها بەهۆی مەترسیی نزیکی داگیرکاریی مەغۆڵەکانەوە، بەهائەدین وەلەد بڕیاریدا لەگەڵ خێزانەکەیدا شاری بەلخ بەجێبهێڵێت.

گەشتەکە (The Journey)

1. **نەیشابوور** :لە ڕێگادا، چاویان بە شاعیری گەورەی سۆفی، فەریدەدین عەتار کەوت. عەتار بە زیرەکیی جەلالەدینی منداڵ سەرسام بوو و نوسخەیەکی لە کتێبەکەی خۆی بە ناوی "ئەسرار نامە" پێشکەش کرد. هەروەها پێشبینیی بۆ باوکی کرد و پێی وت کە کوڕەکەی "ئاگر لە دڵی عاشقانی جیهاندا دەکاتەوە".
2. **بەغدا، مەککە، و دیمەشق** :خێزانەکە درێژەیان بە گەشتەکەیان دا بەرەو بەغدا، پاشان بەرەو مەککەی پیرۆز بۆ بەجێهێنانی فەریزەی حەج، و لەوێشەوە بۆ دیمەشق، کە تێیدا چاویان بە گەورە زانایانی وەک موحیەدین کوڕی عەرەبی کەوت.
3. **نیشتەجێبوون لە قۆنیا** :دوای چەندین ساڵ لە گەشت و کۆچ، خێزانەکە بانگهێشتنامەیەکیان لەلایەن سوڵتانی سەلجوقی، عەلائەدین کەیقوبادەوە پێگەیشت بۆ نیشتەجێبوون لە پایتەختەکەی، قۆنیا، کە ئەو کاتە بە "وڵاتی ڕۆم" ناسرابوو. هەر لێرەوەش جەلالەدین نازناوی "ڕوومی" وەرگرت.

ڕێڕەوی زانستی (The Scholarly Path)

لە قۆنیا، بەهائەدین وەلەد پۆستی وانەوتنەوە و ئامۆژگاریی وەرگرت. دوای کۆچی دوایی باوکی لە ساڵی ٦٢٨ی کۆچیدا، جەلالەدینی کوڕی لە تەمەنی بیست و چوار ساڵیدا شوێنی گرتەوە. دواتر، سەید بورهانەدین ترمزی، کە یەکێک بوو لە قوتابییەکانی باوکی، گەیشتە قۆنیا و ئەرکی تەواوکردنی خوێندنی ڕۆحی و زانستیی ڕوومیی گرتە ئەستۆ بۆ ماوەی نۆ ساڵ، کە گەشتی خوێندنیشی بۆ حەلەب و دیمەشق لەخۆگرتبوو. بەهۆی ئەمەوە، ڕوومی بووە زانایەکی پایەبەرز کە هەردوو زانستی شەریعەتی دەرەکی (فیقھ و تەفسیر) و زانستە ناوەکییەکانی (تەسەوف) تێدا کۆکردبۆوە.

بەڵام ئەم ژیانە زانستییە جێگیرە لەسەر لێواری ڕووداوێکی ڕۆحیی گەورە بوو کە تەواوی بوونی ئەوی لە بنەڕەتەوە دەگۆڕی.

.3وەرچەرخانی ڕۆحی: دیداری شەمسی تەبریزی (The Spiritual Transformation: The Meeting with Shams Tabrizi)

ئەم بەشە تیشک دەخاتە سەر ئەو ڕووداوە بنەڕەتییەی کە ژیانی ڕوومیی کرد بە دوو قۆناغی جیاوازەوە: دیداری لەگەڵ دەروێشە نهێنیئامێزەکەی تەبرێز، شەمس. ئەم دیدارە تەنها خاڵی وەرچەرخان نەبوو، بەڵکو ئەو پریشکە بوو کە فەقێیەکی ڕێزلێگیراوی گۆڕی بۆ دەریایەکی بێسنووری عەشقی خودایی.

دیداری چارەنووسساز (The Fateful Encounter)

لە ساڵی ٦٤٢ی کۆچی (١٢٤٤ی زایینی)، دەروێشێکی گەڕۆک بە ناوی شەمسەدین محەمەد تەبرێزی گەیشتە قۆنیا. ئەم دیدارە وەک پریشکێک بوو کە وەرچەرخانێکی تەواوی لە ژیانی ڕوومیدا دروست کرد، لە فەقێ و وتاربێژێکی پایەبەرزەوە گۆڕی بۆ سۆفییەکی شێتانە و شاعیرێکی ئیلهامبەخش. یەکێک لە گێڕانەوەکان باس لەوە دەکات کە شەمس پرسیارێکی لە ڕوومی کردووە سەبارەت بە بەراوردی نێوان پێغەمبەر محەمەد (د.خ) و عاریف بایەزیدی بەستامی، کە ئەمەش بووە هۆی هەژاندنی تێگەیشتنە باوەکانی ڕوومی و کردنەوەی ئاسۆی نوێی مەعریفەی ڕۆحی بە ڕوویدا.

پەیوەندی و ونبوون (The Relationship and Disappearance)

ڕوومی بە تەواوی خۆی تەرخان کرد بۆ هاوڕێیەتیی شەمس، بە ڕادەیەک کە قوتابی و ئەرکەکانی وانەوتنەوەی پشتگوێ خست، ئەمەش بووە هۆی وروژاندنی ئیرەیی و بەخیلیی موریدەکانی. ئەم فشارانە بوونە هۆی ڕۆیشتنی شەمس لە قۆنیا. ڕوومی خەمێکی قورسی بۆ دوورییەکەی خوارد و

کوڕەکەی "سوڵتان وەلەد"ی نارد بۆ دیمەشق تا بیگەڕێنێتەوە. شەمس بۆ ماوەیەک گەڕایەوە، بەڵام دیسانەوە ئیرەیی قوتابییەکان سەریهەڵدایەوە، بۆیە شەمس بۆ جاری دووەم و کۆتایی ون بوو، و وا بیردەکرێتەوە کە لەلایەن هەندێک لە موریدەکانی ڕوومییەوە کوژرابێت.

لەدایکبوونی شاعیر (The Birth of the Poet)

ئەم جیابوونەوە کۆتاییە شۆکێکی قووڵ بوو بۆ ڕوومی، بەڵام لە هەمان کاتدا وزە شیعرییە شاراوەکانی تەقاندەوە. دەستی کرد بە نووسینی قەسیدەی عاشقانەی پڕ لە پەرۆشی و حەسرەت بۆ هاوڕێ ڕۆحییەکەی، کە دواتر لە "دیوانی شەمسی تەبریزی"دا کۆکرانەوە. لەبەر زۆریی پەیوەستبوونی پێوەی، شیعرەکانی بە ناوی "شەمس"ەوە واژۆ دەکرد لەبری ناوی خۆی.

لێرەوە بوو کە شاکارە ئەدەبییە مەزنەکانی یەک لە دوای یەک لەدایک بوون.

4.میراتی ئەدەبی و فیکری (Literary and Intellectual Legacy)

دوای کاریگەرییە قووڵ و گۆڕانکارییەکەی شەمس، ڕوومی تێڕوانینە ڕۆحییەکانی خۆی خستە ناو چوارچێوەی شاکاری ئەدەبیی نەمرەوە. سەرەتا ئارامیی لە هاوڕێیەتیی سەڵاحەدین زەرکوبدا دۆزییەوە، و دواتریش لە قوتابییە دڵسۆزەکەیدا، حوسامەدین چەلەبی، کە بووە هاندەری سەرەکی بۆ نووسینەوەی حیکمەت و فێرکارییەکانی لە کتێبێکدا هاوشێوەی "مەنتقولتەیر"ی عەتار، کە ببێتە میراتێک بۆ نەوەکانی دوای خۆی.

مەسنەوی مەعنەوی (The Masnavi-i Ma'navi)

لەسەر داوای حوسامەدین، ڕوومی لە دەوروبەری ساڵی ٦٥٧ی کۆچیدا دەستی کرد بە ئیملاکردنی "مەسنەوی مەعنەوی" و حوسامەدینیش دەینووسییەوە. ئەم بەرهەمە داستانئامێزە، کە لە شەش بەرگ و دەیان هەزار بەیت پێکهاتووە، بە یەکێک لە گرنگترین بەرهەمەکانی ئەدەبیاتی سۆفیگەری دادەنرێت، چونکە بنەما ئاڵۆزەکانی تەسەوف لە ڕێگەی کۆمەڵێک چیرۆک و پەندی دەوڵەمەندەوە ڕوون دەکاتەوە. گرنگییەکەی گەیشتۆتە ئەو ڕادەیەی کە بە "قورئان بە زمانی فارسی" وەسف کراوە.

نموونەکان لە مەسنەوییەوە (Examples from the Masnavi)

بۆ ڕوونکردنەوەی بیرۆکەکانی، ڕوومی چیرۆکی هێماییناسی بەکارهێناوە، لەوانە:

- **فیلەکە لە تاریکیدا**: کۆمەڵێک خەڵک دەچنە ژوورێکی تاریکەوە بۆ پشکنینی فیلێک. هەریەکەیان دەست لە بەشێکی جیاوازی دەدەن و بەپێی ئەوەی دەستیان لێکەوتووە فیلەکە وەسف دەکەن (قاچی وەک ستوون، خرطومەکەی وەک بۆری، گوێی وەک باوەشێن). پەندەکە ئەوەیە کە تێگەیشتنی مرۆڤ سنووردار و بەشەکییە، و حەقیقەتی تەواو تەنها بە نووری بەسیرەتی خودایی دەردەکەوێت.
- **توتییەکە و بازرگانەکە**: توتییەک داوا لە گەورەکەی، کە بازرگانێکە و گەشت بۆ هیندستان دەکات، دەکات کە سڵاوی بگەیەنێت بە توتییەکانی ئەو دارستانە. کاتێک بازرگانەکە وا دەکات، یەکێک لە توتییە کێوییەکان دەکەوێت و دەمرێت. لە کاتی گەڕانەوەیدا، بازرگانەکە ئەوەی ڕوویداوە بۆ توتییەکەی خۆی دەگێڕێتەوە، توتییەکەش لەناو قەفەسەکەیدا دەکەوێت و خۆی بە مردوو نیشان دەدات. گەورە خەمبارەکەی لە قەفەسەکە دەریدەهێنێت، بەڵام توتییەکە هەڵدەفڕێت و ڕادەکات، و ڕوونی دەکاتەوە کە پەیامەکە ئەمە بووە: "خۆت بە مردوو نیشان بدە (واتە واز لە پەیوەستبوون بە دونیاوە بهێنە) تا ئازادیت بەدەست بهێنیت".

ئەم بەرهەمە ئەدەبیانە لەسەر بنەمای چەندین پرەنسیپی فەلسەفیی قووڵ دامەزراون.

5.فەلسەفە و تەریقەتی مەولەوی (Philosophy and the Mevlevi Order)

لە پشتی دەریای شیعر و چیرۆکەکانی ڕوومییەوە، چەند بنەمایەکی فەلسەفیی پتەو هەن کە جەوهەری پەیامەکەی

پێکدەهێنن، لە هەموویان دیارتر عەشقی خودایی و یەکێتیی بوونە. ئەم بەشە شیکاری بۆ ئەم کۆڵەکە فیکرییانە و ئەو تەریقەتە رۆحییە دەکات کە بۆ پاراستن و بەردەوامیدان بە میراتەکەی دامەزرا.

بنەما سەرەکییەکان (The Core Principles)

- **تەوحید**:جەوهەری بیری روومی یەکێتیی بوونە، کە تێیدا هەموو شتێک لە گەردووندا دەرکەوتەی حەقیقەتی یەکپارچەی خوداییە.
- **عەشق**:روومی "عەشق"ی خودایی بە هێزی بزوێنەری گەردوون و تەنها رێگا بۆ پەیوەندی کردن بە خوداوە و گەڕانەوە بۆ بنەڕەتی خودایی دادەنێت. "مەسنەوی" بە چیرۆکی ئەو نایە دەست پێدەکات کە حەسرەتی بنەڕەتی خۆی (قامیشەڵان) دەکێشێت، کە هێمایە بۆ حەسرەتی رۆح بۆ بەدیهێنەرەکەی.

لێبووردەیی و گشتگیری (Tolerance and Universalism)

پەیامی روومی بەوە ناسراوە کە جیهانی و گشتگیرە، بانگەشە بۆ خۆشەویستی و لێبووردەیی دەکات و جیاوازییە ئاینی و مەزهەبییەکان تێدەپەڕێنێت. ئەم چوارینە بەناوبانگە دەدرێتە پاڵ ئەو:

وەرە، وەرە، هەرچییەک بیت... کافر، ئاگرپەرست یان بتپەرست، وەرە. کاروانی ئێمە کاروانی نائومێدی نییە. وەرە، گەر سەد جاریش پەشیمانیت شکاندبێت. وەرە، دیسانەوە، وەرە.

ئەم لێبووردەییە لە پرسەکەیدا دەرکەوت، کە موسڵمانان و مەسیحی و جوولەکەکان شانبەشانی یەکتر تێیدا بەشدار بوون.

تەریقەتی مەولەوی و سەمای 'سەماع' (The Mevlevi Order and the 'Sema' Dance)

دوای کۆچی دوایی روومی، سوڵتان وەلەدی کوڕی و حوسامەدین چەلەبیی جێنشینی، شوێنکەوتووانیان رێکخست و "تەریقەتی مەولەوی"یان دامەزراند. ئەم تەریقەتە بە رێوڕەسمی "سەماع"، یان سەمای خولاوەی دەروێشان ناسراوە، کە مەولەوییەکان بە شێوازێکی زیکر و گەیشتن بە حاڵەتێکی وەجد و یەکگرتنی رۆحی لەگەڵ بەدیهێنەردا دایدەنێن.

لە کۆتاییدا، با چەند وتەیەکی دانایی خودی مەولانا بخوێنینەوە.

.6وتەکانی مەولانا (Sayings of Mawlana)

ئەم بەشەی کۆتایی کۆمەڵێک لە بەهێزترین و کورتترین وتەکانی روومی دەخاتەڕوو، کە جەوهەری حیکمەتی ئەویان سەبارەت بە عەشق، خۆگۆڕین، و رێگای رۆحی تێدا کورتکراوەتەوە.

- "ئەرکی تۆ گەڕان نییە بەدوای عەشقدا، بەڵکو دۆزینەوەی هەموو ئەو بەربەستانەیە کە لەناو خۆتدا لە دژی بنیادت ناون".
- "دوێنێ زیرەک بووم، بۆیە ویستم جیهان بگۆڕم. ئەمڕۆ دانام، بۆیە خۆم دەگۆڕم".
- "ئەگەر لەسەر رێگای گەیشتن بە خودایت، رابکە. ئەگەر راکردن بۆت گران بوو، هەروەلە بکە. ئەگەر لە هەروەلە ماندوو بوویت، برۆ. ئەگەر نەشتوانی برۆیت، بخزێ. بەڵام هەرگیز مەگەرێرەوە".
- "هەرچییەک دەبەخشیت، بۆت دەگەڕێتەوە. هەرچییەک دەچێنیت، دەیدرویتەوە. هەر حوکمێک دەربکەیت، بەسەر خۆتدا حوکم دەدرێت. هەرچییەک بۆ ئەوانیتر بیخوازیت، بۆ خۆت دێتە دی".
- "لە دڵدا دەرگایەک هەیە، تەنها لەناوەوە دەکرێتەوە".
- "ئەوەی بەدوای هەڵەی ئەوانیتردا دەگەڕێت، وەک مێش وایە کە تەنها بەدوای بریندا دەگەڕێت".
- "تۆ لە دڵۆپە ئاوێک دروست کراویت، بەڵام لەناختدا ئۆقیانوسێک هەیە".

سەرچاوە: ئازاد ڕەئووف، زنجیرەی ناودارانی ئیسلام ــ مەولانای رۆمی.

شانامە: داستانی نەمری فردەوسی و پردی فەرهەنگیی ئەفغانستان لە نێوان ڕابردوو و ئێستادا

.1پێشەکی: پێناسەی داستانی "کتێبی پاشایان" و گرنگییە هەمیشەییەکەی

بۆ زیاتر لە هەزار ساڵ، داستانی "شانامە" یان "کتێبی پاشایان"ی ئەبولقاسم فردەوسی وەک یەکێک لە پایە هەرە بەرزەکانی کۆشکی ئەدەبی فارسی وەستاوە. گرنگییە ستراتیژییەکەی تەنها لەوەدا نییە کە شیعرێکی حەماسی بێت، بەڵکو لەوەدایە کە بەردی بناغەیەکی فەرهەنگییە و بە قووڵی بەشداریی لە دارشتنی ناسنامە و زمان و هۆشیاریی مێژوویدا کردووە، بەتایبەتی لە ئەفغانستان. شانامە وەک گەورەترین داستانی شیعریی زمانی فارسی پێناسە دەکرێت، کە لە زیاتر لە ٦٠ هەزار دێڕە شیعر پێکدێت. شاعیر ئەبولقاسم فردەوسی لە ماوەی سی ساڵدا لە شاری غەزنی هۆنیویەتییەوە. بۆ تێگەیشتن لەم کۆشکە ئەدەبییە، پێویستە لەسەر ژیاننامەی ئەندازیارەکەی، فردەوسی، بوەستین، کە تەنها شاعیر نەبوو بەڵکو لە خودی خۆیدا پرۆژەیەکی شارستانی بوو.

.2ئەبولقاسم فردەوسی: زەبەلاحی شیعری حەماسیی فارسی

لە مێژووی داستانە دامەزرێنەرەکاندا، زۆرجار نووسەر دەبێتە کەسایەتییەکی هێمایی و ژیاننامەکەی لەگەڵ ئەو ناسنامە نیشتمانییەدا تێکەڵ دەبێت کە دەقەکەی بەشداری لە دارشتنیدا دەکات. ئەمەش حاڵی فردەوسییە، کە تەنها شاعیر نەبوو، بەڵکو دیاردەیەکی شارستانی و مێژوویی بوو کە لەگەڵ گەورە شاعیرانی داستانەکانی سەردەمە کۆنەکاندا بەراورد دەکرێت. ئەو ئەبولقاسم مەنسوور کوڕی فەخرەدین ئەحمەد کوڕی فەڕوخ فردەوسییە، لە ساڵی ٣٢٩ی کۆچی لە ناوچەی تووس، کە ئەمڕۆ دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران، لەدایکبووە و لە ساڵی ٤١٦ی کۆچی کۆچی دوایی کردووە.

فردەوسی بە گەورەترین شاعیری حەماسیی فارسی و یەکێک لە دیارترین سیماکانی ئەدەبی جیهان دادەنرێت. هۆنینەوەی داستانە شیعرییە حەماسییەکانی پێگەیەکی جیهانیی پێ بەخشی، تا وای لێهات زۆرێک لە ئەدیبان و توێژەران نازناوی "هۆمیرۆسی ئێران"ی لێ بنێن، وەک ئاماژەیەک بە شاعیرە حەماسییە گەورەکەی یۆنان. گۆڕەکەی ٢٨ کیلۆمەتر لە ڕۆژاوای شوێنی لەدایکبوونییەوە دوورە و وەک یەکێک لە شوێنەوارە نیشتمانییەکانی ئێران تۆمارکراوە و عاشقان و هۆگرانی فەرهەنگ و زمانی فارسی لە هەموو لایەکەوە بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت. مۆزەخانە و کتێبخانەیەکیش لە تەنیشت گۆڕەکەوە دروست کراوە، کە پێگەکەی وەک ناوەندێکی زیندووی کارلێکی فەرهەنگی پتەوتر دەکات. ئەو هەوڵە زۆرەی کە ئەم شاعیرە لە ماوەی سێ دەیەدا داویەتی، لە تایبەتمەندییە ناوازەکانی ئەو داستانەدا ڕەنگی داوەتەوە کە داهێنانی تێدا کردووە.

.3شانامە: ئینسایکلۆپیدیایەکی شیعری بۆ مێژوو و ئەفسانە

بلیمەتیی شانامە لە پێکهاتە ناوازەکەیدا خۆی دەبینێتەوە، کە بە لێهاتووییەوە ئەفسانە و ڕاستییە مێژووییەکان تێکەڵ دەکات، بۆ ئەوەی گێڕانەوەیەکی دامەزرێنەر بۆ شارستانیەتی فارسی بخولقێنێت. هەر بۆیە، **شانامە تەنها وەک کۆمەڵێک شیعر سەیر ناکرێت، بەڵکو ئینسایکلۆپیدیایەکی شیعرییە بۆ مێژوو و ئەفسانە**.

لە لاپەڕەکانیدا، فردەوسی ئەفسانە کۆنەکانی فارس و مێژووی پێش ئیسلام و دوای ئیسلامی تۆمار کردووە، و چیرۆکی پاشا ساسانییەکانی لەگەڵ چیرۆکی پاڵەوانە ئەفسانەییەکاندا بە شێوازێکی ناوازە تێکەڵ کردووە کە قورسایەکی مێژوویی بە ئەفسانە دەبەخشێت و هاڵەیەکی ئەفسانەیی دەداتە مێژوو. قەبارە زەبەلاحەکەی داستانەکە

بەڵگەی گشتگیرییەکەیەتی ، چونکە قەبارەکەی دوو هێندەی هەردوو داستانی ئیلیادە و ئۆدیسەیە پێکەوە. ئەم قووڵییە لە ناوەڕۆکدا بووە هۆی ئەوەی کاریگەرییەکی فەرهەنگیی قووڵی لەسەر زمان و ناسنامە هەبێت.

.4هاوارێکی شیعری: ڕۆڵی شانامە لە پاراستنی ناسنامەی فارسی

لە کاتی گۆڕانکارییە سیاسی و زمانییە گەورەکاندا ، ئەدەب دەتوانێت ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە لە پاراستنی فەرهەنگدا ببینێت. لەم چوارچێوەیەدا ، شانامە کارێکی ئەنقەست و سەرکەوتوو بوو بۆ سەلماندنی خودی شارستانی. دەستکەوتی سەرەکیی داستانەکە لە ڕۆڵێدا خۆی دەبینێتەوە لە پاراستنی زمانی فارسی (دەری) لە پووکانەوە لەبەردەم هەژموونی زمانی عەرەبیدا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ، و چەسپاندنی وەک زمانی زانست و ئەدەب.

توێژەر عەبدولکەریم جەلیل ئەم ڕۆڵە گرنگەی لە شیکارییەکی ورددا کورت کردووەتەوە:

"شانامە" بەشدارییی لە پاراستنی زمانی فارسیدا کرد وەک زمانی ئەدەب و زانست، و هۆشیارییەکی شارستانیی لای ئەفغانییەکان چەسپاند کە ئەوان بەشێکن لە فەزایەکی فەرهەنگی کە سنووره سیاسییە نوێیەکان تێدەپەڕێنێت. فردەوسی ویستی ناسنامەیەکی شارستانی بۆ گەلەکەی دابرێژێتەوە لە ڕووبەڕووبوونەوەی پووکانەوەی سیاسی و فەرهەنگیدا ، بۆیە **شانامە "هاوارێکی شیعری" بوو کە بەهای بۆ زمانی فارسی وەک زمانی ئەدەب و شارستانییەت گەڕاندەوە.**

کەواتە ئامانجی فردەوسی دارشتنەوەی ناسنامەیەکی شارستانی بوو بۆ گەلەکەی لە ڕووبەڕووبوونەوەی هەڕەشە سیاسی و فەرهەنگییەکاندا. ئەم کاریگەرییە بەرفراوانە لەسەر فەرهەنگی فارسی بە گشتی، بە شێوەیەکی تایبەت و قووڵ لەناو ئەفغانستاندا دەردەکەوێت.

.5شانامە لە دڵی ئەفغانستاندا: میراتێکی هاوبەش ، نەک دەقێکی هاوردەکراو

بۆ تێگەیشتن لەوەی بۆچی ئەفغانییەکان داستانی شانامە بە بەشێکی دانەبڕاو لە کەلەپووری خۆیان دەزانن ، پێویستە لە پەیوەندییە مێژوویی و جوگرافییە پتەوەکەی نێوان جیهانی داستانەکە و ئەفغانستانی مۆدێرن تێبگەین. شانامە دەقێکی نامۆ یان هاوردەکراو نییە ، بەڵکو بەرهەمی ژینگەیەکە کە ئەفغانستانی ئێستا بەشێکی ڕەسەنی بووە.

.5.1ڕەگە جوگرافی و مێژووییەکان

بەشێکی بەرفراوانی ئەفغانستانی ئێستا ، وەک بەلخ و هەرات و غەزنی ، بەشێک بوون لە هەرێمی مێژوویی خۆراسان ، کە ئەو فەزایەیە شانامەی تێدا داڕێژرا و لە سەردەمی سوڵتان مەحموودی غەزنەویدا بڵاوبووەوە. محەمەد عەباس ، مامۆستای ئەدەبی فارسی لە زانکۆی کابول ، جەخت لەسەر ئەم پەیوەندییە دەکاتەوە لە ڕێگەی بەڵگە جوگرافییەکانی وەرگیراو لە خودی دەقەکەوە:

- ناوەکانی وەک کابول ، زابل ، سەمەنگان ، بەلخ ، چیای ئەلبورز ، و پەرستگای نۆبەهار ناوە مێژوووییە ئەفغانییەکانن کە لە شانامەدا هاتوون.
- ناوی زابلستان و سیستان نزیکەی ١٥٠ جار هاتوون.
- ناوی زابل و هێلمەند ٦٠ جار هاتوون.
- ناوی کابلستان ٤٠ جار و ناوی کابول ٧٠ جار هاتوون.

سەرەڕای ئەوەی وشەی "ئەفغانستان" لە دەقەکەدا نەهاتووە ، بەڵام وشەی "ئەفغان" وەک ئاماژەیەک بە گرووپێکی نەتەوەیی بوونی هەیە ، کە ئەمەش پەیوەندیی داستانەکە بە ناسنامەی ناوچەکەوە پتەوتر دەکات.

.5.2هێمای یەکگرتوویی و ئینتیمای شارستانی

شانامە ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێڕێت وەک دەقێکی یەکخەر بۆ ئەو ئەفغانیانەی بە فارسی قسە دەکەن ، چونکە هەستی ئینتیما بۆ مێژوویەکی دێرینیان پێ دەبەخشێت کە پێش

دابەشبوونە سیاسییە نوێیەکان بوونی هەبووە. لە ڕووی مێژووییەوە، داستانەکە ئامادەییەکی بەهێزی لە کۆمەڵگەی ئەفغانیدا هەبووە. ئەم نەریتی خوێندنەوەی لەناو ماڵاندا، کە لە سەردەمی داگیرکاریی بەریتانیادا وەک شێوازێک بۆ پاراستنی ناسنامەی فەرهەنگی چڕبووەوە، ڕەگ و ڕیشەیەکی قووڵی لەناو کۆمەڵگەدا هەیە. نووسەر و شاعیر عوبەید سافی شایەتحاڵی ئەم میراتە دێرینەیە و ئاماژە بە نەریتێکی ٧٠٠ ساڵەی ڕێکخستنی کۆڕی شانامەخوێندنەوە لە ویلایەتەکانی تەخار و پەنجشێر دەکات، کە خەڵک لە شەوانی زستاندا کۆدەبوونەوە بۆ گوێگرتن لە شیعرەکانی. سەرەڕای ئەوەی تێبینیی پاشەکشەی ئەم کارەی کردووە بەهۆی بڵاوبوونەوەی میدیای نوێوە، بەڵام میراتی داستانەکە هێشتا زیندووە. ئەم میراتە ناوخۆییە تەنها لە ناوچەکەدا قەتیس نەماوە، بەڵکو لە ڕێگەی وەرگێڕانەوە فراوان بووە و بووەتە بەشێک لە کەلەپووری مرۆڤایەتی.

.6میراتێکی سنووربەزێن: لە وەرگێڕانی عەرەبییەوە بۆ یادەوەرییەکی زیندوو

بەرهەمە ئەدەبییە گەورەکان زمان و فەرهەنگی ڕەسەنی خۆیان تێدەپەڕێنن و دەبنە بەشێک لە کەلەپووری جیهانی. وەرگێڕانی شانامە و بەردەوامیی ئامادەیی، بەڵگەی سەرنجڕاکێشیی جیهانی و هێزی هەمیشەیی ئەو داستانەیە. یەکەم وەرگێڕانی پەخشانی شانامە بۆ زمانی عەرەبی لەسەر دەستی ئەلفەتح کوڕی عەلی ئەلبونداری بووە، بە فەرمانی مەلیک موعەزەمی کوڕی مەلیک عادلی ئەیوبی لە دیمەشق لە نێوان ساڵانی ١٢١٨ و ١٢٢٧ی زایینیدا. ئەم بایەخپێدانە زووە لە دڵی جیهانی عەرەبیدا ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە شانامە لە چەندین سەدە لەمەوبەرەوە وەک بەشێک لە کەلەپووری فراوانتری مرۆڤایەتی سەیر کراوە، نەک تەنها میراتێکی تایبەت بە فارس. دواتر توێژەری میسری عەبدولوەهاب عەزام لێکۆڵینەوەی لەم وەرگێڕانە کردووە.

جگە لە ئەفغانستان، شانامە بووەتە بەشێک لە فەرهەنگی هاوبەشی گەلانی فارسی زمان لە ئاسیای ناوەڕاست و ئێران و هیندستان. ئەم بڵاوبوونەوە بەرفراوانە شایەتحاڵی گرنگیی هەمیشەیی و توانای ئیلهامبەخشینییەتی بە نەوەکان.

.7کۆتایی: شانامە پردێکی فەرهەنگی و بەڵگەی هێزی ئەدەب

لە ئەفغانستان، شانامە زیاترە لە تەنها داستانێکی شیعری؛ پردێکە لە نێوان ڕابردوو و ئێستادا، و یادەوەرییەکی فەرهەنگیی زیندووە کە هەستی ئینتیما بۆ شارستانییەتێکی دێرین بۆ ئەفغانییەکان دەگەڕێنێتەوە. بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە پەیوەندییە فەرهەنگی و مێژووییەکان قووڵتر و بەردەوامترن لە سنوورە سیاسییە گۆڕاوەکان. لە کاتێکدا سیاسەت و سیستەمەکان دەگۆڕێن، بەرهەمەکەی فردەوسی لە کابول و هەرات و بەلخدا بە زیندوویی دەمێنێتەوە، وەک شایەتحاڵێک لەسەر توانای ئەدەب بۆ تێپەڕاندنی سەدە و سنوورەکان، و پاراستنی ناسنامە و ڕۆحی گەلان.

*لە عەرەبییەوە: ئەی ئای

سەرچاوە:

گوتار - حمید الله محمد شاه aljazeera.net - 2025/11/11

البردة: قەسیدەی بەرگری و شیفای شارستانی

1.0پێشەکی: لە پشت ناوبانگەوە - دوو بوردە لە مێژووی شیعری عەرەبیدا

بۆ ماوەی سەدان ساڵ، قەسیدەی "البردة"ی شەرەفەدین بوصەیری وەک ئایکۆنێکی شیعری و رۆحی لە ویژدانی ئیسلامیدا چەسپیوە، زمانەکان دەیڵێنەوە و دڵەکان لە زەریای ئەتڵەسییەوە تا کەنداو لەبەری دەکەن. بەڵام بۆ تێگەیشتن لە قووڵایی ئەم قەسیدەیە و پێگە تایبەتەکەی، پێویستە تەنها وەک دەقێک لە وەسفی پێغەمبەردا سەیری نەکەین، بەڵکو وەک بەڵگەنامەیەکی مێژوویی کە لەدایکبووی سەردەمی خۆیەتی، بەتایبەتی کاتێک بەراوردی دەکەین لەگەڵ قەسیدە بەناوبانگەکەی پێش خۆی، قەسیدەکەی کەعبی کوڕی زوهەیر کە هەمان ناوی هەڵگرتووە.

جیاوازیی سەرەکی نێوان هەردوو بەرهەمەکە لەو پاڵنەرەدایە کە هەریەک لە شاعیرەکانی جوڵاندووە. قەسیدەکەی کەعبی کوڕی زوهەیر، "بانت سعاد"، لە سکی ترس و ئارەزووی رزگاربوونەوە لەدایکبوو؛ پاڕانەوەیەک بوو بۆ داواکردنی لێخۆشبوون و ئاسایش لە پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) دوای ئەوەی هۆنراوەی لە دژ وتبوو، و لەسەر رێچکەی شیعری عەرەبیی نەریتی لە وەسفی بەهێزەکاندا رۆیشت. بەڵام قەسیدەکەی بوصەیری، لادانێکی ریشەیی بوو لەم نەریتە، چونکە بۆ پاشایەک نەنوسرابوو کە هیوای بەخششی لێ بکرێت یان ترسی ستەمی لێ هەبێت، بەڵکو لە جیهانێکی جیاواز و بۆ ئامانجێکی بەرزتر و پێویستتر لەدایکبوو. ئەم جیاوازییە بە روونی لە سەرەتای هەردوو قەسیدەکەدا دەردەکەوێت.

بوصەیری قەسیدەکەی بە حەسرەتێکی بوونگەرایی و ئازارێکی بەکۆمەڵ دەست پێدەکات:

امن تذكر جيران بذي سلم... مزجت دمعا جرى من مقلة بدم
ئەی لە یادی دراوسێیانی ذی سەلەم...

فرمێسکت کردە خوێن و رژانتە خەم؟

لەکاتێکدا کەعبی کوڕی زوهەیر بە (نەسیب)ێکی نەریتی دەست پێدەکات و باسی ئازاری دابڕانی کەسیی خۆی دەکات:

بانت سعاد فقلبي اليوم متبول... متيم اثرها لم يفد مكبول
سوعاد کۆچی کرد و دڵم وا شێت و شەیدایە...

لە دووی ئەو، دیلێکە بەستراو و بێ هیوا یە.

بوردەکەی بوصەیری تەنها موناجاتێکی تاکەکەسی یان پاڕانەوەیەک بۆ شیفایەکی کەسیی نەبوو، بەڵکو هاوارێکی قووڵ و وەڵامدانەوەیەک بوو بۆ قەیرانێکی شارستانیی گشتگیر کە ئومەتی ئیسلامی بە گشتی گرتبووەوە، کە لە دێڕەکانی داهاتوودا بە وردی باسی دەکەین.

2.0چیرۆکە دیارەکە: ئیفلیجی و خەونە شیفابەخشەکە

بۆ تێگەیشتن لە پەیامە قووڵەکەی قەسیدەکە، پێویستە سەرەتا ئەو چیرۆکە باوەی کە لەبارەی لەدایکبوونییەوە هەیە وەربگرین. ئەم چیرۆکە کە باس لە ئازاری کەسیی و شیفایەکی موعجیزەئاسا دەکات، تەنها ژیاننامەی شاعیرەکە نییە، بەڵکو خواستەیەکی سیمبولی بەهێزە کە دەروازەیەکی سەرەکی پێکدەهێنێت بۆ کردنەوەی کۆدەکانی دەقەکە و تێگەیشتن لە کۆنتێکستە فراوانەکەی.

گێڕانەوە باوەکان باس لەوە دەکەن کە شاعیر شەرەفەدین بوصەیری تووشی نەخۆشی "فالج" (ئیفلیجی) ببوو، کە جۆرێکە لە شەلەل کە وای لێکردبوو لە جووڵە بکەوێت. لەوپەڕی نائومێدی و نەخۆشیدا، هیچ پەناگەیەکی

نەدۆزییەوە جگە لە هۆنینەوەی ئەم قەسیدەیە، وەک پاڕانەوەیەک لە خودا، و داوای شەفاعەتی لە پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) دەکرد بۆ شیفا.

لە شەوێک لە شەوەکاندا، بوصەیری لە خەویدا پێغەمبەری بەڕێزی بینی کە دێتە لای و بوردە (عەبا) پیرۆزەکەی بەسەردا دەدات. کاتێک شاعیرەکە لە خەو هەستا، بینی بە تەواوی لە نەخۆشییەکەی چاک بووەتەوە و تەندروستی بۆ گەڕاوەتەوە. گێڕانەوەکە ڕەهەندێکی ڕۆحیی دیکەشی بۆ زیاد دەکات، کاتێک ڕۆژی دواتر یەکێک لە دەروێشەکان دەیبینێت و پرسیاری قەسیدە نوێیەکەی لێ دەکات لە وەسفی پێغەمبەردا، کە سەرەتاکەی "امن تذکر جیران بذي سلم"ە، بوصەیری بە سەرسوڕمانەوە پێی دەڵێت کە بۆ هیچ کەسی نەخوێندووەتەوە، دەروێشەکەش وەڵامی دەداتەوە کە لە خەویدا پێغەمبەری بینیوە و باسی قەسیدەکەی بۆ کردووە.

ئەم چیرۆکە کاریگەرە، بە هەموو ئەو ڕەهەندە ڕۆحیانەی کە هەڵیگرتووە، تەنها موعجیزەیەکی تاکەکەسی نییە، بەڵکو وەک دەقە سەرچاوەییەکە وەسفی دەکات: "یەکێک لە جوانترین خوازەکانی". شیفای تاکەکەسیی بوصەیری هێمایەک بوو بۆ شیفایەکی گەورەتر، و خواستەیەک بوو بۆ ئەو ئیفلیجییە بەکۆمەڵەی کە تووشی تەواوی ئومەتی ئیسلامی ببوو لەو سەردەمەدا.

3.0کۆنتێکستە ڕاستەقینەکە: ئومەتێکی تووشبوو بە ئیفلیجی

لێرەدایە دڵی شیکارییە مێژووییەکە، چونکە چوونە ناو ژیاننامەی بوصەیری دەریدەخات کە ژیانی (١٢١٣-١٢٩٥ز) هاوکات بوو لەگەڵ زنجیرەیەک کارەساتی بوونگەرایی کە هەڕەشەی لە جەوهەری جیهانی ئیسلامی دەکرد. تێگەیشتن لە قەسیدەکەی بەبێ ئەم کۆنتێکستە کارەساتبارە ئەستەمە کە هۆشیاریی پێکهێنا و پاڵی پێوەنا بۆ هۆنینەوەی. بوصەیری بە چاوی خۆی ئیفلیجیی ئومەت و داڕمانەکەی بینی لەبەردەم دوژمنەکانیدا، و دەکرێت ئەو کارەساتە یەک لەدوای یەکانە لەم وێستگانەدا کورت بکرێنەوە:

- **هەڵمەتی خاچپەرستیی پێنجەم :**کاتێک بوصەیری منداڵێکی پێنج ساڵان بوو، هێزەکانی هەڵمەتی خاچپەرستی شاری دومیاتی میسرییان گەمارۆ دا و بۆ ماوەی سێ ساڵ کۆمەڵکوژییان لە دەوروبەری ئەنجام دا، پێش ئەوەی پاشا کامل ئەیوبی بتوانێت بەرپەرچیان بداتەوە.
- **هەڕەشەی مەغۆلەکان و ڕادەستکردنی قودس :** خۆشیی سەرکەوتنەکە زۆری نەخایاند، چونکە هەواڵی لەشکرکێشی وێرانکەری مەغۆلەکان لە ڕۆژهەڵاتەوە گەیشت. لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم مەترسییەدا، و لە ترسی چوونە ناو شەڕێک لە دوو بەرەوە دژی مەغۆل و فەرەنجەکان، هەروەها لە ترسی براکەی موعەزەم عیسا لە دیمەشق، سوڵتان کامل هەنگاوێکی شۆکهێنەری نا، کاتێک شاری قودسی لە پەیماننامەیەکدا ڕادەستی خاچپەرستان کرد کە هەوڵەکانی سەڵاحەدینی لەباربرد. بوصەیری لەو کاتەدا لە تەمەنی پازدەساڵیدا بوو.
- **هەڵمەتی خاچپەرستیی حەوتەم :**لە تەمەنی سی و شەش ساڵیی بوصەیریدا، قاهیرە ڕووبەڕووی هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆی داگیرکاری بووەوە لەلایەن پاشای فەرەنسا لویسی نۆیەم. پایتەخت ڕزگاری نەبوو تا ئەو کاتەی میسرییەکان خێوەتگاکانی خاچپەرستانیان لە مەنسورە بە ئاوی نیل نوقم کرد.
- **کارەساتە گەورەکە: کەوتنی بەغدا :**کاتێک بوصەیری گەیشتە چل و پێنج ساڵی، هەواڵی ئەو کارەساتەی پێگەیشت کە پشتی ئومەتی شکاند؛ داگیرکردنی بەغدا لەلایەن مەغۆلەکانەوە، کوشتنی دوا خەلیفەی عەبباسی لە عێراق، و ئەنجامدانی کۆمەڵکوژییەکی ترسناک کە چل ڕۆژی خایاند و سەدان هەزار کەس بوونە قوربانی، کە کارەساتێکە تا ئەمڕۆش برینەکانی لە یادەوەریی بەکۆمەڵدا ماوەتەوە.

ئەم ڕووداوە یەک لەدوای یەکانە هەستێکی زاڵی بە مەترسیی بوونگەرایی دروست کرد. هەڕەشەکە تەنها سەربازی نەبوو، بەڵکو لە هەمان کاتدا کەسیی و شارستانی بوو؛ شمشێر "لەسەر سێوەکەی ئادەم" بوو، و مەترسی لەسەر هەموو شتێک بوو: قورئان، ژیاننامەی پێغەمبەر، نەخشی مزگەوتەکان، ڕێساکانی ڕێزمان، و کێشەکانی شیعر. ترسێکی ڕاستەقینە هەبوو لەوەی داگیرکەران هەموو ئەم میراتە مەزنە فڕێ بدەنە ناو ئاگر و لەبیربکرێت. لە سکی ئەم نائومێدییە شارستانییەوە، و لە دڵی ئەم ئیفلیجییە بەکۆمەڵەوە، بوردەکەی بوصەیری وەک کارێکی باوەڕ و بەرگری، و وەک هاوارێکی ڕۆحی بۆ ڕزگارکردنی ئەوەی دەکرێت ڕزگار بکرێت، لەدایکبوو.

4.0قەسیدەکە وەک کارێکی بەرگری: هاوارێک بۆ پاراستنی ناسنامە

لە سەردەمێکدا کە فەرمانڕەوایان دەڕووخان و دەوڵەتەکان بێتوانا بوون لە پاراستنی گەلەکانیان، بڕیاری بوصەیری بە ئاراستەکردنی وەسفەکانی بۆ پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) کارێکی مەبەستدار و پێچەوانەی باو بوو. قەسیدەکە تەنها دەربڕینی لەخواترسییەکی کەسیی نەبوو، بەڵکو کارێک بوو لە کارەکانی قەڵابەندکردنی ڕۆحی و پاراستنی ناسنامە لە سەردەمێکدا کە هێزە دونیاییەکان شکستیان هێنابوو.

هەڵبژاردنی شاعیر بۆ تەرخانکردنی ١٦٠ دێڕ بۆ وەسفی کەسێک کە "نە پاشایە و نە والی و نە وەزیر" ئەنجامی ڕاستەوخۆی نائومێدبوونی بوو لە دەستەبژێری فەرمانڕەوا کە دەرکەوت "هیچ شتێکیان پێ ناکرێت". لە کاتێکدا زەبەلاحەکانی شیعری عەرەبی وەک جەریر، فەرەزدەق، ئەبو نواس و موتەنەبی هەمیشە وەسفی خەلیفە و پاشاکانیان دەکرد بەتەمای بەخشش یان بۆ داواکردنی پارێزگاری، بوصەیری ئەم نەریتەی بە تەواوی پشتگوێ خست و پەنای بۆ بەرزترین هێزی سیمبولی لە ویژدانی ئومەتدا برد.

قەسیدەکە دوو ئەرکی لەخۆگرتبوو، وەک کەشتییەکی ڕزگاریی ڕۆحی وابوو. سەرچاوەکە شوبهاندنێکی زۆر جوانی ئەم دۆخە دەکات، کە بوصەیری وەک سەیدنا عوسمانی کوڕی عەففان (ڕەزای خوای لێبێت) وابوو "کاتێک لە گەمارۆدا موسحەفەکەی لە باوەش دەگرت، نەتدەزانی ئایا ئەیپارێزێت یان پەنای بۆ دەبات". بوصەیری، لە ڕێگەی قەسیدەکەیەوە، هەوڵی دەدا ناوی پێغەمبەر و پەیامەکەی لەو مەترسیی سڕینەوەیە بپارێزێت کە فەرەنجە و مەغۆلەکان دروستیان کردبوو، و لە هەمان کاتدا بەم ناو و پەیامە خۆی لە سامناکیی کارەساتەکە دەپاراست.

بەم مانایە، هۆنینەوەی بوردە دەبێتە بەرزترین دەربڕینی باوەڕ لە ساتەکانی مەترسیی گەورەدا، وەک "وتنەوەی شایەتوومان و زەنگی شمشێرەکان لە بەردەم دەرگای ماڵدا بەرز دەبێتەوە". تەنها شیعر نەبوو، بەڵکو دەستگرتن بوو بە ناسنامە و یادەوەرییەوە لەبەردەم کۆمەڵکوژییەکی ئەگەریدا. ئەم مەبەستە قووڵە تەنها کۆنتێکستێکی دەرەکیی قەسیدەکە نەبوو، بەڵکو پێکهاتە سیمبولی و ئەدەبییەکەشی لەناوەوە لێی تێر ببوو.

5.0پێکهاتە سیمبولییەکەی قەسیدەکە: میعراجێک لە حەسرەتەوە بۆ جیهاد

داڕشتنی ئەندازەیی قەسیدەکە هەڕەمەکی نییە، بەڵکو گەشتێکی ڕۆحیی مەبەستدارە، شاعیر وەک میعراجێک دایڕشتووە کە گوێگر لە ئازاری حەسرەتی ڕابردوویەکی شکۆمەندەوە بەرز دەکاتەوە، تا دەگاتە لووتکەیەکی ڕۆحی کە دەبێتە هۆی پێویستیی خەبات و بەرگری.

ئەم بەرزبوونەوەیە لە سەرەتاوە دەست پێدەکات، کاتێک تەمومژ ناسنامەی "دراوسێیانی ذی سلم" دادەپۆشێت. ئەم تەمومژە مەبەستدارە بۆ ئەوەی دەرگای لێکدانەوە بە تەواوی بکاتەوە؛ لەوانەیە خۆشەویستێکی ڕاستەقینە بن، یان خودی پێغەمبەر بێت (بە جێناوی کۆ بۆ بەگەورەدانان قسەی لەگەڵ کراوە)، یان پێغەمبەر و هاوەڵەکانی، یان لەوانەیە هەموو ئەو جیهانە بێت کە ئومەت تێیدا بە سەربەرزی دەژیا، نە فەرەنجەی تێدا بوو و نە مەغۆل، و خەڵکەکەشی "هەموویان خۆبەخش بوون بۆ خودا."

لەم قەسیدەیەدا تێکەڵبوونی چێژ و ئازار دووبارە دەبێتەوە، کە هەستێکە بە وردی تاڵیی یادکردنەوەی شکۆمەندییەکانی ڕابردوو لە سایەی نزمیی ئێستادا دەردەخات، وەک لە وتەیدا دەردەکەوێت:

والحب يعترض اللذات بالالم - ئەوینیشە چێژەکان بە ئازار دەگرێتە بەر.

دواتر قەسیدەکە پێکهاتەیەکی پلەپلەیی بەرزبووەوە وەردەگرێت؛ خوێنەر لە حەسرەتی پێشەکییەکەوە بەرز دەکاتەوە، بە تێپەڕبوون بە وەسفی ڕەوشت و خوو و خدەکانی پێغەمبەر، تا دەگاتە لووتکەی ڕۆحیی خۆی لە کاتی باسکردنی گەشتی ئیسرا و میعراج بۆ بەیتولموقەدەس. ئەم لووتکەیە کۆتایی نییە، بەڵکو خاڵی وەرچەرخانە؛ ڕاستەوخۆ دوای ئەوە، شاعیر دەچێتە سەر باسی جیهاد، وەک بڵێی گەیشتن بە لووتکەی ڕۆحی بە پێویستی بەرگری لێکردن و پاراستنی دەزانێت. بەم شێوەیە، قەسیدەکە دەبێتە گەشتێکی میعراجی سیمبولی، لە یەسریبەوە (حەسرەت) دەگوازرێتەوە بۆ قودس (لووتکەی ڕۆحی)، بۆ ئەوەی قودس بە جیهادەوە ببەسترێتەوە، هەروەک چۆن لە واقیعی شاعیر و سەردەمەکەیدا بەیەکەوە بەسترابوونەوە. ئەم داڕشتنە تەنها داهێنانێکی ئەدەبی نەبوو، بەڵکو دیدگایەکی پێشبینیئامێز بوو کە زوو مێژوو بەڕاستی گەڕاند.

6.0 کۆتایی: کاتێک دیدگا دێتە دی

ئەو باوەڕە قووڵەی کە بوصەیری لە قەسیدەکەیدا چنیبووی بە فیرۆ نەچوو، وەک ئەوەی مێژوو خۆی وەڵامی ئەو هاوارە شیعرییەی دابێتەوە. شاعیرەکە ئەوەندە ژیا کە بە چاوی خۆی ببینێت ئومەت لەو "ئیفلیجییە"ی تووشی ببوو چاک دەبێتەوە، و دیدگای شیفا و سەرکەوتن لەسەر زەوی ببێتە ڕاستی. بوصەیری خۆی شایەتحاڵی ئەو سەرکەوتنە مێژووییانە بوو کە ڕووی ناوچەکەیان گۆڕی، شکستی تێکشکێنەری مەغۆلەکانی لە عەین جالوت بینی، و بینی سەری سەرکردەکانیان بە شەقامەکانی قاهیرە و دیمەشقدا دەگێڕدرا. هەروەها تێکشانی خاچپەرستانی لە ئەنتاکیا لەسەر دەستی زاهیر بەیبەرس بینی.

ومن تكن برسول الله نصرته ... إن تلقه الاسد في اجامها تجم

ئەوەی سەرخستنی لە پێغەمبەری خوداوە بێ... شێر گەر بیبینێ لە بیشەدا، بێ جووڵە دەبێ.

بەڵکو لە تەمەنی حەفتا و هەشت ساڵیدا گوێی لە چیرۆکی ئەو نێردراوە بوو کە سوڵتان ئەشرەف خەلیلی کوڕی قەلاوون بۆ عەککا، دوا قەڵای فەرەنجەکانی، ناردبووی تا داوای دەرچوونیان لێ بکات. لەو کاتەدا، خاچپەرستان سوپاکەیان نمایش کرد بۆ ترساندنی نێردراوەکە، ئەویش بە هێمنی و متمانەوە وەڵامی دانەوە: "لە زیندانەکانی قاهیرەدا سەربازی ئێوە لەمانە زیاترن". دوای ماوەیەکی کەم، گوێی لە هاواری سەرکەوتن بوو کاتێک فەرەنجەکان لە هەموو کەناراوەکان دەرکران. هەروەها بوصەیری شایەتحاڵی دەستپێکردنەوەی خەلافەتی عەبباسی بە شێوەیەکی سیمبولی لە میسر بوو، کاتێک ڕزگاربووانی بنەماڵەی عەبباسی بوردەکەی پێغەمبەریان لەگەڵ خۆیان هێنا بۆ قاهیرە.

لێرەدا بازنە سیمبولییەکە بە شێوەیەکی سەرسوڕهێنەر تەواو دەبێت، چونکە بوردە ڕاستەقینەکە—ئەوەی کە پێغەمبەر بە کەعبی کوڕی زوهەیری بەخشیبوو—لە وێرانکاریی بەغدا ڕزگاری بوو، و گەیشتە قاهیرە، پاشان گوازرایەوە بۆ ئەستەنبوڵ و تا ئەمڕۆش لەوێ پارێزراوە. ڕزگاربوونی ئەم بوردە ماددییە لە دەستی داگیرکەران، هەروەک چۆن بوردە ڕۆحییەکە شاعیرەکەی لە خەودا شیفا دا، ڕاستترین بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە دیدگای شاعیرەکە هاتووەتە دی، و هاوارەکەی بە فیرۆ نەچووە. وەسفکراوەکەی شتێکی مەزنتری پێ بەخشی، شیفایەکی بۆ ئومەتەکەی و سەرکەوتنێکی بۆ ئایینەکەی پێ بەخشی، کە ئەمەش لە دوا دێڕی قەسیدەکەدا بەرجەستە دەبێت، کە دەتوانێت ببێتە پوختەی پەیامە نەمرییەکەی:

وەرگێڕانی بۆ کوردی سۆرانی: ئەی ئای - سەرچاوە: تميم البرغوثي - youtube.com/@AJplussaha

ئاوێنەی ڕۆح: ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا لە چاوی ئەدەبدا*

پێشەکی: ڕۆژهەڵات وەک ئەفسانەیەک لە خەیاڵی ڕۆژئاواییدا

"ڕۆژهەڵات" لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاواییدا هەرگیز تەنیا پەڵەیەک نەبووە لەسەر نەخشەی جیهان، بەڵکو بیرۆکەیەک، هێمایەک و ئەفسانەیەک بووە کە خەیاڵی ڕۆژئاوایی نەوە لە دوای نەوە بۆی بەجێماوە. ڕەنگە وتەکانی نووسەر و فەیلەسووفی یۆنانی، نیکۆس کازانتزاکیس، ئەم هەستە بە قووڵی کورت بکاتەوە کاتێک دەڵێت: "ڕۆحی من وەک ڕۆحی موسڵمانێکە کاتێک نوێژ دەکات، ڕووی لە ڕۆژهەڵاتە" (نیکۆس کازانتزاکیس، یاداشتەکان). ئەم تێڕوانینە، کە لە سەدەی هەژدەهەمەوە شێوەی گرت، ڕۆژهەڵاتی کردە ئاوێنەیەک کە ئەدیبە ڕۆژئاواییەکان خەون و نائومێدییەکانی خۆیانی تێدا ببیننەوە، و گەڕانی بەردەوامیان بە دوای ئەو ڕۆحانییەتە ونبووەی کە لە شارەکانیاندا، بەهۆی ڕەقی و ساردوخوێنییەوە، لەدەست چووبوو. ڕۆژهەڵات شانۆی نهێنی و عەشق بوو، و پەناگەیەک بوو بۆ ئەو زاتە ماندووانەی کە تامەزرۆی سادەیی سەرەتایی بوون. لێرەوە، گەشتی دۆزینەوەی ئەم دیدە ئاڵۆزە دەست پێدەکات، کە دیالۆگێکی کولتووری و فیکریی دروست کردووە و تا ئەمڕۆش دەنگدانەوەی بەردەوامە.

1.تێڕوانینی ڕۆژئاوایی: ڕۆژهەڵات وەک هەلاتنگەیەکی ڕۆحی و پەناگەیەک بۆ خەیاڵ

شیکردنەوەی ئەم تێڕوانینە ڕۆژئاواییە بۆ ڕۆژهەڵات، تەنیا چاودێریکردنی وێنە ئەدەبییەکان تێدەپەڕێنێت؛ بەڵکو شیکارییەکە بۆ ئەو دڵەڕاوکێ بوونگەراییەی کە تووشی شارستانیەتی پیشەسازیی ڕۆژئاوا بوو. لەگەڵ خێرابوونی سووڕی بەرهەمهێنان و کەمبوونەوەی بۆشاییەکانی ڕۆح، ڕۆژهەڵات بوو بە کۆگایەکی هێمایی بۆ هەموو ئەوانەی ئەورووپا لەدەستی دابوون: سادەیی هەڕەشەلێکراو، ڕۆحانییەتی لەبیرکراو، و ئەو زەمەنەی کە هێشتا خیانەتی لە پاڵەوانەکانی نەکردبوو.

أ. سەدەی نۆزدەهەم: سیحری تەمومژ و یاخیبوون

لەم سەردەمەدا، وێنەیەکی ڕۆمانسی بۆ ڕۆژهەڵات وەک خاکی پاڵەوانێتی و ئەفسانە دروست بوو. بۆ نموونە، شاعیری گەورەی فەرەنسی، ڤیکتۆر هۆگۆ، لە دیوانە بەناوبانگەکەیدا "(ڕۆژهەڵاتییەکان) (Les Orientales) "١٨٢٩ وێنەیەکی بۆ ڕۆژهەڵات کێشا کە کردی بە "ئاسمانێک پڕ لە خۆر و خوێن و خۆشەویستی". جێی سەرنجە کە ئەمەی کرد بەبێ ئەوەی ئەورووپا بەجێبهێڵێت، شیعرەکانی پڕ بوون لە وێنەی منارە و بیابان و سوارچاکان، ئەمەش دەیسەلمێنێت کە ڕۆژهەڵات لە زیهنی ئەودا زیاتر بیرۆکەیەک بوو تا واقیعێکی جوگرافی. بە هەمان شێوە، شاعیری ئینگلیز، لۆرد بایرۆن، لە ڕۆژهەڵاتدا "لانکەی ئازادی" و بۆشاییەکی بۆ یاخیبوون لە ڕەقیی کۆمەڵگەی ڤیکتۆری دۆزییەوە، بۆیە بە زاراوەی عاشقێکی یاخی لەبارەی ژن و کۆشک و بیابانەکانییەوە نووسی، و تێیدا بەدوای جیهانێکدا دەگەڕا کە جێگەی ڕۆحەکەی بێتەوە، کە کۆت و بەندەکانی ئەورووپا تەنگیان پێ هەڵچنیبوو.

ب. ئاشتەوایی فیکری: ڕۆژهەڵات وەک ڕۆحێکی تەواوکەر

تێڕوانینی ڕۆژئاوایی تەنیا لە نامۆیی و یاخیبووندا کورت نەبووەوە، بەڵکو قووڵتر بووەوە و گەیشتە هەوڵی جیددی بۆ ئاشتەوایی فیکری. ئەزموونی شاعیری ئەڵمانی، گۆتە، لە "دیوانی ڕۆژئاوایی-ڕۆژهەڵاتی"دا دیارترین نموونەی ئەمەیە. گۆتە ئیلهامی لە شاعیری فارس، حافزی شیرازی، وەرگرت بۆ ئەوەی پردێک لە خۆشەویستی و زانین لە نێوان هەردوو شارستانیەتەکەدا دروست بکات، بەو باوەڕەی کە شیعر دەتوانێت ئەوەی خەڵک بە لێکدووری دەزانی، یەکی بخاتەوە. ئەو وای دەبینی کە ڕۆژهەڵات دژبەری ڕۆژئاوا نییە، بەڵکو ڕۆحی تەواوکەریەتی، و دیدە نەمرەکەی خۆی داڕشت کە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا ناتوانن لێک جیاببنەوە، چونکە "مرۆڤایەتی" لە هەردووکیاندا نیشتەجێیە، و بەمەش دووانەیی ناکۆکیی باوی تێپەڕاند.

ج. سەدەی بیستەم و دواتر: ڕۆژهەڵات وەک قیبلەنومایەک بۆ خود

لەگەڵ سەرەتای سەدەی بیستەمدا، وێنەی ڕۆژهەڵات لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاواییدا لە شوێنێکی نامۆ و جوانەوە گۆڕا بۆ "سەرچاوەی دانایی و پەناگەی ڕۆحی سەرگەردان" لەناو ژاوەژاوی مۆدێرنەدا. هەروەک چۆن ئەڵمانییەکە، هێرمان هێسە، لە دانایی ڕۆژهەڵاتدا پەناگەیەکی بۆ قەیرانەکانی ڕۆحی ئەورووپی دۆزییەوە، تا دەگاتە ڕۆمانی "کیمیاگەر"ی نووسەری بەڕازیلی، پاولۆ کۆیلۆ، ڕۆژهەڵات چیتر تەنیا شوێنێک نەبوو، بەڵکو بووە قیبلەنومایەکی ڕۆحی کە مرۆڤ بەرەو "ئەفسانە تایبەتییەکەی خۆی" لە گەشتێکی ناوەکیدا ڕێنمایی دەکات، کە تێیدا هەموو ڕێگەیەک دەیگرێتەبەر، ڕێگەیەکە بەرەو خۆدۆزینەوە. ئەوەی ئەم ئەدیبانەی سەرسام کرد جوگرافیا نەبوو، بەڵکو "ڕۆژهەڵات وەک بیرۆکەیەکی زیندوو و پڕ لە مانا: خاکی بێدەنگی و تێڕامان و گەڕان بە دوای نهێنیی بووندا" بوو. بەڵام ئەم ئاوێنەیە دوو لایەنی هەبوو؛ لە کاتێکدا ڕۆژئاوا لە خەیاڵی ڕۆژهەڵاتدا بەدوای ڕۆحی خۆیدا دەگەڕا، ڕۆژهەڵات داهاتووی خۆی لە عەقڵانییەتی ڕۆژئاوادا دەبینی.

.2ئاوێنە پێچەوانەکە: سەرسامیی ڕۆژهەڵات بە عەقڵانییەتی ڕۆژئاوا

پارادۆکسەکە لەوەدایە کە پەیوەندیی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا هەندێک جار وەک ئاوێنەیەکی پێچەوانە دەردەکەوت. لە کاتێکدا ڕۆژئاوا بە دوای ڕۆح و شیعرییەتی ڕۆژهەڵاتدا دەگەڕا، زۆرێک لە ئەدیب و بیرمەندانی ڕۆژهەڵات بە سەرسامی و شیفتەییەوە دەیانڕوانییە ڕۆژئاوا، و تێیدا نموونەی داهاتوو و ئەو ژیانەوەیەیان دەبینی کە ئاواتیان بۆ دەخواست. ئەمەش لە چوارچێوەی داینامیکێکدا بوو کە زۆرجار ڕەنگدانەوەی کاریگەریی شۆکی شارستانی و لۆژیکی هێزی سەپێنراوی سەردەمی داگیرکاری بوو.

ا . . ڕۆژئاوا وەک نموونەی ڕۆشنگەری

لە سەرەتاکانی ژیانەوەی عەرەبییەوە، ئەدیبان گەشتیان بۆ ئەورووپا دەکرد و بە دیدی نوێوە دەگەڕانەوە. تەها حسێن بە چاوێکی سەرسام بە ئازادیی فیکرەوە لەبارەی پاریسەوە نووسیویەتی، و ڕۆژئاوای کردووە بە نموونەی ڕۆشنگەری، تەنانەت لە هەندێک لە نووسینەکانیدا وا دەردەکەوت داوا لە ڕۆژهەڵات دەکات واز لە سیحرە کۆنەکەی بهێنێت بۆ ئەوەی بە کاروانی پێشکەوتن بگات. هەروەها عەقاد و مازنی لە قۆناغەکانی ژیانی فیکرییاندا سەرسامییەکی قووڵیان بەو شارستانیەتە ڕۆژئاواییە دەربڕیوە کە ژیان ڕێکدەخات و ڕێز لە عەقڵ دەگرێت.

ب. بانگەوازەکان بۆ بەڕۆژئاواییکردن

ئەم سەرسامییە گەیشتە لووتکە لەگەڵ ئەو بیرمەندانەی کە هەڵوێستی ڕادیکاڵتریان هەبوو. سەلامە مووسا بە ئاشکرا داوای "بەڕۆژئاواییکردن"ی فیکری عەرەبیی دەکرد، بەو باوەڕەی کە ڕزگاری لە شوێنکەوتنی تەواوەتیی ڕۆژئاوادایە، نەک لە گەڕانەوە بۆ کەلەپوور. بەڵام لەناو گەرمەی ئەم سەرسامییەدا، لە بیری زۆر کەس چوو کە ڕۆژئاوا خۆی لە ڕۆژهەڵاتدا بەدوای ئەو ڕۆح و شیعرییەتەدا دەگەڕا کە نەیبوو، و ئەوەی کە شارستانیەتی ڕۆژهەڵات کە ئیلهامی بە گۆتە و کازانتزاکیس بەخشیبوو، لە قووڵیدا هیچی کەمتر نییە لە شارستانیەتی ئەورووپا. بەم شێوەیە، پەیوەندییەکە وەک ئاوێنەیەکی پێچەوانە دەردەکەوێت: ڕۆژهەڵات سەرسامە بە عەقڵی ڕۆژئاوا، و ڕۆژئاوا سەرسامە بە ڕۆحی ڕۆژهەڵات، و هەریەکەیان لەوی دیکەدا ئەوە دەبینێتەوە کە لە خۆیدا نییەتی. بەڵام ئەم هاوکێشە ناسەقامگیرە کۆتاییی چیرۆکەکە نەبوو، بەڵکو ئەو ژانە بوو کە دەنگە نوێیەکانی لێ لەدایک بوو، کە مافی گێڕانەوەی چیرۆکی خۆیان بەدەست هێنایەوە.

.3وەرگرتنەوەی گێڕانەوە: دەنگگەلێک لە ناوەوە چیرۆکی ڕۆژهەڵات دەگێڕنەوە

لە ڕووبەڕووبوونەوەی وێنەی ڕۆژهەڵات وەک خەونێکی دووری ڕۆژئاوایی یان وەک ڕەنگدانەوەیەکی کاڵی شارستانیەتی ڕۆژئاوا، چەندین دەنگی ئەدەبی و فیکریی عەرەبیی یەکلاکەرەوە دەرکەوتن کە مافی پێناسەکردنی خۆیان بۆ ڕۆژهەڵات گەڕاندەوە. ئەم دەنگانە لەبارەی ڕۆژهەڵاتەوە وەک کەسێک نەیاننووسی کە لەبارەی ڕابردوویەکی لەدەستچووەوە دەنووسێت، بەڵکو وەک

ڕاستییەکی زیندوو و لێوانلێو لە ژیان، و دیدگایەکیان پێشکەش کرد کە لە ناوەوە سەرچاوەی گرتبوو.

- **نەجیب مەحفووز :** لەبارەی قاهیرەوە نووسی، نەک وەک شارێکی ماندوو کە ساڵان ماندوویان کردووە، بەڵکو وەک جیهانێک پڕ لە دانایی و ئەفسانە، و ڕۆحە قووڵەکەیی ئاشکرا کرد کە چاوی گەشتیاری تێپەڕبوو نایبینێت.

- **جوبران خەلیل جوبران :** ئاهەنگی بۆ جەوهەری ڕۆحیی ڕۆژهەڵات گێڕا، بەو باوەڕەی کە "دڵی جیهان"ە و بە باوەڕ و شیعر لێدەدات، و دەنگێکی ڕەسەنی ڕۆژهەڵاتی پێشکەش بە جیهان کرد کە باس لە بەها گەورەکانی مرۆڤایەتی دەکات.

- **تەها حسێن (لە گەشتە تەواوکراوەکەیدا)** تەها حسێن خۆی باشترین بەڵگەیە لەسەر ئەم گەشتە فیکرییە ئاڵۆزە. دوای ئەوەی بە سەرسامییەوە بە ڕۆژئاوا لە فەرەنسا گەڕایەوە، بە هۆشیارییەکی نوێوە گەڕایەوە بۆ بەرگریکردن لە کەلەپووری عەرەبی، نەک بۆ ڕەتکردنەوەی مۆدێرنە، بەڵکو بۆ خوێندنەوەی ئەم کەلەپوورە بە **"چاوێکی ڕەخنەگرانەی خۆشەویستانە "** کە ئامانجی نوێکردنەوەی بوو لە ناوەوە، و درکی بەوە کردبوو کە ژیانەوەی ڕاستەقینە لەسەر پچڕان بنیات نانرێت، بەڵکو لەسەر دیالۆگی ڕەخنەگرانە لەگەڵ خود.

- **ئێدوارد سەعید :** لە کتێبەکەیدا "ڕۆژهەڵاتناسی"، ئەو وێنە باوەی هەڵوەشاندەوە کە ڕۆژئاوا بۆ ڕۆژهەڵاتی کێشابوو، میکانیزمەکانیی ئاشکرا کرد، و مافی ئەوەی بۆ ڕۆژهەڵات گەڕاندەوە کە چیرۆکی خۆی بگێڕێتەوە، و لەوەی تێپەڕاند کە تەنیا بابەتی لێکۆڵینەوە یان خەیاڵ بێت.

ئەم دەنگانە، و زۆری تریش، جەختیان لەوە کردەوە کە ڕۆژهەڵات ناتوانرێت لە تێڕوانینێکی دەرەکی یان ئەفسانەیەک یان حەسرەتێکدا کورت بکرێتەوە. ئەو واقیعێکی زیندووە کە خاوەنی دەنگ و گێڕانەوەی سەربەخۆی خۆیەتی، و ئەمەش بەرەو تێگەیشتنێکی قووڵترمان دەبات لە سروشتی ئەم دیالۆگە بەردەوامە.

کۆتایی: دیالۆگێکی بێ کۆتا و پێویستیی ڕۆح بۆ هاوسەنگی

پەیوەندیی ئەدەبی و فیکریی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا لە جەوهەردا پەیوەندییەکی ئاڵوگۆڕییە، کە گەڕانێکی هەمیشەیی مرۆڤانەیە بە دوای ئەوەی کە لە ئاوێنەی ئەوی دیکەدا کەمە لە خوددا. ڕۆژئاوا لە ڕۆژهەڵاتدا بەدوای ڕۆحانییەتی ونبوودا گەڕا، و ڕۆژهەڵات لە ڕۆژئاوادا بەدوای عەقڵانییەتی ڕێکخراودا گەڕا، و لە هەردوو حاڵەتەکەدا ئامانج تەواوکاریی خود بوو. ئەم دیالۆگە بێ کۆتاییە جەخت لەوە دەکاتەوە کە ڕۆژهەڵاتی ڕاستەقینە نە خەیاڵێکی ڕۆژئاواییە و نە سێبەری کەسێکی ترە، بەڵکو حاڵەتێکی ڕۆحی و کولتووریی زیندووە، هەر کاتێک جیهان هەوڵی لەبیرکردنی بدات، لە خۆڵەمێشەکەیەوە بە ڕوونی و سەرسوڕهێنەریی زیاترەوە دەگەڕێتەوە.

ئەم دیالۆگە ئەدەبییە تەنیا مێژوویەکی فیکری نییە، بەڵکو شایەتحاڵی ئەوەیە کە شارستانیەتەکان، هەرچەندە بەهێز بن، لە گۆشەگیریدا ناتەواو دەمێننەوە، و ئەوەی کە ڕۆحی مرۆڤ لە گەڕانی هەمیشەیی خۆیدا بە دوای تەواوکاریدا، هەمیشە ڕوو لە ئەوی دیکە دەکات تا نیوە ونبووەکەی خۆی تێدا بدۆزێتەوە. ڕەنگە باشترین کۆتایی ئەوە بێت کە ئەم ڕاستییە نەمرەمان بیر بێتەوە: "هەر کاتێک ڕۆژئاوا لە عەقڵانییەت و خێرایی و ژاوەژاو ماندوو بوو، لە نووسیندا دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژهەڵات، هەروەک چۆن تینوویەک دەگەڕێتەوە سەر کانی".

*گوتار: نسرين مشاعلة، سحر الشرق في الادب الغربي!

وەرگێڕان: ئەی ئای - سەرچاوە: aljazeera.net/blogs

زمان و نامۆبوونی خود لە فەلسەفەدا

کاتێک لە ئەزموون دادەبڕێت ، دەبێتە سیستەمێکی دووبارەبوونەوە.

١ .پێشەکی: پرسیاری فەلسەفیی زمان

زمان ، وەک یەکێک لە قووڵترین پرسە فەلسەفییەکان ، هەمیشە جێگەی مشتومڕ بووە. ئایا تەنیا ئامرازێکە بۆ گەیاندنی بیرۆکەکان ، یان خۆی ئەو چوارچێوەیەیە کە شێوەی بیرکردنەوە و هەبوونی ئێمە دیاری دەکات؟ ئەم وتارە تیشک دەخاتە سەر لایەنە تاریکەکەی زمان ؛ ئەو کاتەی لە ئامر ازێکی ئاشکراکردنەوە دەبێتە میکانیزمێکی **هەڵکێشان** کە مرۆڤ لە ئەزموونە ڕەسەنەکەی **ڕیشەکێش** دەکات و وای لێ دەکات لەناو قاڵبە وشکەکانی قسەکردندا بژی ، نەک لەناو جەوهەری بووندا.

هەر لە سەرەتاکانی بیری فەلسەفییەوە ، مرۆڤ سەرقاڵی زمان بووە ؛ ئایا تەنیا ئامرازێکە بۆ پەیوەندی ، یان ئەوەیە کە سنوورەکانی بیرکردنەوە و سروشتی بوون دادەڕێژێت؟ بەڵام ئەوەی هەندێک لە فەیلەسووفە گەورەکان پێی ئاگا بوون ، رووە تاریکەکەی زمان بوو ، کاتێک نابێتە هۆکارێک بۆ دەرکەوتن و ئاشکرابوون ، بەڵکو دەبێتە میکانیزمێکی هەڵکێشان کە مرۆڤ لە ئەزموونە ڕەسەنەکەی دوور دەخاتەوە و دەیکاتە بوونەوەرێک کە لەناو قاڵبەکانی قسەکردندا دەژی ، لە دەرەوەی ناوکی بوون.

٢ .ڕوانگە فەلسەفییەکان لەسەر نامۆبوون بەهۆی زمانەوە

لەم بەشەدا ، شرۆڤەی دید و بۆچوونی چەندین فەیلەسووفی دیار دەکەین کە تاوتوێی ئەوەیان کردووە چۆن زمان دەتوانێت مرۆڤایەتی لە ئەزموونی ڕەسەن و زیندوو دوور بخاتەوە و تووشی نامۆبوونی بکات.

٢.١ .هایدگەر: زمان وەک "ماڵی بوون" یان زیندان

مارتن هایدگەر تێڕوانینێکی بنەڕەتی بۆ زمان دادەڕێژێت و وەک "ماڵی بوون" پێناسەی دەکات. بەڵام هۆشداری دەدات کە ئەم ماڵە ، کاتێک دەبێتە "چەنەبازی"ی ڕۆژانە ، لە پەناگەیەکەوە دەگۆڕێت بۆ زیندانێک کە ڕەسەنایەتی تێیدا دەخنکێنرێت.

قووڵترین کەس کە ئەم لایەنەی شیکردەوە هایدگەر بوو ، کە پێی وابوو زمان ئامرازێک نییە لە دەستی مرۆڤدا ، بەڵکو **"ماڵی بوون"**ە ، کە مرۆڤ تێیدا نیشتەجێیە ، نەک وەک قسەکەرێک ، بەڵکو وەک بوونەوەرێک کە لەلایەن خودی بوونەوە لە ڕێگەی زمانەوە بانگ دەکرێت. بەڵام ئەم ماڵە لەوانەیە ببێتە زیندان. زمانی ڕۆژانە ، زمانی **"چەنەبازی "**و "قسە و باسی خەڵک"، وەک هایدگەر وەسفی دەکات ، ڕەسەنایەتی دادەپۆشێت و ڕێ لە دەرکەوتن دەگرێت. کاتێک مرۆڤ بە زمانی کۆمەڵ قسە دەکات ، نەک بە زمانی ئەزموونی تایبەتی خۆی ، ئامادەبوونی خۆی لە جیهاندا لەدەست دەدات. بەم شێوەیە ، زمان دەبێتە ڕێگەیەک بەرەو نامۆبوون ، چونکە وشەکان شوێنی بینین دەگرنەوە و قسەکردن دەبێتە جێگرەوەی تێگەیشتن.

بەڵام ئەگەر هایدگەر زمانە ڕۆژانەییەکەی بە کێشە دەزانی ، نیچە هەنگاوێکی ڕیشەییتر دەچێتە پێش و متمانە بە **خودی پێکهاتەی زمان** هەڵدەوەشێنێتەوە.

٢.٢ .نیچە: زمان وەک گۆڕستانی ڕاستییەکان

فریدریش نیچە هێرشێکی ڕیشەییتر دەکاتە سەر خودی زمان و پێی وایە وشەکان ئاوێنەی واقیع نین ، بەڵکو گۆڕستانێکن کە ڕاستییە زیندووەکانی تێدا دەکرێتە چەمکی بێگیان و بەستوو.

بەڵام نیچە ، یەکەم کەس بوو کە متمانەی بە خودی زمان هەڵوەشاندەوە. پێی وابوو وشەکان ئاوێنەی واقیع نین ، بەڵکو دەمامکن کە دایدەپۆشن. ڕاستی لای ئەو تەنیا **"خوازیارەگەلێکن کە لەبیرکراوە خوازیارەن"**، واتە مرۆڤەکان لە ڕێگەی زمانەوە وێنەگەلێکیان دروست کردووە کە لەسەری ڕێککەوتوون و ڕەچەڵەکە هەستەکییەکەیان لەبیر کردووە ، بۆیە وا دەزانن ڕاستین. لێرەدا هەڵکێشان بە ڕوونترین شێوەی خۆی دەردەکەوێت ؛ زمان ئەزموون لە گەرمییە زیندووەکەی دادەماڵێت و دەیکاتە چەمکی وشک و بێگیان ، بەمەش مرۆڤ لەو پشێوییە داهێنەرانەیە دادەبڕێت کە مەرجی بوونی ڕەسەنە. لای نیچە ، زمان ئەو **گۆڕستان**ەیە کە ڕاستییەکانی تێدا دەنێژرێت دوای ئەوەی لە وشەکاندا دەیبەستن.

لە کاتێکدا نیچە زمانی وەک گۆڕستانی ڕاستییەکان نیشان دا ، ڤیتگنشتاین تیشکی خستە سەر ئەوەی کە چۆن ئەم 'گۆڕستانە' لە ڕێگەی **بەکارهێنانی کردارییەوە** مانا بەرهەم دەهێنێت ، بەڵام وەهمیشی لێ دەکەوێتەوە.

٢.٣ .ڤیتگنشتاین: یارییە زمانییەکان و وەهمی گەوهەر

لودڤیگ ڤیتگنشتاین ڕەخنەکە لە پرسی 'ڕاستی'یەوە دەگوازێتەوە بۆ پرسی 'بەکارهێنان'. ئەو جەخت دەکاتەوە کە کێشە فەلسەفییەکان لە تێنەگەیشتن لە **"یارییە زمانییەکان"**ەوە سەرچاوە دەگرن ، کە تێیدا مانا لە وشەدا نییە ، بەڵکو لە کرداردایە.

ڤیتگنشتاین درێژەی بەم ڕەخنەیە دا ، بەڵام لە چوارچێوەی شیکردنەوەی پراکتیکدا. لە کتێبی "لێکۆڵینەوە فەلسەfiیەکان"دا ، ئاشکرای کرد کە ماناکان لەناو وشەکاندا نین ، بەڵکو لە بەکارهێنانیاندان. کاتێک ئەمە لەبیر دەکەین ، دەکەوینە ژێر وەهمێکی زمانییەوە کە وامان لێدەکات پرسیاری بێمانا بکەین و لەناو تۆڕێک لەو چەمکانەدا بژین کە بوونەتە جێگرەوەی ئێمە. زمان نێوەندگیرێکی بێگەرد نییە ، بەڵکو یارییەکی کۆمەڵایەتییە ، و کاتێک وەک جەوهەری بیرکردنەوە وەری دەگرین ، پەیوەندیمان لەگەڵ ژیاندا نامێنێت. چونکە وتە کاتێک لە دەرەوەی چوارچێوەی خۆی دووبارە دەبێتەوە ، دەگۆڕێت بۆ دووبارەبوونەوەیەکی میکانیکی کە مانا لە ئەزموونە ڕەسەنەکەی هەڵدەکێشێت.

ئەگەر ڤیتگنشتاین یارییە زمانییەکانی وەک چارەسەر و لە هەمان کاتدا سەرچاوەی وەهم نیشان دا ، ئەوا ژاک دێریدا هەنگاوێکی قووڵتر دەنێت و خودی بیرۆکەی گەیشتن بە هەر جۆرە مانایەکی 'ئامادە' دەخاتە ژێر پرسیارەوە.

٢.٤ .دێریدا: دواخستنی مانا و شوێنەواری ئامادەنەبوون

فەیلەسووفانی پێشووتر هێرشیان کردە سەر پەیوەندیی نێوان وشە و واقیع ، بەڵام ژاک دێریدا هێرش دەکاتە سەر خودی بیرۆکەی **'ئامادەبوون'**، و پێی وایە زمان هەرگیز ڕاستی ئاشکرا ناکات ، بەڵکو بێ کۆتایی دوای دەخات.

دێریدا هەنگاوێکی دوورتری نا و خودی بیرۆکەی "ئامادەبوون"ی هەڵوەشاندەوە. ئەو پێی وایە زمان هەرگیز دەرکەوتنێکی ڕاستەوخۆمان پێ نابەخشێت ، چونکە مانا هەمیشە دواخراوە و لە پشت **"شوێنەوار"**یکی زمانیی شتێکی غائیبەوە خۆی دەشارێتەوە. هەر وشەیەک بانگی وشەیەکی تر دەکات و هەرگیز ناگاتە بنەما. زمان بوون ئاشکرا ناکات ، بەڵکو **"دواخستنی مانا"**ی تێدایە ، و نووسین ، وەک نموونەی زمان ، ئامادەبوون دادەپۆشێت و لە نوێوە دروستی دەکاتەوە. بەم شێوەیە مرۆڤ دەبێتە بوونەوەرێک کە لە سێبەری وشەکاندا دەژی ، نەک لە ڕووناکی ئەزمووندا. لای دێریدا ، هیچ ڕزگاربوونێک لەم نەرێکردنە دووبارەیەی ئامادەبوون نییە ، چونکە خودی زمان جووڵەی غیابە.

چەمکی 'غیاب' لای دێریدا ، بە شێوەیەکی شیعریانەتر لای مۆریس بلانشۆ دەردەکەوێت ، کە نووسین وەک ئەزموونی نیشتەجێبوون لەناو ئەم غیابەدا دەبینێت.

٢.٥ .مۆریس بلانشۆ: نووسین وەک نیشتەجێبوون لە ئامادەنەبووندا

مۆریس بلانشۆ ڕەهەندێکی ئەدەبی و بوونگەرایی دەدات بەم ڕەخنەیە. لای ئەو ، کردەی نووسین ، کە بەرزترین شێوەی

زمانە، لە هەمان کاتدا قووڵترین ئەزموونی لەدەستدانە؛ وشە شوێنی شتەکان دەگرێتەوە و نووسەر لەناو غیابی ئەوەی دەیەوێت بیڵێت، نیشتەجێ دەبێت.

لە ڕەوتێکی نزیکدا، مۆریس بلانشۆ پێی وابوو زمان مەودایەک دروست دەکات کە ناتوانرێت پڕ بکرێتەوە لەنێوان مرۆڤ و ئەوەی دەیەوێت بیڵێت. کاتێک دەنووسین، خودی شتەکە لە هەمان ئەو ساتەدا کە دەیگرین لەدەستی دەدەین، چونکە وشە ئەزموونەکە ناگێڕێتەوە، بەڵکو شوێنی دەگرێتەوە. نووسین لای ئەو **"نیشتەجێبوون لە غیابدا"** یە، و نووسەر ئەو کەسەیە کە ئەم لەدەستدانە وەک چارەنووسی خۆی دەژی. مانا لای بلانشۆ بەدەست ناهێنرێتەوە، چونکە پێش زمان بە شێوەیەکی پوخت بوونی نییە، بەڵکو لەگەڵیدا لەدایک دەبێت و لەگەڵیدا دەمرێت. بەم مانایە، هەموو وتەیەک شێوەیەکە لە شێوەکانی لەدەستدان، و هەموو هەوڵێک بۆ دەربڕین، هەڵکێشانی خودە لە ساتە زیندووەکەی.

ئەم هەستە بە لەدەستدان و ناتەواوی لە گواستنەوەی مانادا، دەبێتە بابەتی سەرەکیی تێڕامانەکانی واڵتەر بنیامین، بەتایبەتی لە چوارچێوەی وەرگێڕاندا.

٢.٦ .واڵتەر بنیامین: ناسەقامگیریی گواستنەوەی مانا

واڵتەر بنیامین لە ڕێگەی تێڕامان لە کردەی وەرگێڕانەوە، ناسەقامگیری و لاوازیی ذاتیی زمانی مرۆیی ئاشکرا دەکات. ئەو پێی وایە زمان هەرگیز ناتوانێت بە تەواوی مانا بگوازێتەوە، بەڵکو تەنیا وەک بەڵێنێکی بەدینەهاتوو ئاماژەی پێ دەکات.

بەڵام واڵتەر بنیامین سەرنجی خستە سەر ناسەقامگیریی زمان لە گواستنەوەی مانادا. لە تێڕامانەکانیدا دەربارەی وەرگێڕان، پێی وایە زمان ڕاستی لەخۆ ناگرێت، بەڵکو ئاماژەی پێ دەکات. ئاماژە بەوە دەکات کە لە پشتیەوەیە، بەڵام پێی ناگات. وەرگێڕان، و بە گشتی زمان، دەریدەخات کە هەموو مانایەک لە ناخیدا ئەوەی هەڵگرتووە کە ناوترێت، و مانای تەواو بەدی نایەت. زمان، بەم شێوەیە، جیهانمان پێ ناگەیەنێت، بەڵکو بە دەوریدا دەسوڕێتەوە، و هەموو وتەیەک بەڵێنێکە کە هێشتا بەدی نەهاتووە.

لە کاتێکدا بنیامین جەخت لەسەر ناتەواویی زمان دەکاتەوە، مارتن بوبەر کێشەکە لە گۆشەیەکی ترەوە دەبینێت: مردنی زمان کاتێک پەیوەندیی ڕاستەقینە نامێنێت.

٢.٧ مارتن بوبەر: زمانی مردوو و زمانی زیندوو

مارتن بوبەر کێشەی نامۆبوون لە زماندا دەبەستێتەوە بە لەدەستدانی دیالۆگەوە. لای ئەو، زمان کاتێک زیندووە کە ڕووبەڕووی 'تۆ'یەکی تر بێتەوە؛ بەبێ ئەم ڕووبەڕووبوونەوەیە، قسەکردن دەبێتە دەنگدانەوەیەکی بۆش و مردوو.

مارتن بوبەر پێی وایە زمان ڕاستی خۆی لەدەست دەدات کاتێک لە وتووێژکردن دادەبڕێت. ئەو وتەیەی ڕووی لە **"تۆ "** نییە، دەگۆڕێت بۆ قسەیەکی مردوو. زمانی زیندوو ئەوەیە کە پەیوەندییەک لەنێوان خود و ئەوی تردا دەکاتەوە، بەڵام زمانی داخراو بەسەر خۆیدا، وا لە مرۆڤ دەکات قسە لەگەڵ هیچ کەسێک نەکات، واتە لەگەڵ بۆشاییدا. لای بوبەر، لەدەستدانی بوونەکی کاتێک دەست پێ دەکات کە مرۆڤ بەبێ دیالۆگ قسە دەکات، چونکە ئەو زمانەی وتووێژ ناکات، بوونی هاوبەش دەمرێنێت و خود دەگۆڕێت بۆ دەنگدانەوەیەکی بۆش.

ئەم دووفاقییەی نێوان زمانی زیندوو و مردوو، لای جۆرج شتاینەر لەناو کێشەی وەرگێڕاندا قووڵتر دەبێتەوە، کە تێیدا هەر هەوڵێک بۆ تێگەیشتن، شێوەیەک لە خیانەتیشی تێدایە.

٢.٨ .جۆرج شتاینەر: وەرگێڕان وەک خیانەتێکی پێویست

جۆرج شتاینەر کێشەی نامۆبوون لە زماندا دەباتە ناو دڵی پرۆسەی پەیوەندی و وەرگێڕانەوە. لای ئەو، زمان تەنیا ئامرازی گواستنەوە نییە، بەڵکو هێزێکە کە لە هەمان کاتدا

مانا دروست دەکات و دەیشێوێنێت ، ئەمەش وا دەکات هەر کردەیەکی وەرگێڕان ، خیانەتێکی پێویست بێت.

لە سەدەی بیستەمدا ، شتاینەر کێشەکەی لە چوارچێوەی وەرگێڕان و پەیوەندیدا سەرلەنوێ خستەوە ڕوو. لە کتێبەکەیدا "دوای بابل" ، پێی وایە زمان تەنیا ناگوازێتەوە ، بەڵکو دەیشێوێنێت و لە نوێوە دروستی دەکاتەوە. هەموو وەرگێڕانێک لەدەستدانێکی بەشەکییە ، و هەموو هەوڵێک بۆ دەربڕین ، خیانەتکردن لە بنەچەکەی تێدایە. بەم شێوەیە زمان وەک هێزێکی دوولایەنە دەردەکەوێت کە مانا دروست دەکات و دەیشیرووخێنێت ، لە یەک کاتدا ئاشکرای دەکات و دەیشارێتەوە. مرۆڤ ناتوانێت تێیپەڕێنێت ، بەڵام لە ناخیدا هەست بە نامۆبوونە قووڵەکەی دەکات.

٣ .کۆبەند و دەرئەنجام: ڕزگارکردنی زمان لە شت بوون

هەموو ئەم بیرمەندانە ، سەرەڕای جیاوازییەکانیان ، لە یەک هۆشداریی هاوبەشدا یەکدەگرنەوە: کاتێک زمان لە ئەزموونی ڕەسەن دادەبڕێت ، دەبێتە سیستەمێکی بێگیانی خۆدووبارەکردنەوە" .**چەنەبازییەکەی "**هایدگەر ، **"خوازیارە مردووەکەی "**نیچە ، و **"شوێنەواری غیاب"**ەکەی دێریدا ، هەموویان ئاماژەن بۆ یەک مەترسیی بوونەکی: ئەوەی کە مرۆڤ لە ڕێگەی زمانەکەی خۆیەوە لە خودی خۆی ڕیشەکێش بکرێت.

بۆیە ، پێویستە بگەڕێینەوە بۆ ئەو وشەیەی کە لە ئەزموونێکی ڕاستەقینەوە سەرچاوە دەگرێت ؛ بۆ ئەو زمانەی کە لە ئامادەبوونەوە دێتە گۆ ، نەک لە خو و عادەتەوە ؛ لە هاوژیانییەوە ، نەک لە دووبارەبوونەوە. ئەو گەڕانەوەیە ڕەتکردنەوەی زمان نییە ، بەڵکو ڕزگارکردنیەتی لەوەی ببێتە "شت" ، و ڕزگارکردنی مرۆڤە لە پووکانەوە و ونبوون لەناو قسەیەکدا کە کەسی تێدا نیشتەجێ نییە. چونکە زمان ، ئەگەر لە قووڵایی بوونەوە هەڵنەقوڵێت ، لە ماڵی بوونەوە دەگۆڕێت بۆ گۆڕستانێک بۆی.

لە عەرەبییەوە بۆ کوردی: ئەی ئای

لەلایەن نووسەری سعودی: **خالید غەننامی**

سەرچاوە: ماڵپەڕی aawsat.com

مێژووی فەلسەفەی یۆنانی

لە عەرەبییەوە بۆ کوردی: ئەی ئای

پوختە

مێژووی فەلسەفەی یۆنانی خاڵێکی وەرچەرخانی یەکلاکەرەوەیە لە بیری مرۆڤایەتیدا، کە گواستنەوەی لە لێکدانەوە ئەفسانەیی و ئایینییەکانەوە بۆ گەردوون بۆ ڕێبازێک بەخۆیەوە بینی کە لەسەر بنەمای ئەقڵ و بەڵگەی لۆژیکی دامەزرابوو. دەکرێت ڕەوتی ئەم فەلسەفەیە بۆ سێ قۆناغی سەرەکی دابەش بکرێت: قۆناغی سەرهەڵدان لەگەڵ فەیلەسوفانی پێش سوقرات کە لە سروشت و بنەمای یەکەمی بوون دەکۆڵنەوە؛ قۆناغی پێگەیشتن کە نوێنەرایەتی لووتکە دەکات لەگەڵ سوقرات، ئەفلاتوون و ئەرستۆ، کە تێیدا تەرکیز گۆڕا بەرەو مرۆڤ، ئەخلاق، زانین و بوون بە شێوەیەکی سیستماتیک؛ پاشان قۆناغی قوتابخانە درەنگەکان کە گەڕانەوەیەکی بۆ بایەخدانە ئەخلاقییەکان بەخۆیەوە بینی لەگەڵ کاریگەرییەکی ڕۆژهەڵاتیی زیادبوو.

فەلسەفەی یۆنانی لە دەوری دیالەکتیکە بنەڕەتییەکاندا دەسوڕێتەوە کە ڕەوتیان داڕشتووە، دیارترینیان گرژیی نێوان بیری گۆڕانی بەردەوام (هیراکلیتس) و بوونی یەکگرتووی جێگیر (پارمێنیدس) بوو، کە کێشەیەک بوو فەیلەسوفانی دواتر هەوڵی چارەسەرکردنیان دا. لە دیارترین بەشدارییەکانی، تیۆری "ئایدیاکان"ی ئەفلاتوونە، کە گریمانەی بوونی جیهانێکی ڕاستییە تەواو و ئەبستراکتەکان دەکات لە پشت جیهانی هەستپێکراوی گۆڕاوەوە، و ڕێبازە گشتگیرەکەی ئەرستۆیە کە زانستی لۆژیکی دامەزراند و زانینی وەک پرۆسەیەک دەبینی کە لە ئەزموونی هەستەوە دەست پێدەکات و ئەقڵ بەرزی دەکاتەوە. بیری یۆنانی ئەو بناغە جەوهەرییانەی دانا کە فەلسەفەی ڕۆژئاوایی و ئیسلامی بۆ چەندین سەدەی دواتر لەسەری بنیاد نران، و تێزەکانی بە شێوەیەکی بنچینەیی لە تێگەیشتن لە پرسەکانی بوون، زانین و بەهاکاندا مانەوە.

١ .سەرهەڵدانی بیری فەلسەفی و زانستی

دەرکەوتنی فەلسەفە لە کۆلۆنییە یۆنانییەکانی ئایۆنیا لە ئاسیای بچووک، پچڕانێک بوو لەگەڵ لێکدانەوە تەقلیدییەکانی جیهان، کاتێک بیرمەندە سەرەتاییەکان دەستیان کرد بە گەڕان بەدوای لێکدانەوەی سروشتی بۆ دیاردە گەردوونییەکان، دوور لە ئەفسانەکان.

١ . ١ . لە ئەفسانەوە بۆ ئەقڵ

پێش دەرکەوتنی فەلسەفە، بیری یۆنانی لە ڕێگەی شیعری داستانی و ئەفسانە ئایینییەکانەوە دادەڕێژرا.

- **بیری هۆمێری** :شیعری هۆمیرۆس ("ئیلیادە و ئۆدیسا") نوێنەرایەتی منداڵیی بیری یۆنانی دەکات، کە تێیدا سروشتی وەک بوونەوەری زیندووی خاوەن ئیرادە وێنا دەکرد و خوداوەندەکانیشی وەک مرۆڤی گەورەکراو کە ئارەزوو و ململانێی خۆیان هەبوو، و ڕاستەوخۆ دەستێوەردانیان لە ژیانی مرۆڤەکاندا دەکرد. چەمکی "قەدەر" هێزێکی باڵا بوو کە تەنانەت ئیرادەی خوداوەندەکانیشی دەچەماندەوە، لە کاتێکدا گیانی مرۆڤ دوای مردن تەنها سێبەرێکی کاڵ بوو لە جیهانێکی ژێرەوەدا کە لە پاداشت و سزا بەتاڵ بوو.

- **بیری هیسیۆدی :**هیسیۆد لە بەرهەمەکانیدا ("کار و ڕۆژگار" و "ڕەچەڵەکی خوداوەندەکان") دەنگێکی بەوەقارتر و جیددیتر پێشکەش دەکات، کە تێیدا تەرکیزی لەسەر بیری "دادپەروەری" دەکرد وەک یاسایەکی خودایی کە زیوس بە مرۆڤەکانی بەخشیوە. دیوانەکەی "ڕەچەڵەکی خوداوەندەکان" بە یەکەم هەوڵ دادەنرێت بۆ دانانی سیستمێکی ئەقڵانی بۆ گەردوون، کە تێیدا خوداوەندەکان و هێزە سروشتییەکانی لە سیستمێکی ڕەچەڵەکی پلەبەندییدا ڕیزبەند کردبوو، ئەمەش ڕێگەی بۆ بیری گەردوونیی سیستماتیک خۆش کرد.
- **حەوت داناکە :**داناکانی وەک تالیس و سۆلۆن قۆناغێکی گواستنەوەی گرنگیان پێکدەهێنا، کە ئەزموونەکانیان لە شێوەی حیکمەتی کرداریی کورتدا داڕشت وەک "خۆت بناسە"، کە ئەقڵیان ئاراستەی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی و پاشان زانست و فەلسەفە کرد.

ب. قوتابخانەکانی پێش سوقرات: گەڕان بەدوای بنەمای یەکەم (ئارخێ)

فەیلەسوفە سروشتییە سەرەتاییەکان تەرکیزیان لەسەر دیاریکردنی ماددەی سەرەتایی یان بنەما بنەڕەتییەکە بوو کە گەردوون لێی پێکدێت.

فەیلەسوف	قوتابخانە	بنەمای یەکەم (ئارخێ)	ڕێباز و بیری سەرەکی
تالیس	مەلەتی	ئاو	لێکدانەوەی سروشتیی لەسەر بنەمای تێبینی؛ هەموو شتێک زیندووە -هیلۆزۆیزم
ئەنەکسیمەندەر	مەلەتی	بێپایان (ئاپیرۆن)	ماددەیەکی بێپایان و نادیار کە دژەکان لێی جیا دەبنەوە؛ یەکەم تیۆری پەرەسەندن.
ئەنەکسیمینیس	مەلەتی	هەوا	هەمەجۆریی شتەکان لە ڕێگەی دوو پرۆسەی تەنکبوونەوە و چڕبوونەوە لێکدەداتەوە.
فیساگۆرس	فیساگۆرسی	ژمارە	گەردوون سیستمێکی بیرکاریی هاوسەنگە (کۆسمۆس)؛ پاککردنەوەی نەفس لە ڕێگەی زانست و لەدایکبوونەوەی دووبارە.
هیراکلیتس	ئایۆنی	ئاگر / گۆڕانی بەردەوام	هەموو شتێک لە گۆڕانکارییەکی بەردەوامدایە(Panta Rhei) ؛ لەلایەن یاسایەکی گشتییەوە (لۆگۆس) حوکم دەکرێت.
پارمێنیدس	ئیلیایی	بوونی یەکگرتووی جێگیر	ڕاستی تەنها بە ئەقڵ دەدرکێنرێت؛ بوون یەکە، ئەبەدییە، ناگۆڕێت. هەستەکان فریودەرن.

ج. هەوڵەکانی ئاشتکردنەوە و قەیرانی سوفستاییەکان

فەیلەسوفە درەنگەکان هەوڵیاندا جێگیریی بوون لای پارمێنیدس و گۆڕانی بەرچاوی واقیع ئاشت بکەنەوە، لە کاتێکدا سوفستاییەکان قەیرانێکیان لە چەمکی ڕاستیدا دروست کرد.

- **فەیلەسوفانی ئاشتکردنەوە:**
  - **ئیمپیدۆکلیس :**گەردوونی بۆ چوار رەگەزی جێگیر گەڕاندەوە (خاک ، ئاو ، هەوا ، ئاگر) کە بەهۆی دوو هێزی خۆشەویستی (ڕاکێشان) و ڕق (دوورخستنەوە) یەکدەگرن و جیادەبنەوە.
  - **ئەنەکساگۆراس :**گریمانەی بوونی ژمارەیەکی بێپایانی لە "تۆوەکان" (هاوشێوەکان)ی جیاواز لە جۆردا دەکرد ، و "ئەقڵ (Nous) "ئەو بنەمایە بوو کە تێکەڵە سەرەتاییەکەی جوڵاند و ڕێکیخست.
  - **دیمۆکریتۆس :**ڕێبازی ئەتۆمیی دانا ، کە جیهان لە گەردیلەی بێپایان و دابەشنەبوو (جەوهەرەکان) پێکدێت کە لە بۆشاییەکی بێپایاندا (خەلا) دەجووڵێن.
- **سوفستاییەکان :**مامۆستای پیشەگەری ڕەوانبێژی و دیالەکتیک بوون ، کە بایەخی فەلسەفەیان لە سروشتەوە بۆ مرۆڤ گۆڕی. بە ئاراستەیەکی ڕێژەیی و گومانگەرایی جیادەکرانەوە ، و نکۆڵییان لە بوونی ڕاستییەکی ڕەها دەکرد.
  - **پرۆتاگۆراس :**خاوەنی وتە بەناوبانگەکەیە "مرۆڤ پێوەری هەموو شتێکە" ، کە بەو مانایەیە ڕاستی بۆ هەر تاکێک ڕێژەییە.
  - **گۆرگیاس :**گومانگەراییی بردە ئەوپەڕی ، هەوڵیدا بیسەلمێنێت کە: (١) هیچ شتێک بوونی نییە ، (٢) ئەگەریش هەبێت ناتوانرێت بزانرێت ، (٣) ئەگەریش بتوانرێت بزانرێت ناتوانرێت بۆ کەسانی تر بگوازرێتەوە.

٢ .وەرچەرخانە گەورەکە: سوقرات ، ئەفلاتوون و ئەرستۆ

ئەم سێ کەسایەتییە لووتکەی فەلسەفەی یۆنانییان پێکدەهێنا ، کە ڕێبازی گشتگیریان بۆ لێکۆڵینەوە لە ئەخلاق ، زانین ، بوون و سیاسەت دامەزراند.

أ . سوقرات: فەزیلەت زانینە

سوقرات کاردانەوەیەک بوو بەرامبەر بە ڕێژەگەریی سوفستاییەکان ، کە تەرکیزی فەلسەفەی گەڕاندەوە سەر ژیانی ئەخلاقیی مرۆڤ لەژێر دروشمی "خۆت بناسە."

- **ڕێبازە سوقراتییەکە :**ڕێبازێکی دیالۆگی بەکاردەهێنا کە لە دوو قۆناغ پێکدەهات:

1. **گاڵتەجاری (ئایرۆنی)** خۆنواندن بە نەزانی بۆ ئاشکراکردنی ناکۆکییەکانی بەرامبەر و لەقکردنی زانینە ساختەکەی.
2. **مامانی (مایوتیک)** یارمەتیدانی بەرامبەر بۆ دەرهێنانی ئەو ڕاستییەی کە لە ناخیدا شاراوەیە لە ڕێگەی پرسیاری لۆژیکییەوە.

- **گەڕان بەدوای چییەتییەکاندا :**سوقرات هەوڵیدا "پێناسەی گشتگیر" بۆ چەمکە ئەخلاقییەکانی وەک ئازایەتی ، دادپەروەری و خواناسی دابنێت ، بە بەکارهێنانی ڕێبازی ئیستیقرائی کە لە نموونە تاکەکانەوە بۆ چەمکە گشتییەکە دەگوازرێتەوە.
- **ئەخلاقی ئەقڵانی :**فەلسەفە ئەخلاقییەکەی لەسەر بنەمای ئەوە دامەزراوە کە فەزیلەت زانینە و ڕەزیلەت نەزانییە. هەرکەسێک چاکە بناسێت ، دەبێت ئەنجامی بدات ، و هیچ کەسێک بە ئەنقەست خراپە ناکات ، بەڵکو لە ئەنجامی نەزانیی بە ڕاستیی چاکە بۆ خۆی.

ب. ئەفلاتوون: جیهانی ئایدیاکان

ئەفلاتوون ، قوتابیی سوقرات ، سیستمێکی فەلسەفیی تەواوکاریی بنیاد نا کە بە یەکێک لە گەورەترین سیستمە

فیکرییەکانی مێژوو دادەنرێت، و تەوەری سەرەکیی تیۆری "ئایدیاکان"ە.

- **زانین و بوون (تیۆری ئایدیاکان)** ئەفلاتوون پێی وایە جیهان بۆ دوو بەش دابەش دەبێت:

1. **جیهانی هەستپێکراو :**جیهانێکی گۆڕاو و ناتەواوە، و تەنها سێبەر یان کۆپیی ڕاستییە. زانین تێیدا تەنها "بۆچوون"ە.
2. **جیهانی ئەقڵی (جیهانی ئایدیاکان)** جیهانی ڕاستییە ئەزەلی و جێگیر و تەواوەکانە. ئەمە بوونی ڕاستەقینە و بابەتی "زانستی" دڵنیاییە. زانینی ڕاستەقینە بریتییە لە "بیرکەوتنەوە " (Anamnesis)ی ئەو ئایدیایانەی کە نەفس پێش دابەزینی بۆ ناو جەستە بینیونی.

- **ئایدیای چاکە :** بەرزترین ئایدیایە، و سەرچاوەی بوون و ئەقڵانییەتی هەموو ئایدیاکانی ترە، وەک خۆر وایە لە جیهانی هەستپێکراودا کە ڕووناکی و ژیان دەبەخشێت.

- **نەفس و سیاسەت:**
    - **نەفسی سێ بەشی :**نەفسی دابەش کردووە بۆ سێ بەش: ئەقڵی (حیکمەت)، تووڕەیی (ئازایەتی)، و ئارەزوومەند (خۆپارێزی). دادپەروەری لە نەفسدا بریتییە لە هاوسەنگیی نێوان ئەم سێ بەشە لەژێر سەرکردایەتیی ئەقڵدا.
    - **کۆمارە نموونەییەکە :**لە کتێبەکەیدا "کۆمار"، وێنەی شارە نموونەییەکەی وەک ڕەنگدانەوەی نەفسی سێ بەشی کێشاوە، کە لە سێ چین پێکدێت: فەرمانڕەوا فەیلەسوفەکان (ئەقڵ)، سەربازە پاسەوانەکان (تووڕەیی)، و کرێکار و بەرهەمهێنەرەکان (ئارەزوو). دادپەروەری لە دەوڵەتدا کاتێک دێتە دی کە هەر چینێک ئەرکی دیاریکراوی خۆی جێبەجێ بکات.

ج. ئەرستۆ: فەلسەفە وەک زانستێکی سیستماتیک

ئەرستۆ، قوتابیی ئەفلاتوون، گەورەترین عەقڵی ئینسایکلۆپیدیی سەردەمە کۆنەکان بوو، کە بناغەی سیستماتیکی بۆ نزیکەی هەموو لقەکانی زانین دانا.

- **لۆژیک و زانست :**بە دامەزرێنەری ڕاستەقینەی زانستی لۆژیک دادەنرێت، کە بە "ئامێر" (ئۆرگانۆن)ی بیری دەزانی کە بۆ هەموو زانستەکان پێویستە. تیۆری قیاسی(Syllogism) ی وەک ئامرازێک بۆ بەڵگەهێنانەوەی سەلمێنەر پەرەپێدا.
- **میتافیزیک و سروشت :**بە پێچەوانەی ئەفلاتوونەوە، ئەرستۆ پێی وابوو کە "شێوە " (Form)یان چییەتی لە جیهانێکی دابڕاودا بوونی نییە، بەڵکو لەناو "مادده(Matter) "ی پێکهێنەری شتە تاکەکاندا شاراوەیە. هەموو شتێکی سروشتی ئاوێتەیەکە لە هیۆلا (مادده) و شێوە.
- **چوار هۆکارەکە :**بۆ شیکردنەوەی هەر شتێک، دەبێت لە چوار هۆکارەکەی تێبگەین: ماددی، شێوەیی، بکەر، و ئامانجی.
- **بزوێنەری نەبزۆک :**لە لووتکەی بووندا، بزوێنەرێکی یەکەم هەیە، کە هۆکاری کۆتایی هەموو جووڵەیەکە لە گەردووندا، و کرداری پەتی و ئەقڵی پوختە کە بیر لە خودی خۆی دەکاتەوە.
- **نەفس و ئەخلاق:**
    - **نەفس :**بریتییە لە "یەکەمین تەواوکاریی جەستەیەکی سروشتیی ئۆرگانیک"، واتە شێوەی جەستە و بنەمای ژیان و

فرمانەکانیەتی. هێزەکانی نەفسی دابەش کردووە بۆ گەشەکەر (بۆ ڕووەک)، هەستەوەر (بۆ ئاژەڵ)، و قسەکەر (بۆ مرۆڤ).

- **ئەقڵی چالاک:** جیاوازیی کردووە لە نێوان "ئەقڵی کارلێکراو" کە تێگەیشتە ئەقڵییەکان وەردەگرێت، و "ئەقڵی چالاک"ی دابڕاو و نەمری کە شێوە ئەقڵییەکان لە خەیاڵە هەستەکییەکان دادەماڵێت.

٣. بابەت و چەمکە سەرەکییەکان

فەلسەفەی یۆنانی کۆمەڵێک تەوەرەی بنەڕەتیی تێدایە کە کۆی پێکهاتە فیکرییەکەی پێکدەهێنن.

- **بوون و گۆڕان:** ئەو کێشە سەرەکییەی کە لە دژایەتیی نێوان دیدی هیراکلیتس بۆ گەردوون وەک گۆڕانکارییەکی بەردەوام و دیدی پارمێنیدس بۆ بوون وەک ڕاستییەکی یەکگرتوو و جێگیر سەریهەڵدا.
- **ئەقڵ بەرامبەر هەستەکان:** ئەو مشتومڕەی کە لەسەر سەرچاوەی زانینی دڵنیایی بوو. لە کاتێکدا ئەفلاتوون پێشینەی ڕەهای بە ئەقڵ دەدا وەک ئامرازێک بۆ درککردن بە جیهانی ئایدیاکان، ئەرستۆ پێی وابوو زانین لە هەستەکانەوە دەست پێدەکات و پاشان ئەقڵ گشتگیرییەکانی لێ دەردەهێنێت.
- **نەفس و نەمری:** پەرەسەندنی چەمکی نەفس لە بوونی بە سێبەرێکی کاڵ (هۆمیرۆس)، بۆ جەوهەرێکی خودایی نەمر کە لە جەستەدا زیندانی کراوە و هەوڵی پاکبوونەوە دەدات (فیساگۆرسی و ئەفلاتوون)، تا دەگاتە بوونی بە شێوەی جەستە و بنەمای فرمانە ژیانییەکانی لەگەڵ بەشێکی نەمری کە ئەقڵی چالاکە (ئەرستۆ).
- **سیستەم و ئامانجگەری (تیلیۆلۆجی)** باوەڕبوون بەوەی کە گەردوون شتێکی پشێو نییە بەڵکو "سیستەم"ێکی (کۆسمۆس) هاوسەنگ و تێگەیشتنییە، و دیاردە سروشتییەکان بۆ ئامانجێک ڕوودەدەن. ئەمە لە "ئەقڵ"ی ئەنەکساگۆراس، "ئایدیای چاکە"ی ئەفلاتوون، و "هۆکاری ئامانجی"ی ئەرستۆدا ڕەنگی دایەوە.
- **ئەخلاق و بەختەوەری (یودایمۆنیا)** گەڕان بەدوای چییەتیی "ژیانی باش" خەمێکی سەرەکی بوو، لە بەستنەوەی بە زانینەوە لای سوقرات، تا گەیشتن بە هاوسەنگیی ناوەکی و دادپەروەری لای ئەفلاتوون، و گەیشتن بە بەدەستهێنانی بەختەوەری لە ڕێگەی پەیڕەوکردنی فەزیلەتەوە بەپێی ئەقڵ لای ئەرستۆ.

سەرچاوە: يوسف كرم، تاريخ الفلسفة اليونانية، مؤسسة هنداوي.

بەسەرکردنەوەی ئەدەبیاتی گەلان: ئەدەبی کلاسیک لە یۆنان و ڕۆما

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە بۆ زاری سۆرانی: ئەی ئای

پێشەکی: پێناسە و گرنگیی ئەدەبی کلاسیک

ئەدەبی کلاسیک یەکێکە لە لقە ئەدەبییەکان کە بە جوانیی دەربڕین و قووڵیی ماناکان دەناسرێتەوە، و ڕەگ و ڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو نموونە ئەدەبییانەی کە لە یۆنانی کۆن و ڕۆمادا بەرهەم هێنراون. ئەم جۆرە ئەدەبە بە خاڵی دەستپێکی زۆرێک لە شێوازە ئەدەبییەکانی دواتر لە مێژووی کولتووریی ڕۆژئاوادا دادەنرێت. لەم چوارچێوەیەدا، ئەدەبی کلاسیک کۆمەڵێکی بەرفراوان لە بەرهەمی ئەدەبی دەگرێتەوە کە فەلسەفە، هونەر، دراما و شیعر بەرجەستە دەکەن. ئەم بەرهەمانە جا بە شێوەی دەقی پەخشان یان شیعر بووبن، بابەتی هەمەجۆریان خستووەتە ڕوو کە لاسایی ئەزموونەکانی ژیانی مرۆڤایەتی و پرسیارە بوونییەکانیان کردووەتەوە.

ئەدەبی کلاسیک چەند تایبەتمەندییەکی هەیە کە لە قۆناغە ئەدەبییەکانی تر جیای دەکاتەوە:

- **ڕێسا شیعرییە توندەکان**: یەکێک لە دیارترین تایبەتمەندییەکانی پابەندبوونە بە کێش و سەروای توندوتۆڵ، کە قووڵایی و دەوڵەمەندی بە دەقەکان دەبەخشێت.
- **بەکارهێنانی ڕەوانبێژی و شوبهاندن**: نووسەران بە شێوەیەکی بەرفراوان وێنەی ڕەوانبێژی و شوبهاندنیان بەکارهێناوە بۆ گەیاندنی بیرۆکەکان بە شێوەیەکی کاریگەرتر.
- **تەرکیزکردن لەسەر کارەکتەری تاکەکەسی**: تیشک دەخاتە سەر کارەکتەرە تاکەکان و ئەو گرژییە دەروونیانەی کە پێیدا تێدەپەڕن، ئەمەش قووڵاییەکی مرۆیی بە بەرهەمەکان دەبەخشێت.
- **ناوەڕۆکی فەلسەفی و ڕەوشتی**: ناوەڕۆکێکی فەلسەفی و ڕەوشتیی هەیە کە خوێنەر هان دەدات بۆ بیرکردنەوە و تێڕامان لە بەها مرۆییەکان و جیهانی دەوروبەری.

بیرۆکەکانی فەیلەسووفە یۆنانییەکان، وەک ئەفلاتوون و ئەرەستوو، ڕۆڵێکی گرنگیان لە چەسپاندنی ئەم ئەدەبەدا هەبوو، وایان کرد کە ببێتە سەرچاوەیەک بۆ نووسەران و بیرمەندان بە درێژایی سەدەکان.

جێی ئاماژەیە کە کاریگەریی ئەدەبی کلاسیک لە سنووری کات و شوێندا نەوەستاوە، بەڵکو شوێنەوارێکی ڕوونی لەسەر ئەدەبی جیهانی بەجێهێشتووە. ئەدیبانی سەردەمانی دواتر ئیلهامیان لەم بەرهەمانە وەرگرتووە، کە ئەمەش بووەتە هۆی داڕشتنی ئەدەبی مۆدێرن و دروستکردنی شێوازی نوێی گێڕانەوە و شیعر، و ئەمەش بەڵگەی بەردەوامیی کاریگەریی ئەدەبی کلاسیکە بە درێژایی نەوەکان.

بۆ تێگەیشتن لەم میراتە، پێویستە لەو توخمانە ورد ببینەوە کە ئەم نەریتە ئەدەبییەیان داڕشتووە، و لە کاریگەریی بنەڕەتیی فەلسەفەوە دەست پێ دەکەین.

1.کاریگەریی فەلسەفە لەسەر ئەدەبی کلاسیک

فەلسەفە وەک پایەیەکی بنچینەیی، ڕۆڵێکی سەرەکیی لە داڕشتنی ئەدەبی کلاسیکدا گێڕا. زیاتر لەوەی تەنها پاشخانێکی فیکری بێت، فەلسەفە ئەو گۆڕەپانە هزرییەی

خوڵقاند کە تیۆریی ئەدەبیی کلاسیکی لەسەر بنیات نرا. ململانێی نێوان بیرمەندانی وەک ئەفلاتوون و ئەرەستوو، بەتایبەتی لەسەر ڕۆڵی هونەر—لەنێوان ئایدیالیزم و لاساییکردنەوە—(mimesis) چوارچێوەی ڕەخنەیی و ڕەوشتیی دانا کە نووسەران و شاعیرانی ئەو سەردەمە کاریان تێدا دەکرد و بەرهەمەکانیان لە ڕووناکیدا دەپشکنی.

ئەفلاتوون بە بۆچوونەکانی دەربارەی جوانی و هونەر ناسراوە، و پێی وابوو کە شیعر و هونەر دەتوانن ببنە ئامرازێک بۆ فێرکردنی فەزیلەتەکان. لەگەڵ ئەوەشدا، لە *کۆمارەکە*یدا کۆمەڵێک سنووری بۆ شاعیران دانا، و ئاماژەی بەوە کرد کە پێویستە بەرهەمە ئەدەبییەکان لەگەڵ چەمکە ڕەوشتی و عەقڵانییەکاندا بگونجێن.

بەڵام ئەرەستوو گرنگیی هونەرە ئەدەبییەکان و لە سەرووی هەمووشیانەوە شیعری درک کرد. لە کتێبی "هونەری شیعر"دا، دیدگایەکی نوێی خستەڕوو کە دژی بیرۆکەکانی ئەفلاتوون بوو. ئەرەستوو پێی وابوو کە شیعر بەهایەکی فێرکاریی هەیە و تێگەیشتن لە ئەزموونی مرۆڤایەتی بەهێز دەکات. هەروەها چەمکی "کاسارسیس (Catharsis) "یان پاکبوونەوەی دەروونی هێنایە ئاراوە، کە بریتییە لە پاککردنەوەی هەستەکان لە ڕێگەی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ئازار و جوانی. ئەم بیرۆکانە قووڵاییەکی نوێیان بە ئەدەبی کلاسیک بەخشی و یارمەتیی شاعیران و نووسەرانیان دا بۆ لێکدانەوەی ڕووداوە مرۆییەکان بە شێوەیەکی دەربڕین و کاریگەریی زیاترەوە.

سەرباری ئەمانە، فەلسەفە پاشخانێکی فیکریی بۆ ئەدیبە ڕۆمانییەکانی وەک ڤێرجیل و ئۆڤید پێک دەهێنا، کە لە نووسینەکانیاندا کاریگەریی بنەماکانی ئەفلاتوون و ئەرەستوویان لەسەر بوو. بەرهەمەکانیان بەرجەستەبوونێکی ڕوونی پەیوەندیی نێوان فەلسەفە و ئەدەب، چونکە پەیامی فەلسەفیی قووڵیان لە چوارچێوەی گێڕانەوەی ڕووداو و کارەکتەرەکاندا دەچنی، و بەم شێوەیە ڕەهەندی مانایی ئاڵۆزیان دەبەخشییە دەقەکانی ئەو سەردەمە.

ئەم بنەما فەلسەفییە قووڵانە، زەمینەیان بۆ گەشەکردنی یەکێک لە دیارترین فۆرمە ئەدەبییەکان خۆش کرد: شیعری داستانئامێز.

.2شیعری داستانئامێز و ئەفسانەکانی یۆنان

شیعری داستانئامێز (Epic Poetry) بە یەکێک لە دیارترین شێوازە ئەدەبییەکان دادەنرێت کە لە یۆنانی کۆندا گەشەی کردووە. ئەم شێوازە لە کۆمەڵێک بەرهەمی ئەدەبیدا دەردەکەوێت کە قارەمانێتیی پاڵەوانان و ڕووداوە مێژووییە گەورەکان دەخاتە ڕوو. لەنێو شاعیرانی ئەم بوارەدا، هۆمیرۆس وەک یەکێک لە گرنگترین ناوەکان دەدرەوشێتەوە، کە دوو بەرهەمی ناوازەی نووسیوە: "ئیلیادە" و "ئۆدیسە."

ڕووداوەکانی "ئیلیادە" باس لە جەنگی تەڕوادە دەکات، و چیرۆکەکە لە نێوان کارەکتەرە ئەفسانەییە جیاوازەکاندا دەخولێتەوە، لە پاڵەوانی جەنگ، ئەخیلیس، تا پاشا هێکتۆر. هۆمیرۆس لەم داستانەدا وەسفێکی وردی شەڕ و قارەمانێتی پێشکەش دەکات، و هەروەها پرسیاری مرۆیی قووڵ سەبارەت بە ئازایەتی و چارەنووس دەوروژێنێت. لە ڕێگەی ئەفسانەی تەڕوادەوە، بەها ڕەوشتی و مەعنەوییەکانی پاڵەوانانی یۆنان نمایش دەکرێن، کە ئەمەش وای کردووە شیعری داستانئامێز ببێتە ئامرازێک بۆ گواستنەوەی میراتی کولتووری و ڕەوشتیی کۆمەڵگەی یۆنانی کۆن.

بەڵام لە "ئۆدیسە"دا، سەرکێشییەکانی ئۆدیسیۆس لە گەشتە دوورودرێژەکەیدا بۆ گەڕانەوە بۆ نیشتمانەکەی دوای کۆتاییهاتنی جەنگ دەگێڕدرێتەوە. ئەم داستانە کارلێکی لەگەڵ خوداوەندە جیاوازەکان و ئەو ئەزموونانەی کە پێیدا تێپەڕیوە لەخۆدەگرێت، کە تێمای سەرەکی وەک دانایی و زیرەکی دەخاتە ڕوو. ئەم بەرهەمە بەرجەستەبوونێکی دیکەی ئەفسانە یۆنانییەکانە، چونکە ئەفسانەکان یارمەتیدەرن لە دروستکردنی ڕەهەندی هێمایی بۆ کارەکتەر و ڕووداوەکان، و بەمەش خەیاڵ بەهێزتر دەکەن و بەها کۆمەڵایەتییەکان بەرجەستە دەکەن.

لەکاتێکدا داستانەکان ئەفسانە گەورەکانی پاڵەوانان و خوداوەندەکانیان دەگێڕایەوە، ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتیی یۆنان (polis) پێویستی بە فۆرمێکی ڕاستەوخۆتر و گشتیتر هەبوو—واتە شانۆ—بۆ تاوتوێکردنی دۆخی مرۆڤ لە کاتی ڕاستەقینەدا.

.3ئەدەبی شانۆیی: کۆمیدیا و تراجیدیا

ئەدەبی شانۆیی یەکێکە لە شاکارە دیارەکانی کولتووری یۆنانی کۆن، کە دراما بە شێوەیەکی بەرچاو ڕۆڵی لە دارشتنی هۆشیاریی کۆمەڵایەتی و ڕەوشتیی خەڵکدا هەبوو لەو سەردەمەدا. شانۆ لە یۆناندا لە ماوەی سەدەکانی پێنجەم و شەشەمی پێش زاییندا گەشەی کرد، و دوو جۆری سەرەکیی لێ کەوتەوە: کۆمیدیا و تراجیدیا. ئەم دوو جۆرە دوو دەربڕینی هونەریی جیاوازن کە لایەنە جۆراوجۆرەکانی ژیانی مرۆڤایەتی ڕەنگ پێ دەدەنەوە.

تراجیدیا، کە بە جددییەت و هەستی قووڵ دەناسرێتەوە، لە ڕێگەی کارەساتەکانی وەک "ئۆدیپی پاشا"ی سۆفۆکلیس و "میدیا"ی یوریپیدس دەردەکەوێت، کە تێیدا ئازار، لەدەستدان و ململانێی دەروونی کۆدەبنەوە. زۆرجار تراجیدیا باس لە بابەتەکانی پەیوەست بە چارەنووس و دادپەروەری دەکات، کە کاریگەرییەکی قووڵ لەسەر بینەران بەجێدەهێڵێت و ڕووبەڕووی هەستەکانی ئازار و شکستیان دەکاتەوە. شانۆنووسانی وەک سۆفۆکلیس و یوریپیدس شێوازی ژیان و ئازارەکانی پاڵەوانەکانیان دەخەنە ڕوو، کە تێیدا ڕووداوەکان بەرەو کۆتاییەکی تراژیدی هەنگاو دەنێن.

لە لایەکی ترەوە، کۆمیدیا جۆرێکە لە هونەری شانۆیی کە تەرکیزی لەسەر پێشکەشکردنی کات بەسەربردن و پێکەنینە، و زۆرجار ڕەخنەی کۆمەڵایەتی لەخۆدەگرێت. بۆ نموونە، ئاریستۆفان ئەم جۆرە لە ڕێگەی شانۆگەرییە گاڵتەجاڕییەکانی وەک "بۆقەکان" بەرجەستە دەکات، کە تێیدا بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئەسینا بە شێوەیەکی پێکەنیناوی دەخاتە ڕوو. کۆمیدیا لە ڕێگەی نوکتەوە یارمەتیدەرە لە تیشک خستنە سەر کەم و کوڕییەکانی کۆمەڵگە، کە وای لێ دەکات ببێتە ئامرازێکی کاریگەر بۆ گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی.

لەکاتێکدا تراجیدیا بانگهێشتی بیرکردنەوەی قووڵ دەکات دەربارەی کارەساتی مرۆیی، کۆمیدیا ئاوێنەیەک بۆ واقیع بە شێوەیەکی خۆش پێشکەش دەکات. بۆیە، ئەدەبی شانۆیی یۆنانی فرەچەشنیی ئەزموونی مرۆڤایەتی بەرجەستە دەکات، و کاریگەرییەکەی تا ئەمڕۆش قووڵ و زیندووە.

لە گەشەسەندنی شانۆی یۆنانییەوە، سەرنجمان دەگوازینەوە بۆ ئەو پەرەسەندنە ئەدەبییە تایبەتانەی کە لە ڕۆما سەریان هەڵدا.

.4ئەدەبی ڕۆمانی: لە شیعرەوە بۆ پەخشان

ئەدەبی ڕۆمانی قۆناغێکی دەوڵەمەند و هەمەچەشنە لە مێژووی ئەدەبدا، کە بە شێوەیەکی سەرسوڕهێنەر بە درێژایی سەردەمەکان گەشەی کردووە. ئەم بەشە تیشک دەخاتە سەر پەرەسەندنی لە شیعری داستانئامێزەوە بۆ پەخشانی ڕێکخراوی وتاربێژان و فەیلەسووفەکان.

ڤێرجیل :(Virgil) شاعیر ڤێرجیل بە یەکێک لە دیارترین کەسایەتییەکانی بواری شیعری ڕۆمانی دادەنرێت. ئەو شیعری "ئەنیاذە(The Aeneid) "ی نووسی، کە داستانێکی ڕۆمانییە و باس لە سەرکێشییەکانی پاڵەوان ئینیاس دەکات. بەرهەمەکانی ڤێرجیل بە جوانیی زمان و قووڵیی ماناکان دەناسرێنەوە، کە وای کرد ناوبانگێکی بەرفراوان و کاریگەرییەکی بەردەوام لەسەر ئەدەبی ڕۆژئاوایی بەدەست بهێنن.

ئۆڤید :(Ovid) ئۆڤید شاعیرێکی تر بوو کە ئەدەبی ڕۆمانی بە شیعرەکانی دەوڵەمەند کرد. کۆمەڵێک بەرهەمی پێشکەش کرد کە ئەفسانە و ڕۆمانسییەت تێکەڵ دەکەن، وەک "گۆڕانەکان (Metamorphoses) "کە بە یەکێک لە دیارترین بیرۆکەکانی دادەنرێت. ئەم بەرهەمانە تیشک دەخەنە سەر هونەری شیعریی نایابی ڕۆمانەکان و لایەنەکانی ژیان و کولتووری ئەو سەردەمە ئاشکرا دەکەن. ئۆڤید

شێوازێکی داهێنەرانەی لە گێڕانەوەی چیرۆکەکاندا بەکارهێنا، کە ڕەهەندێکی نوێی بە ئەدەبی کلاسیک بەخشی.

سیسرۆ :(Cicero) لەپاڵ شیعردا، پەخشان (نثر)یش لە ئەدەبی رۆمانیدا گەشەی کرد. سیسرۆ، فەیلەسووف و وتاربێژ، بە یەکێک لە گرنگترین نووسەرانی پەخشان دادەنرێت کە کاریگەریی لەسەر ئەدەبی رۆمانی هەبوو. ئەو بە شێوازە بەهێز و ڕوونەکەی لە نووسیندا ناسرابوو. بەرهەمەکانی باس لە بابەتەکانی فەلسەفە و سیاسەت دەکەن، و دیدگایەکی قووڵ دەربارەی ژیان و کۆمەڵگەی رۆمانی پێشکەش بە خوێنەر دەکەن. ئەم نووسینانە شوێنەوارێکی ڕوونیان بەجێهێشت، کە یارمەتیدەر بوو لە داڕشتنی ئەو پێوەرە ئەدەبییانەی کە لە شارستانیەتەکانی دواتردا باو بوون.

لێرەوە، کاریگەریی ئەم بەرهەمە بنەڕەتییانەی یۆنان و رۆما دەبەستینەوە بە شوێنەوارە بەردەوامەکەیان لەسەر سەردەمە ئەدەبییەکانی دواتر.

.5ئەدەبی کلاسیک و کاریگەریی لەسەر ئەدەبی هاوچەرخ

ئەدەبی کلاسیک، کە بەرهەمی هەردوو شارستانیەتی یۆنانی و رۆمانییە، بە یەکێک لەو سەرچاوە دەوڵەمەندانە دادەنرێت کە کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر پەرەسەندنی ئەدەبی هاوچەرخ هەبووە. بەرهەمە ئەدەبییە کلاسیکییەکان شوێنەوارێکی ڕوونیان لەسەر نووسەران و بیرمەندانی سەردەمانی دواتر بەجێهێشتووە، و ناتوانین لە ئەدەبی مۆدێرن تێبگەین بەبێ درککردنی کاریگەریی دەقە کلاسیکییەکان، کە وەک سەرچاوەیەکی کولتووری و فیکری دەمێننەوە.

1. **سەردەمانی ناوەڕاست :(The Middle Ages)** لەم سەردەمەدا، زانیارییە ئەدەبییە یۆنانی و رۆمانییەکان بە شێوەیەکی نیوەچڵ پارێزران. دەقە کلاسیکییەکان کاریگەرییان لەسەر نووسەرە ئایینی و فەیلەسووفەکان هەبوو. بۆ نموونە، نووسەرانی وەک تۆماس ئەکویناس بیرۆکەکانی ئەرەستوویان بەکارهێنا بۆ لێکدانەوەی باوەڕە مەسیحییەکان، کە بووە هۆی تێکەڵکردنی کاریگەریی کلاسیکی لە فەلسەفەی مەسیحیدا.
2. **سەردەمی ڕێنیسانس :(The Renaissance)** ئەم سەردەمە بووە شایەتحاڵی زیندووکردنەوەیەکی گەورەی دەقە کلاسیکییەکان. زۆرێک لە نووسەران و هونەرمەندان ئیلهامیان لە بەرهەمەکانی هۆمیرۆس، سوکرات و شاعیرە رۆمانییەکانی وەک ڤێرجیل وەرگرت. بۆ نموونە، دانتی ئەلیگێری لە "کۆمیدیای خودایی"دا بەردەوام ئاماژەی بە میراتی کلاسیکی دەکرد. هەروەها، نووسەرانی وەک شکسپیر رۆڵێکی سەرەکییان لە وەرگێڕانی تێما کلاسیکییەکان بۆ چوارچێوەی نوێدا هەبوو، کە بووە هۆی پەرەسەندنی رۆمان و شانۆی مۆدێرن.
3. **نووسەرانی هاوچەرخ (Contemporary Writers):** کاریگەریی ئەدەبی کلاسیک تەنها لە سەردەمە کۆنەکاندا قەتیس نەماوە، بەڵکو تا ئەمڕۆش بەردەوامە. ئەمە بە ڕوونی لە زۆرێک لە رۆمان و شیعرە مۆدێرنەکاندا دەردەکەوێت کە ئەفسانە کلاسیکییەکان دووبارە دەگونجێنن و باس لە تێماکانی پەیوەست بە بەها مرۆیی و ڕەوشتییەکان دەکەنەوە. بەم شێوەیە، نووسینی مۆدێرن بە ڕەگە کلاسیکییەکانییەوە بەستراوەتەوە.

لە ڕوانگەی کاریگەرییە مێژووییەکەیەوە، دەچینە سەر شیکردنەوەیەکی وردتری تایبەتمەندییە هونەری و ستایلییە دیارەکانی.

.6تایبەتمەندییە هونەرییەکانی ئەدەبی کلاسیک

ئەدەبی کلاسیک لە یۆنان و ڕۆمادا بە چەند تایبەتمەندییەکی هونەری دەناسرێتەوە کە ئەزموونێکی جوانیی ناوازە بۆ خوێنەر دروست دەکەن. ئەم بەشە ئەو توخمانە شی دەکاتەوە—شیعری، ستایلی، و هێمایی—کە ئەزموونە جوانیناسانە تایبەتەکەی پێک دەهێنن.

تایبەتمەندی (Characteristic)	**شیکردنەوە**(Analysis)
شیعرییەت (Poetic Devices)	نووسەران کێش و سەروایان بەکاردەهێنا بۆ زیادکردنی قووڵایی و دەوڵەمەندی بۆ دەقەکان. شاعیران توخمەکانی وەک جناس و سەجع-یان بەکاردەهێنا بۆ دڵنیابوون لە ڕەوانیی نووسین، کە وای کرد بەرهەمەکانیان لە یادەوەریی ئەدەبی جیهانیدا نەمرن.
فرەچەشنیی ستایل (Stylistic Variety)	ئەم ئەدەبە بە فرەچەشنییەکی هونەریی ڕوون دەناسرایەوە. دابەش بوو بەسەر جۆرە جیاوازەکاندا، لەوانە شیعری درامی، شیعری غینایی، و پەخشان. هەر جۆرێک تایبەتمەندیی خۆی هەبوو، بەڵام توخمی هاوبەشیشیان هەبوو، وەک بەکارهێنانی چڕی وێنەی ڕەوانبێژی و شوبهاندن.

لەسەر ئاستی هێمایی(Symbolism) ، ئەدەبی کلاسیک ڕووی لە بەکارهێنانی هێمای ئاڵۆز کردبوو بۆ دەربڕینی پرسە کۆمەڵایەتی، سیاسی، و فیکرییەکان. بۆ نموونە، ئیلهامی ئەفسانەیی زۆر بەکاردەهێنرا بۆ دەربڕینی ئەو بەها و نموونە باڵایانەی کە کۆمەڵگە هەوڵی بۆ دەدا. لە ڕێگەی ئەم بەکارهێنانە زیرەکانەی هێماوە، نووسەران توانییان قووڵاییەکی زیاتر بە دەقەکانیان ببەخشن، کە وای کرد نەوەکانی دواتر مانای جۆراوجۆر لە بەرهەمە ئەدەبییە کۆنەکان هەڵبهێنجن.

ئەم تەکنیکە هونەرییە بنەڕەتییانە ڕاستەوخۆ پەیوەستن بەو شێوازانەی کە بۆ گێڕانەوە و بنیاتنانی کارەکتەر بەکارهاتوون.

.7شێوازەکانی گێڕانەوە و بنیاتنانی کارەکتەر

ئەدەبی کلاسیک لە یۆنان و ڕۆمادا فرەچەشنییەکی گەورە لە شێوازەکانی گێڕانەوە و بنیاتنانی کارەکتەردا نمایش دەکات. ئەم شێوازانە بوونە بنەما بۆ ئەو نەخشە ئەدەبییانەی کە بە درێژایی سەدەکان بەردەوام بوون.

1. **فرەچەشنیی گێڕانەوە (Narrative Variety):** ڕۆمان و داستانەکان شێوازی جۆراوجۆریان لەخۆگرتبوو، لە گێڕانەوەی هێڵی (linear) کە ڕووداوەکان بەدوای یەکدا دەگێڕێتەوە، تا دەگاتە شێوازی ناهێڵی (non-linear) کە لە نێوان کات و شوێنی جیاوازدا دەجووڵێت بۆ بەهێزکردنی ئەزموونی چیرۆکەکە.
2. **گێڕانەوە لە ڕوانگەی کارەکتەرەوە (Character-Driven Perspective):** یەکێک لە دیارترین شێوازەکانی گێڕانەوە لە ڕوانگەی کارەکتەرەکانەوەیە. بۆ نموونە، کارەکتەرە سەرەکییەکان، وەک ئۆدیسیۆس لە "ئۆدیسە"دا، جۆرێک لە گێڕانەوەی کەسی بەکاردەهێنن کە ڕێگە بە خوێنەر دەدات لە پاڵنەر و بیرکردنەوەیان تێبگات. ئەم شێوازە قووڵایی دەروونیی کارەکتەرەکان نیشان دەدات.
3. **بنیاتنانی کارەکتەری ئاڵۆز (Complex Character Development):** کارەکتەرەکان لە چیرۆکەکاندا ڕەنگدانەوەی ئاڵنگارییە کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئایینییەکانن. ئەوان تەنها ئامرازێک نین بۆ گواستنەوەی چیرۆکەکە، بەڵکو ڕەنگدانەوەی چوارچێوەی مێژوویی و کولتووریی سەردەمی

خۆیانن. بۆ نموونە، کارەکتەری "ئەنتیگۆن"ی سۆفۆکلیس بەرجەستەکەری ململانێی نێوان تاک و یاسا باوەکانە، کە ئاڵۆزیی کەسایەتیی مرۆڤ و ململانێ ناوخۆییەکان دەردەخات.

4. **دینامیکیی پەیوەندییەکان (Dynamic Relationships):** دینامیکیی پەیوەندیی نێوان کارەکتەرەکان رۆڵێکی سەرەکی لە بنیاتنانی گێڕانەوەکەدا دەگێڕێت. پەیوەندییە سۆزداری و خێزانییەکان تێکەڵ دەبن بۆ گەشەکردنی راستەقینەی کارەکتەرەکان. لە رێگەی دیمەنە کارلێکئامێزەکانەوە، کاریگەریی بڕیار و هەڵبژاردنەکان لەسەر چارەنووسی کارەکتەرەکان پیشان دەدرێت.

کۆی ئەم تەکنیکە پێشکەوتووانە، هێزی نەمر و کاریگەریی ئەدەبی کلاسیکیان دروست کردووە و بەرەو دەرەنجامی کۆتاییی میراتە گشتییەکەی دەمانبەن.

کۆتایی: میراتی ئەدەبی کلاسیک

ئەدەبی کلاسیک لە یۆنان و رۆمادا شوێنەوارێکی قووڵ و لەبیرنەکراوی لەسەر کولتوور، هونەر و بیری رۆژئاوایی بەجێهێشتووە. لە رێگەی بەرهەمی کەسانی گەورەی وەک هۆمیرۆس، ئەسینیۆس و سینیکا، ئەدەبی کلاسیک بناغەیەکی پتەوی بۆ زۆرێک لە لایەنەکانی داهێنانی ئەدەبی و هونەری لە سەردەمانی دواتردا دانا. ئەم میراتە لە بیرۆکە فەلسەفییە قووڵەکان، چیرۆکە مرۆییە تەواوەکان و دەربڕینە هونەرییە نایابەکاندا بەرجەستە دەبێت، کە بووەتە هۆی دارشتنی ناسنامەی کولتووریی رۆژئاوایی.

کاریگەریی ئەدەبی کلاسیک تەنها لە گێڕانەوەی چیرۆک یان شیعردا سنووردار نییە، بەڵکو لەوە تێپەڕیوە و کاریگەریی لەسەر زۆر بواری تر وەک فەلسەفە، سیاسەت و یاسا هەبووە. دەقە کلاسیکییەکان، لە شانۆگەرییەکانی ئاریستۆفانەوە تا نووسینەکانی ئەفلاتوون، هەڵسەنگاندنی رەخنەگرانەیان بۆ بوونی مرۆڤایەتی پێشکەش کردووە، کە کاریگەریی لەسەر شێوازی بیرکردنەوەی نەوەکانی دواتر هەبووە.

ئەم میراتە کولتوورییە بانگهێشتی خوێنەر دەکات بۆ چوونە ناو دەقە کلاسیکییەکان و دۆزینەوەی هەموو ئەو مانا و پەندانەی کە هەڵیانگرتووە. جا خوێنەر بەدوای داستانە مێژووییەکاندا بگەرێت، یان چیرۆکی سۆزداری، یان تێڕامانی فەلسەفی، ئەدەبی کلاسیک نوقمی دەکات لە جیهانێکی دەوڵەمەندی بیرۆکە و هەست. وردبوونەوە لەم دەقانە ئەزموونێکی سەرنجڕاکێشە کە دەرگا بۆ تێگەیشتنێکی قووڵتر لە کولتووری مرۆڤایەتی و سروشتی ژیان خۆی دەکاتەوە. بەم شێوەیە، تێڕامان لە ئەدەبی کلاسیک بانگهێشتێکە بۆ دۆزینەوەی **جوانیی بەردەوام و زانستی قووڵ** کە بە درێژایی سەردەمەکان زیندوو دەمێنێتەوە.

سەرچاوە: bahethoarabia.com

خوێندنەوەیەک بۆ شیعری "پێکەوە گەشتمان کرد" لە نووسینی شاعیر نەدا ئەلحەجاری

.1پوختە

ئەم بەڵگەنامەیە شیکارییەکی گشتگیر بۆ شیعری "پێکەوە گەشتمان کرد"ی شاعیری مەغریبی، نەدا ئەلحەجاری، پێشکەش دەکات. شیعرەکە لە دەوری بیرۆکەی گەشتێکی دوولایەنەدا دەسوڕێتەوە؛ لە لایەکەوە گەشتێکی ماددیی بەرجەستەیە و لە هەمان کاتدا گەشتێکی سۆزداری و رۆحیی قووڵە لە نێوان دوو ئەویندارا. لە رێگەی وێنەی شیعریی چڕەوە، شیعرەکە باس لە بابەتەکانی تێگەیشتنی رۆحی، دۆزینەوەی ئارامی لە بوونی ئەوی تردا، ساتەکانی خۆشیی هاوبەش، و گەیشتن بە لووتکەی یەکگرتنی هەستەکی و رۆحی دەکات. شیعرەکە توانای خۆشەویستی لە گۆڕینی رێڕەوێکی ماددی بۆ ئەزموونێکی بوونگەرایی دەوڵەمەند نیشان دەدات، کە تێیدا گەشتەکە بە تێکەڵاوبوونێکی تەواوی نێوان دوو رۆح کۆتایی دێت. ئەم شیکارییە بە شێوەیەکی تایبەت پشت بە دەقی شیعرەکە و ئەو زانیارییە ژیاننامەییانە دەبەستێت کە هاوپێچ کراون.

.2ژیاننامەی شاعیر

- **ناو** :نەدا ئەلحەجاری
- **رەگەزنامە** :مەغریب
- **بەرهەمە چاپکراوەکان:**
  - دیوانی "بەرگەم بگرە": لەلایەن بڵاوکراوەکانی یەکێتیی نووسەرانی ژنی مەغریبەوە، بە پشتیوانیی وەزارەتی رۆشنبیری، لە رەبات لە ساڵی 2017 بڵاو کراوەتەوە.
  - دیوانی "منیش رۆژێک لە رۆژان گوڵێک بووم": لەلایەن بڵاوکراوەکانی ئەلمەوکب ئەلئەدەبی، لە وەجدە لە ساڵی 2023 بڵاو کراوەتەوە.

.3شیکاریی بابەتییانەی وردی شیعرەکە

شیعرەکە هەر لە سەرەتاوە چەمکی گەشتێکی دوو رەهەندی، ماددی و سۆزداری، دادەمەزرێنێت. گەشتکردن تەنها گواستنەوە نییە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، بەڵکو رێڕەوێکە دەکەوێتە نێو دڵی پەیوەندیی خۆشەویستییەکەوە، ئەمەش مانایەکی قووڵتر و هێماییتر بە گەشتە ماددییەکە دەبەخشێت.

.3.1تەوەری سەرەکی: گەشتی دوولایەنەی خۆشەویستی (سافرنا معا)

بەڵگەی دەقی:

پێکەوە گەشتمان کرد / لە خۆشەویستیماندا رێگاکە کەوت

لێرەدا دەقەکە راستەوخۆ کردەی گەشتکردن و دۆخی خۆشەویستی تێکەڵ دەکات و ئاماژە بەوە دەکات کە رێگاکە خۆی بووەتە بەشێک لە ئەزموونە سۆزدارییە هاوبەشەکەیان.

.3.2قووڵایی رۆحی و تێگەیشتنی دوولایەنە

شاعیر تێگەیشتنێکی قووڵ بۆ رابردووی هاوبەشەکەی و ئەو پشێوییانەی کە پێش ناسینی یەکتر پێیدا تێپەڕیوە، نیشان دەدات. ئەم تێگەیشتنە زانینی رووکەشی تێدەپەڕێنێت و دەگاتە ئاستی هەستپێکردنێکی رۆحی بە رێڕەوەکانی پێشووی، کە ئەمەش هێزی پەیوەندیی نێوانیان بەهێزتر دەکات.

بەڵگەی دەقی:

زانیم رۆحت پێش ئێمە لە کوێدا وێڵ بووبوو / لەسەر کەنارە شڵەژاوەکان /و لە نزیک شۆستەی گوڵە شاهانەکان

ئەم وێنە دژبەیەکە ("کەنارە شڵەژاوەکان" و "گوڵە شاهانەکان") ئاماژەیە بۆ ڕابردوویەکی پڕ لە هەڵبەز و دابەز و ئەزموونی جۆراوجۆر، کە شاعیر بە تەواوی لێی ئاگادار بووە.

3.3.ئارامی و دامرکاندنەوەی پشێویی ناوەکی

دەقەکە کاریگەریی گۆڕانکارییهێنەری ئامادەبوونی جەستەیی و سۆزداریی هاوبەشەکە دەردەخات. لە ڕێگەی جووڵەیەکی سادە و نزیکەوە، ململانێیەکی ناوەکی دادەمرکێنرێتەوە و ئاشتی شوێنی پشێوی دەگرێتەوە.

بەڵگەی دەقی:

لە سنگمدا ئاگرەکە کوژایەوە / کاتێک لەبەر دەرگای پاسەکەدا لە باوەشت گرتم

لێرەدا "ئاگرەکە" هێمایە بۆ ئازار یان دڵەڕاوکێی ناوەکی، لە کاتێکدا "باوەش" نوێنەرایەتیی ئارامی و ئۆقرەیی دەکات کە ئەم ئاگرە دەکوژێنێتەوە. ئەم کردە سادەیە، کە بە جووڵەی دووەمی "و منت بردە لای کورسییەکە" تەواو دەکرێت، لە سادەیی خۆیدا چاودێرییەکی قووڵ و گواستنەوە لە پشێویی دەرەوە بۆ ئار امیی ناوەوە نیشان دەدات.

3.4.ساتەکانی خۆشیی هاوبەش و وردبوونەوە

شیعرەکە دەگوازێتەوە بۆ وەسفکردنی ساتێکی سەرمەستی و خۆشیی پاکی هاوبەش، کە بە تێڕامانێکی هێمن و قووڵ لە دیمەنێکی دەرەکی کە هێمای بەردەوامی و مێژووی هەڵگرتووە، دەگاتە لووتکە.

بەڵگەی دەقی:

لە خۆشیدا سەرمەست بووین / و پێکەوە تێڕامایین لە / شوورای شاری دێرین

ئەم وێنەیە خۆشیی لەناکاو و تێڕامانی هۆشیارانە کۆدەکاتەوە، کە ئاماژەیە بۆ ئەوەی پەیوەندییەکەیان تەنها لە سۆزی بەهێزدا کورت نابێتەوە، بەڵکو ڕێزگرتنێکی هاوبەشیش بۆ جوانی و مێژوو لەخۆدەگرێت.

3.5.لووتکەی یەکبوون و تێکەڵاوبوونی هەستەکی

گەشتەکە لە دێڕەکانی کۆتاییدا دەگاتە کۆتایی و لووتکەی خۆی، کە تێیدا یەکگرتنی تەواو لە نێوان دوو ئەویندارەکەدا لە ڕێگەی دانپێدانانێکی ڕاشکاوانەی خۆشەویستی و تێکەڵاوبوونێکی هەستەکی و ڕۆحیی ڕەهاوە بەدی دێت.

بەڵگەی دەقی:

بە چرپەوە پێت وتم خۆشم دەوێیت / لەسەر قۆڵت توامەوە / و رۆحم تێکەڵ بە بۆنە ناسکەکەت بوو

لێرەدا یەکگرتنەکە ڕەهەندی ماددی ("توامەوە") تێدەپەڕێنێت و دەگاتە تێکەڵاوبوونێکی ڕۆحیی تەواو، کە تێیدا ڕۆحی شاعیر تێکەڵ بە بۆنی هاوبەشەکەی دەبێت، ئەمەش کۆتاییەکی نموونەیی بۆ گەشتی خۆشەویستییەکە پێک دەهێنێت کە لە سەرەتای شیعرەکەوە دەستی پێکردبوو.

4.وەرگیراوە سەرەکییەکان

وەرگیراوەکە	واتای بابەتیانە
"پێکەوە گەشتمان کرد / لە خۆشەویستیماندا ڕێگاکە کەوت"	سروشتی دوولایەنەی گەشتەکە (ماددی و سۆزداری) دیاری دەکات.
"زانیم رۆحت پێش ئێمە لە کوێدا وێڵ بووبوو"	ئاماژەیە بۆ تێگەیشتنی ڕۆحیی قووڵ لە ڕابردووی هاوبەشەکە.

"لە سنگمدا ئاگرەکە کوژایەوە / کاتێک لە باوەشت گرتم"	کاریگەریی ئارامکەرەوە و دڵنیاکەرەوەی بوونی ئەویندارەکە ڕوون دەکاتەوە.
"لە خۆشیدا سەرمەست بووین / و پێکەوە تێڕاماین"	ئەزموونی خۆشی و تێڕامانی هاوبەش بەرجەستە دەکات.
"و ڕۆحم تێکەڵ بە بۆنە ناسکەکەت بوو"	نوێنەرایەتیی لووتکە و تێکەڵاوبوونی تەواوی نێوان دوو ڕۆحەکە دەکات.

دەقی شیعرەکە بە عەرەبی:

سافرنا معا

في حبنا وقع الطريق

عرفت روحك اين ضلت قبلنا

على الشواطئ الهائجه

وقرب ارصفة الورود الفاخره

في صدري انطفا الحريق

حين حضنتني عند باب الحافله

ومشيت بي للمقعد

انتشينا في فرح

وتاملنا معا

سور المدينة العتيق

همست لي احبك

على زندك ذبت

وامتزجت روحي بعطرك الانيق

سەرچاوە: anhaar.com

چۆن زمان شێوازی بیرکردنەوەمان دادەڕێژێت: گەڕانێک بەناو ڕێژەیی بوونی زمانەوانیدا

١.٠ پێشەکی: هێزی جادوویی زمان

زمان یەکێکە لەو توانایە سیحراوییانەی کە مرۆڤ هەیەتی. ئەمە ئەو میکانیزمە سەرەکییەیە کە ڕێگەمان پێدەدات بیرۆکە ئاڵۆز و ئەبستراکتەکان لەنێوان تاکەکاندا بگوازینەوە. بەهۆی ئەم توانا ناوازەیەوە، ئێمە دەتوانین لەرزانەوەکانی هەوا بگۆڕین بۆ بیرۆکەی هاوبەش. پرۆسەکە سادە و لە هەمان کاتدا سەرسوڕهێنەرە: من بە دەمم دەنگ (وەک ئاواز، خشە، و فوو) دروست دەکەم، ئەم دەنگانە لەرزانەوە لە هەوادا دروست دەکەن، لەرزانەوەکان دەگەنە پەردەی گوێچکەتان، و پاشان مێشکتان ئەم لەرزانەوانە وەردەگێڕێت بۆ بیرۆکە.

هێزی ئەم توانا مرۆییە بێسنوورە. بۆ نموونە، من دەتوانم بیرۆکەیەکی تەواو نوێ و سەیر بخەمە ناو مێشکتانەوە هەر ئێستا. دەتوانم بڵێم" *:تەسەور بکە ماسییەکی ماسی ژۆلە لە کتێبخانەیەکدا سەما دەکات لەکاتێکدا بیر لە میکانیکی کوانتەم دەکاتەوە ".*ئەگەر ژیانت تا ئێستا بە شێوەیەکی ئاسایی بەڕێچووبێت، ڕەنگە پێشتر هەرگیز ئەم بیرۆکەیەت بە مێشکدا نەهاتبێت. بەڵام من، تەنها لە ڕێگەی زمانەوە، وات لێدەکەم بیری لێ بکەیتەوە.

بێگومان، لە جیهاندا تەنها یەک زمان بوونی نییە. نزیکەی ٧٠٠٠ زمانی جیاواز لە سەرانسەری جیهاندا قسەیان پێدەکرێت، کە هەریەکەیان دەنگ، وشە، و پێکهاتەی تایبەت بە خۆی هەیە. ئەم فرەچەشنییە بە شێوەیەکی سروشتی ئەو پرسیارە بنەڕەتییە دێنێتە ئاراوە کە لەم نووسینەدا دەیخەینەڕوو.

٢.٠ پرسیارە دێرینەکە: ئایا زمان ڕاستی ئێمە دادەڕێژێت؟

ئایا ئەو زمانەی قسەی پێدەکەین شێوازی بیرکردنەوەمان دادەڕێژێت؟ ئەمە پرسیارێکی دێرینە و بۆ ماوەیەکی زۆر جێگەی مشتومڕی فەلسەفی و هزری بووە. گرنگییەکەی لەوەدایە کە ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە تێگەیشتنمانەوە هەیە بۆ واقیع و هۆشیاریی مرۆڤ. لە مێژوودا، دوو بۆچوونی دژبەیەک هەبوون کە ئەم مشتومڕەیان داڕشتووە.

لایەنێک، کە لەلایەن شارلمان، ئیمپراتۆری ڕۆمیی پیرۆزەوە نوێنەرایەتی دەکرێت، وتەیەکی بەهێزی هەیە کە دەڵێت : *"هەبوونی زمانی دووەم وەک هەبوونی ڕۆحی دووەم وایە ".* ئەمە ئەو بیرۆکەیە نیشان دەدات کە زمان بە شێوەیەکی چالاکانە واقیع دادەڕێژێت. لە لایەکی ترەوە، شکسپیر لە زاری جولیەتەوە پێچەوانەکەی دەڵێت" *:ناو چییە؟ گوڵ بە هەر ناوێکی ترەوە بۆنی هەر خۆش دەبێت ".*ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەو بۆچوونەی کە ڕەنگە زمان واقیع دانەڕێژێت و واقیع بە شێوەیەکی سەربەخۆ بوونی هەبێت.

بۆ هەزاران ساڵ ئەم مشتومڕە تەنها لەسەر بنەمای گریمانە بووە. بەڵام لەم دواییانەدا، گفتوگۆکە لە فەلسەفەوە گوازراوەتەوە بۆ زانست. توێژینەوەی نوێ لە تاقیگەکانی سەرانسەری جیهاندا دەستیان بە داینکردنی داتای زانستیی کۆنکرێتی کردووە بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە. لە بەشەکانی داهاتوودا، ئێمە هەندێک لەم دۆزینەوە سەرنجڕاکێشانە دەخەینەڕوو.

٣.٠ بەڵگەی زانستی: چۆن زمانە جیاوازەکان توانای مەعریفی جیاواز دروست دەکەن

ئەم بەشە چەند توێژینەوەیەکی زانستیی سەرەکی دەخاتەڕوو کە کاریگەرییە بەرجەستەکانی زمانی لەسەر مەعریفەی مرۆڤ ئاشکرا کردووە. ئەم بەڵگانە یارمەتیدەرن بۆ ئەوەی

مشتومڕەکە لە بواری فەلسەفەوە بەرەو ڕاستیی ئەزموونی ببەین و بزانین چۆن زمانە جیاوازەکان جیهانبینی جیاواز دروست دەکەن.

٣.٢ ڕووبەڕووی بۆشایی: لەودیو چەپ و ڕاستەوە

لە کۆمەڵگەیەکی خۆجێیی ئوسترالیا بە ناوی کووک تایۆرێ (Kuuk Thaayorre)، خەڵک وشەکانی وەک "چەپ" و "ڕاست" بەکارناهێنن. لەبری ئەوە، هەموو شتێک بە ئاراستە سەرەکییەکان (باکوور، باشوور، ڕۆژهەڵات، و ڕۆژئاوا) دەربڕدراوە. بۆ نموونە، ئەوان دەڵێن "مێرولەیەک لەسەر قاچی باشووری ڕۆژئاواتە." تەنانەت شێوازی سڵاوکردنیان بەم شێوەیەیە: "بەرەو کوێ دەڕۆیت؟" و وەڵامی چاوەڕوانکراو بریتییە لە: "بەرەو باکووری باکووری ڕۆژهەڵات لە دوورییەکی زۆردا. ئەی تۆ؟"

پێشتر وا دەزانرا کە مرۆڤەکان لە ئاراستەزانیدا لاوازن و بیانووی بایۆلۆجیمان بۆ دەهێنایەوە، وەک ئەوەی "مگناتیس لەناو دەنووک یان پولەکەکانماندا نییە." بەڵام ئەم تایبەتمەندییە زمانەوانییە دەرئەنجامێکی مەعریفیی گرنگی هەیە: قسەکەرانی زمانی کووک تایۆرێ خاوەنی هەستێکی ئاراستەیی زۆر بەهێز و بەردەوام چالاکن. ئەوان هەمیشە دەزانن ئاراستەکان کوێن. ئەمە دەریدەخات کە چۆن زمان و کەلتوور دەتوانن توانایەکی مەعریفیی بنەڕەتی وەک ئاراستەییبوون بە شێوەیەکی قووڵ دابڕێژن.

٣.٣ تێپەڕبوونی کات: لەسەر جەستە یان لەسەر دیمەنی سروشتی

قسەکەرانی زمانی ئینگلیزی کات لەسەر هێڵێکی خەیاڵی لە چەپەوە بۆ ڕاست دادەنێن، کە پەیوەستە بە ئاراستەی نووسینیانەوە. بەڵام لای کووک تایۆرێ، کات بە جەستەی مرۆڤەوە نەبەستراوەتەوە، بەڵکو بە دیمەنی سروشتییەوە بەندە. کاتێک ڕوویان لە باشوور بێت، کات لە چەپەوە بۆ ڕاست ڕێکدەخەن؛ کاتێک ڕوویان لە باکوور بێت، لە ڕاستەوە بۆ چەپ؛ و کاتێک ڕوویان لە ڕۆژهەڵات بێت، بەرەو جەستەیان. شێوازەکەیان هەمیشە لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوایە.

سیستەمی ئینگلیزی "خۆتەوەرە(egocentric) "، چونکە زۆر خۆپەرستانەیە کە ئاراستەی کات "هەموو جارێک کە جەستەم دەسوڕێنم دوام بکەوێت." بەڵام سیستەمی کووک تایۆرێ بەستراوەتەوە بە سروشتەوە. ئەمە "شێوازێکی بیرکردنەوەی جیاوازی دراماتیکییە دەربارەی کات".

٣.٤ جیهانی ژمارەکان: کاریگەری ژماردن

ژماردن بە بەکارهێنانی وشەی ژمارەکان "فێڵێکی" مەعریفیی بچووکە کە لە منداڵییەوە فێری دەبین. بەڵام هەندێک زمان وشەی تایبەت بە ژمارەی وردیان نییە، بۆ نموونە وشەیەک بۆ "حەوت" یان "هەشت". قسەکەرانی ئەم زمانانە ناژمێرن و لە بەدواداچوونی بڕە وردەکاندا تووشی کێشە دەبن. بۆ نموونە، ئەگەر داوایان لێبکرێت ژمارەیەک پەنگوین لەگەڵ هەمان ژمارە مراویدا بگونجێنن، ناتوانن ئەم کارە بکەن چونکە ئەو فێڵە زمانەوانییەیان نییە. ئەم فێڵە بچووکە دەرگای تەواوی جیهانی بیرکاری دەکاتەوە. بەبێ ژماردن، ناتوانیت جەبر بکەیت، ناتوانیت هیچ کام لەو شتانە بکەیت کە پێویستن بۆ دروستکردنی ژوورێکی وەک ئەمە یان ئەنجامدانی ئەم پەخشە.

٣.٥ تێگەیشتن لە ڕەنگ: شینەکانی ڕووسیا

زمانەکان مەودای ڕەنگەکان بە شێوازی جیاواز دابەش دەکەن. بۆ نموونە، لە زمانی ئینگلیزیدا یەک وشە هەیە بۆ ڕەنگی شین .("blue") بەڵام لە زمانی ڕووسیدا، جیاوازییەکی ناچاری هەیە لەنێوان شینی کاڵ (*"goluboy"*) و شینی تۆخ.(*"siniy"*)

ئەم جیاوازییە زمانەوانییە دەرئەنجامی مەعریفیی هەیە: قسەکەرانی زمانی ڕووسی لە ڕووی بینینەوە خێراترن لە جیاکردنەوەی نێوان شینی کاڵ و تۆخ. مێشکیان "کاردانەوەی سەرسوڕمان" نیشان دەدات کاتێک ڕەنگێک لە سنووری نێوان ئەم دوو وشەیە دەپەڕێتەوە، وەک ئەوەی بڵێت "ئۆە، شتێک بە شێوەیەکی پۆلێنکراو گۆڕدرا." ئەمە

نیشانەی ئەوەیە کە زمان کاریگەری لەسەر پرۆسەی تێگەیشتنی هەستەکیمان هەیە.

٣.٦ رەگەزی رێزمانی و کاریگەری لەسەر تێروانین

لە زمانەکانی وەک ئەڵمانی و ئیسپانیدا، هەموو ناوێک رەگەزێکی رێزمانی (نێر یان مێ) هەیە. بۆ نموونە، "خۆر" لە ئەڵمانیدا مێیە و لە ئیسپانیدا نێرە، و "مانگ" پێچەوانەکەیەتی. ئەمە کاریگەری لەسەر بیرکردنەوە هەیە. لە تاقیکردنەوەیەکدا دەرکەوت کە کاتێک باسی "پرد" دەکەن (کە لە ئەڵمانیدا مێیە و لە ئیسپانیدا نێرە)، قسەکەرانی ئەڵمانی زیاتر وشەی مێینەیی وەک "جوان" و "ناسک" بەکاردەهێنن، لەکاتێکدا قسەکەرانی ئیسپانی زیاتر وشەی نێرینەیی وەک "بەهێز" و "درێژ" بەکاردەهێنن.

٣.٧ رووداوەکان، لۆمەکردن، و یادەوەری

ئینگلیزی و ئیسپانی رووداوە هەڵەییەکان بە شێوازی جیاواز وەسف دەکەن. لە ئینگلیزیدا، جەخت دەکرێتە سەر بکەر: (*"He broke the vase"* ئەو گوڵدانەکەی شکاند). بەڵام لە ئیسپانیدا، زیاتر جەخت دەکرێتە سەر خودی رووداوەکە: (*"The vase broke"* گوڵدانەکە شکا). تەنانەت لە ئینگلیزیدا دەتوانین شتی سەیر بڵێین وەک *"I broke my arm"* (من قۆڵم شکاند). لە زۆر زماندا، ناتوانیت ئەم دەربڕینە بەکاربهێنیت مەگەر ئەوەی کەسێکی شێت بیت و بە ئەنقەست هەوڵی شکاندنی قۆڵی خۆتت دابێت.

ئەمە کاریگەری لەسەر یادەوەری و سەرنج هەیە. قسەکەرانی ئینگلیزی زیاتر ئەوەیان لەبیر دەمێنێت کە کێ کارەکەی کردووە، لەکاتێکدا قسەکەرانی ئیسپانی ئەگەری زیاترە ئەوەیان لەبیر بمێنێت کە رووداوەکە هەڵە بووە و *مەبەست* لە پشتەوەی نەبووە. ئەمە دەرئەنجامی گرنگی هەیە بۆ شایەتحاڵی، لۆمەکردن، و سزا. خەڵک زیاتر کەسێک لۆمە دەکەن کاتێک کردارەکە بە بکەرەوە وەسف دەکرێت "ئەو شکاندی"

ئەم نموونە زانستییانە بە روونی دەریدەخەن کە زمان تەنها ئامرازێک نییە بۆ دەربڕین، بەڵکو چوارچێوەیەکە کە کاریگەری قووڵی لەسەر چۆنیەتی تێگەیشتن و بیرکردنەوەمان لە جیهان هەیە.

٤.٠ کاریگەرییە قووڵ و هەمەچەشنەکانی زمان

نموونەکانی پێشوو دەریدەخەن کە کاریگەری زمان لەسەر بیرکردنەوە تەنها رووکەشی نییە، بەڵکو هەمەچەشن و فراوانە. دەتوانین ئەم کاریگەرییانە لە چەند پۆلێکی گشتیدا کۆبکەینەوە کە سروشتی فراوانی ئەم دیاردەیە نیشان دەدەن:

- **کاریگەری گەورە :**وەک لە بابەتی بۆشایی و کاتدا بینیمان (لای گەلی کووک تایۆرێ)، زمان دەتوانێت چوارچێوەی بیرکردنەوەمان لەم چەمکە بنەڕەتییانەدا بە تەواوی بگۆڕێت.
- **کاریگەری قووڵ :**نموونەی ژمارەکان ئەمە نیشان دەدات. هەبوونی وشەی ژمارەکان دەرگای تەواوی جیهانی بیرکاری دەکاتەوە.
- **کاریگەری زوو :**تێگەیشتن لە رەنگ نموونەیەکی ئەم کاریگەرییەیە. زمان دەست وەردەداتە ناو بڕیارە هەرە سادە و بنەڕەتییەکانی بینینەوە کە بەردەوام دەیدەین.
- **کاریگەری فراوان :**رەگەزی رێزمانی هەموو ناوەکان دەگرێتەوە. ئەمە مانای وایە زمان دەتوانێت شێوازی بیرکردنەوەمان لەبارەی هەر شتێکەوە کە ناوێکی هەبێت دابڕێژێت.
- **کاریگەری کەسی :**وەک لە بابەتی لۆمەکردن، سزا، و یادەوەری شایەتحاڵیدا بینرا، زمان کاریگەری لەسەر ئەو لایەنانەی ژیانمان هەیە کە گرنگیی کەسی و کۆمەڵایەتییان هەیە.

ئەم کاریگەرییە هەمەچەشنانە دەریدەخەن کە زمان بەشێکی دانەبڕاوە لە سیستەمی مەعریفیی ئێمە، و جوانیی فرەچەشنیی زمانەوانیش دەرخەری داهێنەری و نەرمی مێشکی مرۆڤە.

٥.٠ گرنگی پاراستنی فرەچەشنیی زمانەوانی

مرۆڤایەتی تەنها یەک گەردوونی مەعریفی دروست نەکردووە، بەڵکو ٧،٠٠٠ گەردوونی دروست کردووە—هەر زمانێک نوێنەرایەتی جیهانبینییەکی تایبەت دەکات. ئەم فرەچەشنییە زمانەوانییە بەڵگەیە لەسەر داهێنەری و توانای گونجانی مێشکی مرۆڤ.

بەڵام جێگەی داخە کە ئەم میراتە بەنرخە لە مەترسی لەناوچووندایە. ئامارەکان تراژیدین: نزیکەی هەفتەی زمانێک لەناو دەچێت، و بەپێی هەندێک خەمڵاندن، لە ماوەی سەد ساڵی داهاتوودا نیوەی زمانەکانی جیهان نامێنن. لەگەڵ لەناوچوونی هەر زمانێکدا، شێوازێکی ناوازەی بیرکردنەوە و تێگەیشتن لە جیهان لەدەست دەدەین.

خراپتر لەوەش، زۆربەی هەرە زۆری ئەو زانیارییەی کە دەربارەی مێشک و هۆشی مرۆڤ هەیە، بە شێوەیەکی باوەڕپێنەکراو تەسک و لایەنگیرانەیە، چونکە لەسەر بنەمای توێژینەوەی خوێندکارانی زانکۆکانی ئەمریکایە کە بە ئینگلیزی قسە دەکەن. ئەمە نزیکەی هەموو مرۆڤایەتی لەبەرچاو ناگرێت. بۆیە، زانست پێویستی بەوەیە کە باشتر کار بکات و تەواوی مەودای فرەچەشنی مەعریفی مرۆڤ بخوێنێتەوە.

٦.٠ دەرەنجام: تێڕامان لە گەردوونی مەعریفی خۆت

ئەو دۆزینەوانەی خرانەڕوو تەنها پەیوەست نین بەوەی کە خەڵکی "شوێنەکانی تر" چۆن بیر دەکەنەوە. ئەوانە ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بە تۆوە هەیە. ئەوانە دەریدەخەن کە چۆن ئەو زمانەی تۆ قسەی پێدەکەیت شێوازی بیرکردنەوەت دادەڕێژێت.

ئەم تێگەیشتنە دەرفەتت پێدەدات کە لە خۆت بپرسیت. ئەمە بانگهێشتێکە بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە بیر لە چوارچێوەی مەعریفیی خۆت بکەیتەوە و ئەو پرسیارە بنەڕەتییانە لە خۆت بکەیت:

- **"بۆچی من بەو شێوەیە بیر دەکەمەوە کە بیر دەکەمەوە؟"**
- **"چۆن دەتوانم بە شێوەیەکی جیاواز بیر بکەمەوە؟"**
- **"چ بیرۆکەیەک دەمەوێت دروستی بکەم؟"**

سەرچاوە: ted.com

فەلسەفەی زیرەکیی دەستکرد.. هۆشیاری لەنێوان بیرۆکە و ئامێردا

1.پێشەکی: ناساندنی کتێب و پرسیاری سەرەکی

کتێبی "فەلسەفە لە زیرەکیی دەستکرددا.. لە تیۆرییەوە بۆ پراکتیکی ئێپیستیمۆلۆژی" لە نووسینی دکتۆر ئیبراهیم کراش ، تەنها وەک زیادکردنێک بۆ کتێبخانەی فەلسەفەی تەکنەلۆژیا نایەتە ئەژمار ، بەڵکو وەک خوێندنەوەیەکی رەخنەیی قووڵیش بۆ رێڕەوێکی مەعریفی کە بیر ، عەقڵانییەت و ئامێر پێکەوە دەبەستێتەوە.

وەک نووسەر دەیبینێت ، زیرەکیی دەستکرد پرۆژەیەکی زانستیی جیاواز نییە لە فەلسەفە ، بەڵکو درێژەپێدەری پرسیاری هۆشیارییە لە بوێرترین شێوەیدا: ئایا دەکرێت عەقڵ دووبارە بەرهەم بهێنرێتەوە؟ و ئایا دەکرێت ئامێر بە شێوەیەک بیر بکاتەوە کە لە لاساییکردنەوە تێپەڕێت؟

کتێبەکە لەم دواییانەدا لەلایەن "ناوەندی عەرەبی بۆ توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی سیاسەت" لە 257 لاپەڕەدا دەرچووە ، کە کورتەیەکی جێبەجێکار ، پێشەکییەک ، چوار بەش و کۆتاییەکی شیکاریی لەخۆدەگرێت. بەڵام بەهای ئەم کارە لە ڕێکخستنە پێکهاتەییەکەیدا نییە ، هێندەی لەو میتۆدەدایە کە پەیڕەوی دەکات.

کراش لەو گریمانەیەوە دەست پێدەکات کە زیرەکیی دەستکرد "لۆگۆس"ێکی نوێیە—واتە گوتارێکی عەقڵانیی جیاواز—کە هەوڵ دەدات لە ڕێگەی تەکنیکەوە پێناسەی خودی مەعریفە دابڕێژێتەوە و سنوورەکانی تێگەیشتنی مرۆیی بۆ عەقڵ و ئیدراک تاقی بکاتەوە.

2.لە خەونی ئەفسانەییەوە بۆ پرۆژەی زانستی

نووسەر گەشتەکەی بە شوێنکەوتنی ڕەگە فکرییەکانی زیرەکیی دەستکرد لە مێژوویەکدا دەست پێدەکات کە زۆر لە شۆڕشی دیجیتاڵی کۆنترە. هەر لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە مرۆڤ هەوڵی داوە بیرکردنەوە بگۆڕێت بۆ ئامێرێکی هێمایی ، وەک ئەوەی ڕیمۆند لول بە ئامێرە دیالێکتیکییەکەی کردی ، یان بلێز پاسکال بە ئامێرە ژمێرارییەکەی ، تا دەگەینە دێکارت کە نکۆڵی لەوە دەکرد ئامێر بتوانێت خاوەنی زمان و هۆشیاری بێت.

لەنێوان ئەم دوو هەڵوێستەدا ، یەکەم جیاوازیی نێوان ئەفسانە و عەقڵ دەرکەوت. ئەو مرۆڤەی خەونی بە دروستکردنی بوونەوەرێکی لەخۆچووەوە دەبینی ، هەرگیز لە هەوڵدان بۆ هێماکردنی ئەم خەونە لە چوارچێوەی فۆرمولەی بیرکاری و لۆژیکیدا نەوەستا. کراش پێی وایە ئەو هەوڵە سەرەتاییانە بنچینەی فەلسەفەی میکانیکیی بیرکردنەوە پێکدەهێنن ، کە دواتر زەمینەی بۆ دامەزراندنی زانستی کۆمپیوتەر لە سەدەی بیستەمدا خۆش کرد.

لەگەڵ دەرکەوتنی ئامێری تیورینگدا ، پرسی "لاساییکردنەوەی زیرەکی" بووە پرۆژەیەکی زانستیی سەربەخۆ کە هەوڵی دەدا سیفاتەکانی بیرکردنەوەی مرۆڤ بۆ پێکهاتە ئەلگۆریزمییەکان بگوازێتەوە. بەڵام نووسەر بیرمان دەخاتەوە کە ئەم مەودایەی نێوان بیرکردنەوەی مرۆڤ و زیرەکیی دەستکرد هێشتا ماوە ، چونکە تێگەیشتن نەک ئەنجامدان ، جەوهەری پرسەکەیە.

3.گرێی ئێپیستیمۆلۆژیی زیرەکی

کراش ڕووبەرێکی فراوان تەرخان دەکات بۆ شیکردنەوەی ئەوەی ناوی دەنێت "گرێی ئێپیستیمۆلۆژیی زیرەکی": کاتێک بوونەوەرێک بە "زیرەک" وەسف دەکەین ، مەبەستمان چییە؟ ئایا زیرەکیی بێ هۆشیاری دەکرێت بە تێگەیشتن هەژمار بکرێت؟

وەک نووسەر دەیبینێت، وەڵامەکان هێندەی ئەو بوارانە هەمەچەشنن کە دیاردەکە لێکدەدەنەوە. پرۆگرامسازان بە توانای ئەلگۆریزمەکانەوە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان دەیبەستنەوە، زانایانی دەمارناسی وەک کردارێکی بایۆلۆژیی مێشک دەیبینن، لەکاتێکدا فەیلەسوفان لێی دەڕوانن و پرسیار لەسەر ماهیەتی خودی تێگەیشتن دەکەن.

بەم شێوەیە، زیرەکیی دەستکرد وەک بوارێکی لەڕووی مەعریفییەوە پەرتەوازە دەردەکەوێت، نەک زانستێکی یەکگرتوو. ئەم پەرتەوازەییەش لای نووسەر زیاتر سەرچاوەی دەوڵەمەندییە تاکو لاوازی، چونکە ڕێگە بە فەلسەفە دەدات پێگە ڕەخنەییەکەی خۆی وەربگرێتەوە و پرسیار لەو بنەمایانە بکات کە "نوێنەرایەتی"، "واتا" و "مەبەست"ی لەسەر دامەزراوە.

4.لەنێوان نوێنەرایەتی و ئەرک... ململانێی چەمکەکان

کتێبەکە بەوردی باس لەو نەریتە فەلسەفییانە دەکات کە پاشخانی تیۆریی زیرەکیی دەستکردیان داڕشتووە. لە لایەکەوە، نەریتی نوێنەرایەتی (representationalist) هەیە، کە پێی وایە بیرکردنەوە پێکهاتەیەکی هێماییە و دەکرێت نوێنەرایەتی بکرێت، هەڵبوەشێنرێتەوە و دواتر بەشێوەی پرۆگرامی دووبارە دابڕێژرێتەوە.

لە لایەکی ترەوە، ئاراستەی ئەرکگەرا (functionalist) پێش دەکەوێت، کە ماهیەتی پرۆسە عەقڵییەکان لە ماددە ئەندامییەکەیان جیا دەکاتەوە. بەپێی ئەم دیدگایە، عەقڵ کۆمەڵێک ئەرکە کە ئامێر دەتوانێت ئەنجامیان بدات ئەگەر بەشێوەیەک پرۆگرام بکرێت کە لاسایی ڕەفتاری مرۆڤ بکاتەوە و هاوتای بێت.

بەڵام کراش لە ڕوانگەی ڕەخنەگرەوە مامەڵە لەگەڵ ئەم دوو ڕەوتەدا دەکات، نەک شرۆڤەکار. ئاماژە بەوە دەکات کە هەردووکیان ڕەهەندی هەستەکی و ناوەکی (وجدانی) هۆشیاری پشتگوێ دەخەن، و گۆڕینی بیرکردنەوە بۆ هێما یان بۆ ئەرکی شیاوی کۆدکردن، بەواتای لەدەستدانی بەشێکی جەوهەریی ئەزموونی مرۆیی دێت کە واتا دروست دەکات.

لێرەوە تێزە سەرەکییەکەی نووسەر دەردەکەوێت: تێگەیشتن پرۆسەیەکی ژمێریاری نییە، بەڵکو پەیوەندییەکی زیندووە لەنێوان خود و جیهاندا. هەر پرۆژەیەکیش بۆ لاساییکردنەوەی زیرەکی بەبێ بەرجەستەبوون لە چوارچێوەیەکی هەستیدا، بە ناتەواوی دەمێنێتەوە، گرنگ نییە وردیی مۆدێلە بیرکارییەکان چەندێک بێت.

5.ڕەخنەی فەلسەفی و سنوورەکانی ئامێر

لە بەشی ڕەخنەیی کتێبەکەدا، کراش بەڵگەکانی دوو فەیلەسوف دەخاتەڕوو کە کاریگەرییەکی قووڵیان لەسەر گفتوگۆی فەلسەفیی تایبەت بە زیرەکیی دەستکرد جێهێشتووە، ئەوانیش هوبێرت دریفۆس و جۆن سێرلن.

ئەم دوو فەیلەسوفە پێیان وایە کە زیرەکیی مرۆڤ لەسەر "بوون-لە-جیهاندا (being-in-the-world) "دامەزراوە، واتە لەسەر ئەزموونێکی جەستەیی و کۆنتێکستی کە ناتوانرێت کۆد بکرێت. بۆیە ئامێر، هەرچەندە وا دەربکەوێت توانای چارەسەرکردنی هێماکانی هەبێت، بەڵام لە واتاکانیان تێناگات.

کراش وەک دوو سنووری مەعریفی مامەڵە لەگەڵ ئەم دوو هەڵوێستەدا دەکات کە ناتوانرێت پشتگوێ بخرێن. ئەوان نکۆڵی لە ئەگەری پێشکەوتنی تەکنیکی ناکەن، بەڵکو ئەو ئاسۆیە دیاری دەکەن کە دەتوانرێت "بیری ئامێری" تێیدا تێبگەیەنرێت؛ وەک لاساییکردنەوەی توانا نەک هاوشێوەیی لە جەوهەردا. لە خوێندنەوەی بۆیاندا، نووسەر هاوسەنگییەک لەنێوان دانان بە سنووردارێتیی زیرەکیی دەستکرد و سووربوون لەسەر بەها ئێپیستیمۆلۆژییەکەیدا ڕادەگرێت، چونکە خودی هەوڵی لاساییکردنەوەی عەقڵ، ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات کە هێشتا لەبارەی ماهیەتی عەقڵەوە نایزانین.

6.لە لۆگۆسەوە بۆ دووبارە داڕشتنەوەی عەقڵانییەت

یەکێک لە لایەنە هەرە ناوازەکانی کتێبەکە، شێوازی مامەڵەکردنیەتی لەگەڵ پرسی لۆگۆسدا وەک ئەو پێکهاتە فکرییەی کە پرۆژەی زیرەکیی دەستکرد ئاراستە دەکات. لۆگۆس لای کراش تەنها لۆژیکێکی زمانی یان سیستەمێکی هێمایی نییە، بەڵکو رۆحێکی عەقڵانیی نوێیە کە پێناسەی واتای مەعریفە لە سەردەمی کۆمپیوتەردا دادەرێژێتەوە.

نووسەر پێی وایە مرۆڤی هاوچەرخ لە هەوڵیدا بۆ گۆڕینی عەقڵ بۆ کۆد، پرسیارەکانی فەیلەسوفە سەرەتاییەکانی سەبارەت بە سنوورەکانی عەقڵ و مەعریفە دووبارە بەرهەم دەهێنێتەوە.

بەم واتایە، زیرەکیی دەستکرد پچڕان نییە لە مێژووی فەلسەفی، بەڵکو درێژکراوەی رێڕەوێکی دوورودرێژە کە بە ئەفسانە دەست پێدەکات و بە پرۆگرامسازی کۆتایی دێت. خەونە دێرینەکە بۆ دروستکردنی بوونەوەرێکی عاقڵ، گۆڕاوە بۆ هەوڵێکی بیرکارییانە بۆ بنیاتنانی گوتارێکی جێگرەوە بۆ ئەفسانە. بەڵام کاریگەریی ئەفسانە بەتەواوی لەناو نەچووە، بەڵکو دزەی کردۆتە ناو خودی گوتاری زانستییەوە، و ئارەزووی "دروستکردنی هاوشێوەی مرۆڤ" وەک پاڵنەرێک لەپشت پێشکەوتنی تەکنیکییەوە ماوەتەوە.

.7فەلسەفە و ئامێر.. یەکگرتن نەک یەکتربڕین

لە کۆتاییدا، کراش تێزێکی ورد و لە هەمان کاتدا مەترسیدار دەخاتەڕوو، ئەویش ئەوەیە کە پەیوەندیی نێوان فەلسەفە و زیرەکیی دەستکرد پەیوەندییەکی دەرەکی نییە، بەڵکو یەکگرتنە (تماه) لە خودی پرسیاری هۆشیاریدا.

زیرەکیی دەستکرد ئامرازەکانی فەلسەفە بەکار ناهێنێت بۆ ئەوەی بیریان پێ بکاتەوە، بەڵکو خۆی پراکتیکێکی فەلسەفییە بەهۆی ئامرازە دیجیتاڵییەکانەوە. بوارێکە کە وێنەی عەقڵمان لە دەرەوە بۆ دەگەڕێنێتەوە، و ناچارمان دەکات پرسیار لەوە بکەین کە پێمان وابوو لە تێگەیشتنمان بۆ خۆمان شتێکی بەدیهی و سادەیە.

بەم واتایە، نووسەر سەیری زیرەکیی دەستکرد ناکات وەک تەکنیکێک بۆ بیرکردنەوە، بەڵکو وەک "ئاوێنەیەکی مەعریفی" کە سنوورەکانی بیری مرۆیی ڕەنگ دەداتەوە، و دەرگا بە ڕووی فەلسەفەدا دەکاتەوە بۆ پراکتیکێکی نوێ کە تێیدا هێماکان، واتاکان، ئامێر و خود یەکتر دەبڕن.

.8بەها و پێگەی کتێبەکە

ئەم کارە زیادکردنێکی گرنگە بۆ کتێبخانەی عەرەبی لە بواری فەلسەفەی زیرەکیی دەستکرددا. تەنها بە گواستنەوەی گفتوگۆی رۆژئاوایی بۆ خوێنەری عەرەب ناوەستێت، بەڵکو لە چوارچێوەی دیدێکی ئێپیستیمۆلۆژیدا کە ڕەگی لە نەریتەکانی بیری ڕەخنەییدا داکوتاوە، دووبارە دایدەڕێژێتەوە.

لە شێوازی نووسینی کراشدا هاوسەنگییەک لەنێوان وردیی چەمکی و زمانی روونکەرەوەی ئەبستراکتدا دەردەکەوێت. بە هۆشیارییەکی فەلسەفییانەوە دەنووسێت کە دەستبەرداری توندیی شیکاری نابێت، و ئامراز دەداتە خوێنەرەکەی بۆ تێگەیشتن لەو پرسیارە گەورانەی کە شۆڕشی تەکنیکی دەیانوروژێنێت.

وەک نووسەر دەیبینێت، زیرەکیی دەستکرد تەنها پرۆگرامێک یان ئەلگۆریزمێک نییە، بەڵکو پرۆژەیەکی ئۆنتۆلۆژییە کە دەمانگەڕێنێتەوە بۆ خودی پرسیاری بوونی مرۆیی: ئێمە کێین کاتێک عەقڵێکی جگە لە خۆمان دروست دەکەین؟ و چی لە مرۆڤ دەمێنێتەوە کاتێک بیرۆکەکانی دەبنە شایەنی پرۆگرامکردن؟

بەم شێوەیە، کتێبەکە بانگهێشتێکە بۆ بەردەوامبوون لە بیرکردنەوە لەو نادیارەی کە ناوی دەنێین "عەقڵ". دیدگایەکی کۆتایی پێشکەش ناکات و ناگاتە وەڵامی تەواو، بەڵکو ئاسۆیەکی فەلسەفی دەکاتەوە کە لە سەرسامبوون بە تەکنەلۆژیا تێدەپەڕێت بەرەو هۆشیارییەکی ڕەخنەیی بەرامبەری، کە وادەکات زیرەکیی دەستکرد ببێتە دەرفەتێک بۆ نوێکردنەوەی خودی فەلسەفە.

.9سەرچاوە: عومەر ئەبو یەحیا، ئەلجەزیرە. نێت

چاندنی حیکمەت و فەلسەفە لە ئەدەبی منداڵاندا

١ .پێشەکی: ئەدەبی منداڵان وەك ئامرازێکی بنیاتنان نەك تەنها کات بەسەربردن

ئەدەبی منداڵان پێگەیەکی ستراتیژی لە سیستەمی پەروەردەدا داگیر دەکات، چونکە تەنها ئامرازێک نییە بۆ کات بەسەربردن و خۆشی، بەڵکو یەکێکە لە یەکەمین سەرچاوەکان کە دەروون، بیر و ویژدانی منداڵ پێکدەهێنێت. ئەو ئامرازەیە کە لە ڕێگەیەوە تێڕوانینی سەرەتایی بۆ جیهان، بەها و ئەخلاق دادەڕێژرێت، ئەمەش وای لێدەکات ببێتە ئامرازێکی بنیاتنانی زۆر گرنگ لە ساڵانی سەرەتای پێکهاتندا.

دەتوانرێت "ئەدەبی منداڵان" بە وردی بەم شێوەیە پێناسە بکرێت: "شێوەیەکە لە شێوەکانی دەربڕینی ئەدەبی، و هونەرێکە لە هونەرە بەرزەکانی مرۆڤایەتی"، کە بە تایبەتی ئاراستەی منداڵان کراوە لەگەڵ ڕەچاوکردنی ئارەزوو و پێداویستییەکانی گەشەکردنیان. ئەم هونەرە ئامانجی پەرەپێدانی کەسایەتی منداڵە بە شێوەیەکی گشتگیر لەسەر ئاستەکانی پەروەردەیی، دەروونی و کۆمەڵایەتی، و هەروەها ئازادکردنی توانا شاراوەکانیانە بەرەو ئاسۆی فراوانتر. لەبەر ئەم ڕۆڵە قووڵە، "کورتکردنەوەیەکی شێواوە کە وەک تەنها ئامرازێکی کات بەسەربردن مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت" و پشتگوێخستنی ڕەهەندە پەروەردەییە چارەنووسسازەکانی.

پشتگوێخستنی قووڵایی فەلسەفی و حیکمەت لەم ئەدەبەدا، بۆشاییەکی گەورە لەو ناوەڕۆکەدا دروست دەکات کە پێشکەش بە نەوە نوێیەکانمان دەکرێت، و ئەمە بۆشاییەکە کە پێویستی بە چارەسەرە لە ڕێگەی گەڕانەوە بۆ ئەو بنچینانەی کە سەرکەوتوو بوون لە هاوسەنگکردنی نێوان چێژ و سوود، و لە نێوان چیرۆک و حیکمەتدا.

٢ .بۆشایی فەلسەفی لە ئەدەبی هاوچەرخی منداڵاندا

یەکێک لە کێشە سەرەکییەکانی ئەدەبی هاوچەرخی منداڵان بریتییە لە پشتگوێخستنی بیری فەلسەفی و لۆژیکی، کە ڕەهەندێکی بنەڕەتییە بۆ پەرەپێدانی عەقڵێک کە توانای بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە و جیاکاری وردی هەبێت. ئەم نەبوونە تەنها کاریگەری لەسەر تواناکانی عەقڵی منداڵ نییە، بەڵکو کاریگەرییەکەی درێژ دەبێتەوە بۆ پێکهاتەی ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی، کە دەبێتە هۆی دروستبوونی تێڕوانینی ڕووکەشانە بۆ چەمکە ئەخلاقی و کۆمەڵایەتییەکان، دوور لە تێگەیشتنی قووڵ و ژیری.

ئاراستەی باوی ئەمڕۆ زۆرجار "ماددەکەی لە واقیعی زاڵەوە وەردەگرێت" و پشت بە "گشتاندنی ڕووکەشانە" دەبەستێت کە پلەکانی ئەخلاق لە قاڵبی سادەدا کورت دەکاتەوە. ئەم ڕێبازە ناتوانێت توانای جیاکردنەوەی چەمکە لێکچووەکان بەڵام لە بنەڕەتدا جیاوازەکان بە منداڵ ببەخشێت، وەک جیاوازی وردی نێوان نەرمی و شلڕەوی، یان میهرەبانی و ساناگرتن، یان توندی و ڕەقی. ئەم شکستهێنانە لە پەرەپێدانی توانای جیاکاری منداڵدا، قیبلەنومایەکی ئەخلاقی لاوازی بۆ بەجێدەهێڵێت، کە ناتوانێت لەو ناوچە خۆڵەمێشییە ئاڵۆزانەدا ڕێ بکات کە بێگومان لە ژیانیدا ڕووبەڕووی دەبێتەوە.

لە بەرامبەردا، کەلەپووری ئەدەبی ڕێبازێکی جیاواز پێشکەش دەکات کە فێری تێگەیشتنی ورد و ژیری لە مامەڵەکردندا دەکات. چارەسەری ئەم بۆشاییە فەلسەفییە لە گەڕانەوەدایە بۆ گەنجینەکانی ئەم کەلەپوورە، کە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندە بۆ بنیاتنانی کەسایەتییەکی هاوسەنگ کە عەقڵ و ویژدان پێکەوە کۆدەکاتەوە.

٣ .بەهای کەلەپووری ئەدەبی: بنیاتنانی زمان و بیر و ویژدان

کەلەپووری ئەدەبی وەک پردێکی زیندوو کاردەکات بۆ دووبارە تێکەڵکردنەوەی حیکمەت و فەلسەفە لە ژیانی منداڵدا، و بەهاکەی لەوە زیاترە کە تەنها تۆمارێکی مێژوویی بێت، بەڵکو دەبێتە ئامرازێکی کاریگەری بنیاتنانی کەسایەتی. ئاشناکردنی منداڵ بەم کەلەپوورە سوودی بنەڕەتی پێدەبەخشێت کە دەتوانرێت لە سێ تەوەرەی سەرەکیدا کورت بکرێتەوە:

- **بنیاتنانی ویژدانی ئەخلاقی :**ئەم کەلەپوورە "هەست و ویژدانی منداڵ لەسەر ئەو 'سەردەمە جوانە' دادەمەزرێنێت کە ئەخلاقی ڕەسەنی تێدا بووە"، ئەمەش پێوەرێکی بەهای پتەوی پێدەبەخشێت کە بتوانێت لە ڕێگەیەوە هەڵسوکەوتی خۆی و ئەوانی تر هەڵبسەنگێنێت.
- **دارشتنی پێکهاتەی زمانی :**بەرکەوتن لەگەڵ دەقە کەلەپوورییەکان یارمەتیدەرە لە ڕاهێنانی منداڵ لەسەر "وردی لە دەربڕین، و باشی لە دەرخستنی ناخ و بۆچوونەکانی". ئەم دەوڵەمەندییە زمانییە تەنها توانای پەیوەندیکردنی بەهێز ناکات، بەڵکو توانای بیرکردنەوەی لۆژیکی و ڕێکخراویشی تیژ دەکات.
- **چاندنی ئاراستە پەروەردەییەکان :**لە ڕێگەی چیرۆک و کارەکتەرە نەمردووەکانەوە، شێوازە هەڵسوکەوتییە ئەرێنییەکان بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لە هۆشی منداڵدا جێگیر دەبن، تەنها بە "وەرگرتن و تێگەیشتنی چیرۆکەکە یان کارەکتەرەکە" کە دەیخوێنێتەوە، و دەبێتە بەشێک لە سەرچاوەی ناوەکیی خۆی.

ڕەنگە یەکێک لە دیارترین نموونە نەمردووەکان کە ئەم بەهایە بەرجەستە دەکات، کتێبی "کەلیلە و دیمنە" بێت، کە نموونەیەکی ناوازەی توێژینەوەیە لە ئەدەبی فەلسەفیدا.

٤ .توێژینەوەی نموونەیی (١): "کەلیلە و دیمنە" وەك مۆدێلێك بۆ ئەدەبی فەلسەفیی هێمایی

"کەلیلە و دیمنە" تەنها کتێبێکی چیرۆک نەبوو، بەڵکو کارێکی فەلسەفیی نەمرد بوو کە توانی پوختەی حیکمەتی مرۆڤایەتی لە قاڵبێکی هێمایی سەرنجڕاکێش و خۆشدا پێشکەش بکات. ئەم کتێبە نموونەیەکی بێوێنەیە بۆ توانای ئەدەب لەسەر دواندنی عەقڵ و ڕۆح لە یەک کاتدا، و پێشکەشکردنی وانەی قووڵ لە سیاسەت، ئەخلاق و کۆمەڵایەتیدا لە ڕێگەی چیرۆکگەلێکەوە کە پاڵەوانەکانیان ئاژەڵ و باڵندەن.

٤.١ .سەرچاوە و گەشتەکەی

کتێبەکە بە گەشتێکی مێژوویی و ڕۆشنبیری دەوڵەمەنددا تێپەڕیوە، کە دەتوانرێت لەم وێستگانەدا کورت بکرێتەوە:

- **دانانی ڕەسەن :**لەلایەن فەیلەسوفی هیندی "بەیدەبا" بە زمانی هیندی نووسراوە، لەسەر داوای پاشا "دەبشەلیم" کە دەیویست کتێبێک حیکمەت بە شێوازێکی خۆش کۆبکاتەوە.
- **گواستنەوە بۆ فارسی :**کتێبەکە لە هیندییەوە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی فارسی لەلایەن پزیشک "بۆرزەوی" لە سەردەمی کیسرای فارس "ئەنوشیروان."
- **وەرگێڕان بۆ عەرەبی :**ئەدیب و بیرمەند "عەبدوڵڵای کوڕی موقەففەع" وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، کە ئەم وەرگێڕانە پێگەی نەمری کتێبەکەی لە کەلەپووری عەرەبی و مرۆڤایەتیدا پاراست.

٤.٢ .شێوازە ئەدەبییەکان و کاریگەرییان

ئیبن موقەففەع پشتی بە شێوازی ئەدەبی پێشکەوتوو بەستووە کە دەقەکەی کردووەتە شاکارێکی هونەری، لەوانە ڕێبازی هێمایی شاراوە، چیرۆکی چوارچێوەیی، و لێهاتوویی گێڕانەوە. لە ڕێبازی هێماییدا، کارەکتەرە ئاژەڵەکان هێمان بۆ نموونەی مرۆیی ڕاستەقینە؛ شێر نوێنەرایەتی پاشا

"دەبشەلیم" دەکات ، گا "شەترەبە" نوێنەرایەتی فەیلەسوفی دانەر "بەیدەبا" خۆی دەکات ، و دوو کوڕە ئاوایەکە "کەلیلە" و "دیمنە" نوێنەرایەتی نموونەی جیاوازی ڕاوێژکاران دەکەن. ئەم شێوازانە تەنها فێڵی هونەری نین ، بەڵکو ئامرازی پەروەردەیی کاریگەرن ؛ هێمایی ڕێگە دەدات بابەتە هەستیارەکانی وەک خیانەتی سیاسی و دووڕوویی کۆمەڵایەتی بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ و سەلامەت بۆ عەقڵی منداڵ پێشکەش بکرێن ، لە کاتێکدا چیرۆکی چوارچێوەیی فێری پێکهاتەی گێڕانەوەی ئاڵۆز و ئەو بیرۆکەیەی دەکات کە لەوانەیە چیرۆکەکان لە ناخیاندا چیرۆکی دیکە هەڵبگرن ، ئەمەش نەرمی مەعریفی بەهێز دەکات.

٤.٣ .شیتەڵکردنی فێرکارییە ئەخلاقییەکان

کتێبەکە پڕە لە حیکمەت و فێرکاری کە چارەسەری کێشە مرۆیی و کۆمەڵایەتییە گەورەکان دەکەن ، لەوانە:

1. **زماندرێژی و تێکدانی دۆستایەتی :**وەک لە چیرۆکی شێر و گاکەدا دەردەکەوێت ، کە هۆشداری دەدات لە کاریگەریی دووزمانی لەسەر رووخاندنی بەهێزترین پەیوەندییەکان.
2. **گرنگی رۆحی کۆمەڵ :**بە روونی لە چیرۆکی کۆترە ملوانکەدارەکەدا دەردەکەوێت ، کە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە هاوکاری و یەکگرتن ڕێگەی ڕزگاربوونن.
3. **وریایی لە نەرمونیانی رووکەشی دوژمنان :**ئەمە وانەی وەرگیراوە لە چیرۆکی کوندەپەپوو و قەلەڕەشەکان ، کە بانگەواز دەکات بۆ ئەوەی فریوی دیمەنە نەرمەکانی دوژمنان نەخۆین.
4. **چاکە کردن لە شوێنی خۆیدا بەبێ چاوەڕوانی سوپاسگوزاری :**ئەمە لە چیرۆکی گەشتیار و زێڕنگرەکەدا روون کراوەتەوە ، کە کێشەیەکی ئەخلاقی ئاڵۆز دەوروژێنێت دەربارەی پێویستی دانانی چاکە لە شوێنی شایستەی خۆیدا ، و چاوەڕێ نەکردنی پاداشت.
5. **سزای ئەو کەسەی جێبەجێکردنی ئامۆژگارییەکەی پشتگوێ دەخات :**وەک لە چیرۆکی کۆتر و ڕێوی و مەلیکی غەمگیندا ، کە جەخت لەسەر گرنگیی یەکگرتنی وتە و کردار دەکاتەوە.

٤.٤ .گرنگیی هاوچەرخ

لەم سەردەمەدا کە میدیای بینراو زاڵە ، خوێندنەوەی ئەم کتێبە وەک پێویستییەکی پەروەردەیی دەمێنێتەوە ، چونکە "خوێندنەوە ئامرازێکی پێویستە" بۆ پەرەپێدانی خەیاڵی منداڵ و توانای بەدواداچوونی چیرۆکێکی بەهێز و دروستکردنی شێوازێکی گێڕانەوەی تایبەت بە خۆی. هەوڵی هاوچەرخ هەن بۆ سادەکردنەوەی کتێبەکە و پێشکەشکردنی بە منداڵان لە زنجیرە چیرۆکی نوێدا ، کە وای لێدەکات بگاتە دەستی نەوە نوێیەکان.

حیکمەت تەنها لە پەخشانی فەلسەفی هێماییدا قەتیس نەماوە ، بەڵکو بە لێهاتوویی لە شیعردا دەرکەوتووە ، کە ئەمەش دەمانباتە لای پێشەنگێکی دیکە لەم بوارەدا کە ئەویش میری شاعیران ئەحمەد شەوقییە.

٥ .توێژینەوەی نموونەیی (٢): شیعری ئەحمەد شەوقی وەك پێشەنگێك بۆ ئەدەبی پەروەردەیی

میری شاعیران ئەحمەد شەوقی بە "**پێشەنگی ئەدەبی منداڵان** "لە سەردەمی نوێدا دادەنرێت ، و "**رابەری سوکانی شیعری منداڵان بەتایبەتی** ."شەوقی بە ژیریی خۆیەوە گرنگیی دوواندنی منداڵانی بە زمانێکی هونەریی بەرز تێگەیشت ، کە ئامانجی بنیاتنانی عەقڵ و ئەخلاقیان بوو لە ڕێگەی شیعرەوە ، و شوێنپەنجەیەکی نەسڕاوەی لەم بوارەدا بەجێهێشت.

٥.١ .دیدگا و میتۆدی شەوقی

شەوقی لە پرۆژەکەیدا لە تێروانینێکی پەروەردەیی روونەوە دەستی پێکرد ، کە تێیدا کاریگەر بوو بە شاعیری فەرەنسی "لا فۆنتین" ، کە ئەویش بە نۆرەی خۆی کاریگەر بوو بە "کەلیلە و دیمنە" ، ئەمەش پەیوەندییەکی فکری قووڵ لە نێوان

هەردوو نموونەکەدا دروست دەکات. شەوقی لە پێشەکیی دیوانی "شەوقیات"دا پاڵنەری خۆی دەربڕیوە و دەڵێت کە ئامانجی ئەوە بووە کە بۆ منداڵان هۆنراوەی شیعری دابنێت کە لە تێگەیشتنیانەوە نزیک بێت، تا "حیکمەت و ئەدەبی لێوە وەربگرن بەپێی ئاستی ژیریی خۆیان."

بۆیە، ناوەڕۆکی شیعرەکانی "لە پلەی یەکەمدا ئاراستەیی و پەروەردەیی بوو، نەک تەنها بۆ خۆشی". ئەو هەوڵی پێکەناندنی منداڵانی نەدەدا بە تەنها، بەڵکو چاندنی بەها و بنەماکانی لە ناخیاندا بە شێوازێکی هونەریی بەرز و خۆشەویست دەویست.

٢.شیتەڵکردنی قەسیدەی "برز الثعلب يوم ء ا"

ئەم قەسیدەیە بە یەکێک لە بەناوبانگترین کارەکانی دادەنرێت کە ئاراستەی منداڵان کراوە، و نموونەیەکی کرداریيە بۆ ڕێبازە پەروەردەییەکەی.

ڕێوی ڕۆژێک دەرکەوت

لە جلوبەرگی ئامۆژگاراندا

بە زەویدا دەڕۆیشت و ورێنەی دەکرد

و جنێوی بە فێڵبازان دەدا

دەیوت: سوپاس بۆ خوا

پەروەردگاری جیهانیان

ئەی بەندەکانی خوا تەوبە بکەن

چونکە ئەو پەناگەی تەوبەکارانە

واز لە باڵندە بهێنن چونکە

ژیان، ژیانی زاهیدانە

داوای کەڵەشێر بکەن بانگ بدات

بۆ نوێژی بەیانیمان

نێردراوێک هاتە لای کەڵەشێر

لەلایەن پێشەوای خواناسانەوە

داواکارییەکەی خستە ڕوو

و هیوای خواست نەرم بێت

کەڵەشێر وەڵامی دایەوە: ببورە

ئەی گومڕاترینی ڕێنماییکراوان

بە ڕێوی بڵێ لە منەوە

لە باپیرە چاکەکانمەوە

لەوانەی خاوەن تاجن و

چوونەتە ناو ئەو سکە نەفرەتلێکراوەوە

کە وتوویانە، و باشترین وتە

وتەی زانایانە:

"هەڵەیە ئەو کەسەی ڕۆژێک گومانی وابێت کە ڕێوی دینی هەیە"

قەسیدەکە کارەکتەری ڕێوی ئامۆژگارکار وەک هێمایەک بۆ دووڕوویی و فێڵ بەکاردەهێنێت، بەڵام بەها پەروەردەییەکەی لە تەنها ئاگادارکردنەوە لە دیمەنە درۆزنانەکان تێدەپەڕێت. وەڵامە زیرەکانە و یەکلاکەرەوەکەی کەڵەشێر: "ببورە، ئەی گومڕاترینی ڕێنماییکراوان"، و بەڵگەهێنانەوەی بە ئەزموونی مێژوویی خێزانەکەی "لە باپیرە چاکەکانمەوە"، نموونەیەکی کرداری لە بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە پێشکەش بە منداڵ دەکات. قەسیدەکە تەنها حیکمەتێکی ئامادە پێشکەش ناکات، بەڵکو فێری منداڵ دەکات چۆن زیرەکی و هۆشیاری مێژوویی بەکاربهێنێت بۆ ئاشکراکردنی فێڵ، ئەمەش ئامرازێکی بەرگری مەعریفی پێدەبەخشێت دژی چەواشەکاری.

٦ .کۆتایی: زیندووکردنەوەی کەلەپوور بۆ پەروەردەکردنی نەوەیەکی هۆشیار

لە کۆتایی ئەم شیکارییەدا، دەردەکەوێت کە پێویستە ئەدەبی منداڵان لە رۆڵی کات بەسەربردن تێپەڕێت و ببێتە ئامرازێکی کاریگەر بۆ چاندنی حیکمەت و پەرەپێدانی بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە. کەلەپووری ئەدەبی بۆ نموونە عەرەبی، کە لە کارە نەمردووەکانی وەک "کەلیلە و دیمنە" و شیعرەکانی ئەحمەد شەوقیدا بەرجەستە بووە، سەرچاوەیەکی بێ کۆتا پێشکەش دەکات بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجە بەرزە.

گەڕانەوە بۆ ئەم کەلەپوورە تەنها حەسرەتێک نییە بۆ ڕابردوو، بەڵکو پێویستییەکی پەروەردەییە بۆ بنیاتنانی نەوەیەکی نوێ کە خاوەنی بناغەیەکی فکری، زمانی و ئەخلاقی پتەو بێت. لە ڕێگەی تێکەڵکردنی ئەم گەنجینانە لەگەڵ ئامرازە پەروەردەییە نوێیەکاندا، دەتوانین نەوەیەک پەروەردە بکەین کە توانای جیاکاری و تێگەیشتنی قووڵی هەبێت، و پارێزراو بێت لە ڕووکەشی فکری و ئەخلاقی.

سەرچاوە: هدى عبدالرحمن النمر ، basaer-online.com

ڕۆماننووسان... و ڕێوڕەسمی نووسینەکانیان

وەرگێڕان و داڕشتنەوە بۆ سەر زمانی کوردیی زاری سۆرانی: ئەی ئای

1.پێشەکی: جەنگی دەستپێکردنی نووسین

دەستپێکردنی نووسین بۆ زۆرێک لە ئەدیبان گەشتێکی سەخت و پڕ لە کۆسپە. نووسەر لەم دۆخەدا لە کەسێکی نابینا دەچێت کە تەنها پێویستی بە گۆچانێکە بۆ ئەوەی ڕێگەی خۆی بدۆزێتەوە و بە متمانەوە هەنگاو بنێت. کاتێک ئەو ئامرازە سەرەتاییەی دەست دەکەوێت ، دەتوانێت وەک کەسێکی بینا بە ڕێگاکەدا بڕوات. بەم شێوەیە ، نووسەران کاتژمێر و شەوی درێژ بەڕێ دەکەن تەنها بۆ ئەوەی یەکەم ڕستە ، ڕستەی دەستپێک ، بنووسن.

گەورەترین بەربەست لەبەردەم زۆرێک لە نووسەراندا ڕستەی یەکەمە ، کە وەک بەردێک لە گەرووی نووسیندا گیر دەبێت. بەڵام هەر کە ئەم بەربەستە تێپەڕێنرا ، کە زۆر جار بە "دۆزینەوەی سەری داوەکە" ناوی دەبەن ، ئیتر بیرۆکەکان بە لێشاو دێن و چیرۆکەکان یەک لەدوای یەک لەدایک دەبن. بۆ تێپەڕاندنی ئەم وەستانە داهێنەرانەیە ، نووسەران ڕێوڕەسمی تایبەت بە خۆیان پەرە پێداوە کە یارمەتییان دەدات بچنە ناو جیهانی نووسینەوە.

2.فەلسەفەی ڕێوڕەسمەکان: بۆچی نووسەران پێویستیان بە عادەتی تایبەت هەیە؟

ئەم ڕێوڕەسمانە تەنها خوو و عادەتی سادە نین ، بەڵکو ئامرازی ستراتیژیی دەروونی و جەستەیین کە نووسەران بەکاریان دەهێنن بۆ هاندانی بەرهەمداری ، دروستکردنی بیرۆکەی نوێ ، و چوونە ناو دۆخێکی تایبەتەوە کە پێی دەوترێت "ڕەوتی داهێنان". نووسەران زۆرجار پەیوەندییەک لە نێوان کات و شوێن یان کردارێکی دیاریکراو و توانای نووسینیاندا دروست دەکەن.

بۆ نموونە ، دیمەنی خۆرهەڵاتن لەوانەیە بۆ کەسێکی ئاسایی دووبارە و بێ مانا بێت ، بەڵام بۆ نووسەرێک ببێتە سەرچاوەی ئیلهام. ئەم ڕێوڕەسمانە وەک کلیلێک کار دەکەن کە دەرگای جیهانی ناوەوەی نووسەر دەکەنەوە و ڕێگەیان پێدەدەن بەرهەمی ناوازە بخوڵقێنن. ئەم ڕێوڕەسمانە لە نێوان عادەتی ئاسایی و ڕۆژانەوە دەست پێدەکەن تا دەگەنە هەڵسوکەوتی نامۆ و سەیروسەمەرە ، وەک لە نموونەکانی داهاتوودا دەیبینین.

3.شێوازە نامۆ و تایبەتەکانی نووسەران: چەند نموونەیەک لە جیهانی ئەدەبەوە

لەم بەشەدا ، باس لە عادەتە تایبەت و هەندێک جار سەیرەکانی ژمارەیەک ڕۆماننووسی بەناوبانگ دەکەین ، کە پیشاندەری ئەو ڕێگە جیاوازانەن کە داهێنان لە ڕێگەیانەوە بەرهەم دێت.

3.1.ڕێوڕەسمە جەستەیی و دەروونییە توندڕەوەکان

- **دان براون (Dan Brown):** نووسەری ڕۆمانی بەناوبانگی "کۆدی دافنشی"، ڕێوڕەسمێکی جەستەیی سەیر پەیڕەو دەکات. لە کاتی پشوودا خۆی بە سەرەوخواری هەڵدەواسێت. ئەو باوەڕی وایە کە ئەم شێوازە یارمەتی زیادبوونی ڕۆیشتنی خوێن بۆ مێشک دەدات ، کە ئەمەش دەبێتە هۆی هاندانی ئیلهام و فراوانکردنی بازنەی داهێنان. هەروەها ، وەک هەوڵێک بۆ بینینی شتەکان لە گۆشەنیگایەکی ناتەقلیدییەوە سەیری دەکات.
- **ئیدیس سیتوێڵ (Edith Sitwell):** شاعیر و نووسەری بەریتانی ، خاوەنی یەکێک لە سەیرترین ڕێوڕەسمەکان بوو. پێش ئەوەی دەست بە نووسین بکات ، بۆ ماوەی چەند خولەکێک لەناو تابووتێکی

ڕاستەقینەدا پاڵ دەکەوت. سیتوێل باوەڕی وابوو کە ئەم کارە یارمەتی دەدات لە "نەبوون" ڕابمێنێت، لە جیهانی مادی دابڕێت و هەست بە کاتیبوونی جەستە لە بەرامبەر نەمریی وشەدا بکات. لە چاوپێکەوتنێکدا دەڵێت:

3.2. ژینگە، کات، و ڕۆتینی ڕۆژانە

- **ئیان ڕانکین :(Ian Rankin)** نووسەری زنجیرە ڕۆمانی "پشکنەر ڕیبۆس"، خاوەنی چەندین ڕێوڕەسمی ڕۆژانەیە، وەک گوێگرتن لە مۆسیقای بێدەنگ، خوێندنەوەی ڕۆژنامە، خواردنەوەی قاوەی تاڵ، و خواردنی شوکولاتە. کاتێک لە نووسیندا تووشی بەربەست دەبێت، بە پێ ڕۆیشتن یان تەلەفۆنکردن بۆ هاوسەرەکەی چارەسەری دەکات. یەکێک لە خاڵە سەرنجڕاکێشەکانی پرۆسەی نووسینی ئەو ئەوەیە کە تا نزیکەی ١٠٠ لاپەڕە نەنوسێت، نازانێت کۆتایی ڕۆمانەکە چی دەبێت. ئەو تەنها شوێن "قیبلەنما ناوەکییەکەی" چیرۆکەکە دەکەوێت.
- **جۆناسان کۆ :(Jonathan Coe)** ئەم ڕۆماننووسە حەزی لە نووسینە لە ژینگەیەکی پڕ لە ژاوەژاودا. ئەو پێی وایە کە ئەم دەنگەدەنگەی دەوروبەر یارمەتی بیرۆکەکانی دەدات تا جێگەی خۆیان بدۆزنەوە و وردتر بینەوە. سەرباری زیاتر لە سێ دەیە نووسین، هێشتا پرۆسەکە بەلایەوە نهێنیئامێزە و دەڵێت:
- **ولیام بۆید :(William Boyd)** وەک خۆی دەڵێت، "بوونەوەرێکی شەوە". زۆربەی نووسینەکانی لە نیوەی دووەمی ڕۆژدا ئەنجام دەدات و تەنها بۆ ماوەی سێ کاتژمێر دەنووسێت. ڕەشنووسی یەکەمی ڕۆمانەکانی هەمیشە بە دەست و بە قەڵەمێکی شینی سەرباریک دەنوسێت. ئەو باوەڕی وایە کە "پەتێکی نهێنی" لە نێوان دەست، کاغەز، و مێشکدا هەیە کە دۆخێکی سۆزداریی نزیکتر لەگەڵ دەقەکەدا دروست دەکات و، بەپێی بۆچوونی ئەو، ئەو بەشانەی مێشک چالاک دەکات کە تەکنەلۆژیای دیجیتاڵی نایانوروژێنێت.
- **هیلاری مانتێل :(Hilary Mantel)** براوەی دوو خەڵاتی "بوکەر"، زۆرجار بیرۆکەکانی لە کاتی خەودا بۆ دێت. هەر کە بیرۆکەیەکی بۆ دێت، خێرا لە خەو هەڵدەستێت و دەینووسێتەوە، پاشان دەگەڕێتەوە بۆ خەو. مانتێل باوەڕی بە نووسینی هەموو ڕۆژێک هەیە و ئیلهام بە "ئاگایی هەمیشەیی" پێناسە دەکات، واتە بەردەوام لە دۆخی چاوەڕوانیدا بیت بۆ ئەو بابەتەی دەینووسیت، چ بە شەو بێت یان بە ڕۆژ.
- **دێبۆرا مۆڤاش :(Deborah Moggach)** وەک "کەسێکی بەیانیان"، ڕۆژی خۆی بە وەرزشی سک دەست پێدەکات بۆ ئەوەی مێشکی گەرم بێت و ئامادەی نووسین بێت. ئەو بەیانیان بە بەرهەمترین کاتی خۆی دەزانێت و دوای نیوەڕوان دەبێتە کەسێکی ئاسایی و کاتەکانی بۆ بازاڕکردن و کاری ماڵەوە تەرخان دەکات.
- **ڤاڵ مەکدێرمید :(Val McDermid)** ئەم نووسەرە تەکنیکێکی تایبەت بەکاردەهێنێت: بە شێوەی ماوەی کورت و چڕ دەنووسێت. هەر ٢٠ خولەک جارێک، پشوویەکی کورت وەردەگرێت و خۆی بە کارێکی ترەوە خەریک دەکات، وەک چێشت لێنان یان یاریکردن بە کۆمپیوتەر. ئەو پێی وایە ئەم شێوازە ڕێگە دەدات هۆشی نادیار بۆ ماوەیەک پاشەکشە بکات، تا بۆ قۆناغی داهاتووی نووسین ئامادە بێتەوە.

3.3. پەیوەندی لەگەڵ دەق: نزیکبوونەوە و دوورکەوتنەوە

- **تێسا هالی :(Tessa Hadley)** تەکنیکی "هێرشبردن و پاشەکشە" بەکاردەهێنێت. سەرەتا بیرۆکە سەرەتاییەکان دەنووسێت، پاشان بە ئەنقەست بۆ ماوەی چەند ڕۆژێک دەقەکە بەجێدەهێڵێت. ئەم دوورکەوتنەوە تاکتیکییە وای لێدەکات کاتێک دەگەڕێتەوە، بتوانێت بە "چاوی سێیەم" و بە شێوەیەکی بابەتیانەتر سەیری نووسینەکەی بکات و دەستکاری بکات. ئەو دەڵێت:
- **سێبەستیان فۆلکس :(Sebastian Faulks)** بۆ نووسینی ڕۆمانی "شوێنەواری مرۆڤ"، ئەم نووسەرە بیری لەوە کردەوە کە قەستەرە بەکاربهێنێت تا ناچار نەبێت ژوورەکەی بەجێبهێڵێت. ئەم نموونەیە ئەو شەڕە سەختە

پیشان دەدات کە نووسەران لە دژی پچڕان و شتی لاوەکییەکانی ژیانی رۆژانە دەیکەن.

ئەم نموونە جۆراوجۆرانە ئەو رێگە فرەڕەنگانە دەردەخەن کە نووسەران بۆ بەرهەمهێنانی داهێنان بەکاری دەهێنن، بەڵام لە کۆتاییدا هەموویان ئاماژە بە سروشتێکی قووڵتر و نهێنیئامێزتری پرۆسەکە دەکەن.

4.کۆتایی: نهێنیی هەمیشەیی پرۆسەی نووسین

لە کۆتاییدا، هەرچەندە رێوڕەسم و رۆتینەکان چوارچێوە و رێکخستنێک بە پرۆسەی نووسین دەبەخشن، بەڵام کرۆکی داهێنانی ئەدەبی وەک نهێنییەکی قووڵ و زۆر کەسی دەمێنێتەوە، تەنانەت بۆ خودی نووسەرەکانیش. رەنگە باشترین کورتکردنەوەی ئەم پرۆسەیە لە قسەکەی جۆناسان کۆدا بدۆزینەوە، کە بە "مەتەڵێک لە ئەگەرە تەمومژاوییەکان" وەسفی دەکات، و بەمەش جەوهەری بابەتەکەمان بە جوانی دەپێکێت.

5.زانیاریی سەرچاوە

بابەتی ڕەسەن: الروائيون.. وطقوس كتاباتهم
نووسەر: الحسناء عدره
بڵاوکراوە: گۆڤاری الشارقة الثقافية، ژمارە ١٠٨، تشرینی یەکەمی ٢٠٢٥

***

"کێلی گڵکۆی حەزرەتی نالی"